شارستانییەت و مێژووی خوورییەکان

گێرنۆت ڤێڵهێڵم

شارستانییەت و مێژووی خوورییەکان

(یەکێك لە نەتەوەکانی کوردستانی کۆن)

وەرگێڕان لە عەرەبییەوە بۆ کوردی

ئارام جەلال حەسەن هەمەوەندی

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **شارستانییەت و مێژووی خوورییەکان** (یەکێك لەنەتەوەکانی کوردستانی کۆن)
- **نووسینی:** گێرنۆت ڤیلهێلم
- **وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە بۆ عەرەبی:** د. فاروق ئیسماعیل
- **وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی:** ئارام جەلال حەسەن هەمەوەندی
- **بابەت:** مێژووی کۆن، شوێنەوارناسی
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ: محەمەد هاشم**
- **چاپ: یەکەم ٢٠٠٩**
- **ژمارەی سپاردن: ٥٠٦**
- **نرخ:** ٣٠٠٠
- **تیراژ:** ١٠٠٠
- **چاپخانە:** چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٣٥٦)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

نــــاوەرۆك

پێشەکی وەرگێڕ ٧
پێشەکی نــووسەر ٩
دەروازەیەك دەربارەی خوورییەکان........ ١٣
مێژووی سیاسی خوورییەکان ٢٥
شارســـتانییەتی خوورییــەکان ٩٧
ژیانی ئایینی خوورییەکان ١١٠
ئەدەب ١٦٦
هونەری شێوەکاری خوورییەکان ١٧٠
لیستی خشتەکان ١٧٧
نەخشەکان ١٨١
وێــنەکان ١٨٩
لیستی سەرچاوەکان ٢٠٩

پێشەکی وەرگێڕ

خوریەکان بەیەکێك لە نەتەوە دێرینەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن دادەنرێت. کە خاوەنی شارستانییەتێکی مەزن بوونە لە ناوچەکەدا، بوونی پاشماوەی خووریەکان لەسەر خاکی کوردستان بەڵگەیە لەسەر ئەم ڕاستییە، بۆ نموونە پاشماوەی هەریەکە لە شارەکانی نوزی یان گاسوور کە دەکەوێتە نزیك کەرکوکی ئێستا، واششوکانی کە ئێستا ناوچەی سەروکانی پێدەڵێن، دەکەوێتە خاکی کوردستانی سوریا.

ئەم کتێبە بە یەکێك لە نایابترین کتێبەکان دادەنرێت کە زۆر بەشێوەیەکی زانستیانە باسی لە خووریەکان کردووە، ئەو زانیارییانەی کە لەناو ئەم کتێبەدا هەیە شتێکی لەخۆوە نییە، بەڵکو گشت زانیاریەکان لەرێگەی هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان و تێکستە مێخییەکانەوە بەدەست هاتوون.

لەماوەی هەزارەی سێهەمی پێش زاینی خوورییەکان خاوەنی چەندین دەوڵەتۆکەی بچووك بوونە وەك نووزی و ئارابخا لە کوردستانی عێراق، قەتنا و ئالالاخ و ئۆغاریت لە کوردستانی سوریا. بەڵام دواتر لەناوەراستی هەزارەی دووەمی پێش زاین خوورییەکان توانیان ئیمبراتۆریەتێکی گەورە پێکبهێنن کە بە مەملەکەتی میتانی ناوبانگی دەرکردبوو، سنووری ئەم مەملەکەتەش لە دەریاچەی وان تاکو ناوەڕاستی فورات و لەچیای زاگرۆس تاکو کەناراوەکانی دەریای ناوەراست لە سووریا گرتبۆوە.

گێرنوت ڤێلهیلم ئەم کتێبەی بە زمانی ئینگلیزی نووسیوە و دواتر لەلایەن فاروق اسماعیل وەرگێردراوەتە سەر زمانی عەرەبی. منیش لە زمانی عەرەبییەوە وەرمگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. وەرگێڕانم بۆ ئەو کتێبە زیاتر بۆ ئەو مەبەستە بووە کە ئێمەی کورد پێویستە بە پوختی شارەزای شارستانییەتی باوباپیرانی خۆمان بین لەلایەك، هەروەك ئەمە وەڵامێکە بۆ ئەو

کەسانەی کە بە ئارەزووی خۆیان شت دەنووسن دەربارەی مێژوو و شارستانییەتی نەتەوەکانی کوردستان بەگشتی بەبێ ئەوەی کە هیچ بەڵگەیەکی زانستی بخەنەڕوو. بەڵکو بەداخەوە ئەمانە شارستانییەتی کوردستانیان شێواندووە.بۆیە هیوادارم ئەوەی دەربارەی مێژوو و شارستانییەتی نەتەوەکانی کوردستان شت دەنوسێت با بەبەڵگەی زانستییەوە بینووسێت.

سەرەتای ئەم کتێبە بە دەروازەیەك دەست پێ دەکات دەربارەی چۆنیەتی ئاشنابوونی زانایان بەنەتەوەی خوورییەکان، پاشان باسی مێژووی سیاسی و شارستانیەتی خوورییەکان دەکرێت و لایەنێکی ژیانی و ئەدەب و هونەری شێوەکاری لای خوورییەکان دەخەینە ڕوو. لە کۆتاییی ئەم کتێبە من خۆم چەندین وێنە و نەخشەی دیۆکیومێنتم بۆ ئەم کتێبە داناوە کە خۆی لەبنەرەتدا لەگەڵی دا نەبووە، بەجۆرێك کە وێنەکان پەیوەندی بە بابەتەکە خۆیەوە هەیە و زیاتر لە نرخی زانستی کتێبەکەیان بەرز کردۆتەوە، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە خوێنەر زیاتر شارەزای شارستانییەت و مێژووی خوورییەکانی ببێت.

لە کۆتاییدا هیوادارم ئەم کتێبە ببێتە هۆکارێك بۆ ئەوەی ڕۆڵەکانی کورد زیاتر شارەزای نەتەوەی خوریەکان بن و بزانن کە خاکی کوردستان چ شارستانییەتێکی لەسەر بووە و باوباپیرانی کورد چ ڕۆڵێکییان هەبووە لە دروستکردنی شارستانییەت و مێژوو دا.

لێرەدا بەپێویستی دەزانم کە سوپاسی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی بکەم کە یارمەتیان دام لە بڵاوکردنەوەی ئەم بەرهەمە، هەروەها سوپاسی هەموو ئەو کەسانە دەکەم کە هانیان دام بۆ وەرگێڕانی ئەم کتێبە و یارمەتیان دام لە تەواوکردنی ئەم ئەرکە پیرۆزە، هیوادارم بتوانم پاداشتیان بدەمەوە.

ئارام جەلال حەسەن هەمەوەندی

پێشەکی نووسەر

خووریەکان بەیەکێك لە گرنگترین نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن دادەنرێن. بەڵام بەهۆی کەمی سەرچاوەکان زانیاریمان دەربارەی زمان و مێژوو وشارستانییەتی خووریەکان کەمە بە بەراوورد لەگەڵ ئەو زانیاریانەی کە دەربارەی نەتەوەکانی تری وەك سۆمەری و ئەکەدی و بابلی وئاشووری و حیسی وکەنعانییەکاندا هەیە. کەمی زانیاری دەربارەی خوریەکان لەگەڵ ئەو ڕۆڵە گرنگەی کە نەتەوەی خوریەکان هەیانە لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی کۆندا، بۆتە هۆی سەرهەڵدانی بیروڕای جۆراوجۆر لە نێوان توێژەرەکان.

بۆیە پێویستە چاوێکی ڕەخنەگرانە بخشێنین بە سەر ئەو ئەنجامانەی کە لە توێژینەوەو لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە خورییەکان بەدەست هاتوون، ئەمەش لەبەر دوو هۆکار کە ئەمانەن:

١- زۆربەی ئەم توێژینەوانە دەربارەی چەندین لایەنی تایبەتمەندی جۆراوجۆری خوریەکان ئەنجامدراون، کە بۆتە هۆی ئەوەی هەندێك لایەنی تری گرنگ فەرامۆش بکرێت، کە ئەمەش بۆتە هۆی چاوپۆشین یان ون بوونی پەیوەندییە بەیەك بەستراوەکانی نێوان بابەتەکان خۆی.

٢- سەرەڕای ئەوەی کەلێکۆلینەوە زانستییەکانی تایبەت بە خورییەکان ژمارەیان کەمە، ئەوا لەهەمان کاتیشدا ئەم لێکۆلینەوانە بۆ ماوەیەکی زۆر پێش ئێستا دەگەڕێتەوە. ئەم لێکۆلینەوانە لەسەر بنەمای چارەسەرکردنی هەندێك بابەتی سەرەکی ئەنجام دراون، وە لەبەر ڕۆشناییی ئەم لێکۆلینەوانە چۆنییەتی هەڵبژاردنی سەرچاوەکان و هەڵسەنگاندنیان دیاریکراوە. سەرەرای ئەوەی کە ئەم لێکۆلینەوانە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆکەدا نرخە زانستیەکەی خۆیان لە دەست داوە، ئەمەش بەهۆی هەڵکۆلینە شوێنەواریەکان کە زانیاری نوێی تیادا بەدەست هێنراوە و زۆرێك لە بیروباوەرەکانی پێشووی بەهەڵە خستۆتەوە.

ئەم کتێبە هەوڵێکە بۆ پێشکەشکردنی وەسفێکی تەواوی لایەنی مێژووی سیاسی خورییەکان و کورتەیەك دەربارەی ژیانی ئایینیان. ئەمە سەرەرای ئەوەی کە لایەنەکانی تری شارستانییەتی خوریەکان بەشێوەیەکی خێرا ئاماژەی پێکراوە، هۆی ئەمەش لە بڕگەی تایبەت بەخۆی لەم کتێبە ئاماژەی پێکراوە.

لەم رێبازەی پێشکەش کردن و وەسفکردنەی تایبەت بە خوریەکان زیاتر مەبەستمان بریتییە لە روونکردنەوەی هێلە سەرەکییەکانی گەشەسەندنی مێژووی خورییەکان، ئەمە سەرەرای بەدەرخستنی جیاکەرەوەکانی شارستانییەتی خووریەکان. هەرچەندە ئێمە نەمانتوانیوە هەموو جارێك گونجاندنێك لەنێوان گشت گریمانەکان بکەین بۆ شیکردنەوەی سەرچاوەکانی تایبەت بە خوریەکان، بەڵام بڕێکی باشیان تەئکید کراوەتەوە و بووە بە حەقیقەت.

پێویستە لێرەدا ئاماژەیەك بە سەرچاوە پشت پێبەستووەکان بکەین. ئێمە لێرەدا زیاتر بەشێوەیەکی تایبەتی گرنگیمان داوە بە لێکۆلینەوە نوێکان، وە زۆر جار لێکۆلینەوە کۆنەکان بەشێوەیەکی ئاسان لەنێوانیان بەدەردەکەون. لەم رێبازەی هەڵبژاردنی سەرچاوەکان پێویستە تێگەیشتنێك هەبێت لە لیستی سەرچاوەکان، بەگشتی وەك تۆمارێکی دۆکیومێنتی تەواو وایە دەربارەی شارستانییەتی خووریەکان.

تاکو ئێستا نەتوانراوە بەشێوەیەکی تەواو زنجیرەی مێژوویی (کرۆنۆلۆجیا) لە قۆناغە زووەکانی مێژووی رۆژهەڵاتی کۆندا یەك بخرێت. هەربۆیەش ئێمە لەم کتێبەدا مێژووی پەیوەست بەو ماوەیەی کە دەکەوێتە نێوان هەردوو سەدەی (١٥ ــ ١٣ پ.ز) کورتمان کردۆتەوە. بەڵام مێژووی پێش سەدەی (١٥ پ.ز) ئەوا لەگەڵ زنجیرەی مێژوویی کورت گونجاوە. هەروەها مێژووی پێش سەردەمی گووتییەکان (نیوەیەی یەکەمی سەدەی ٢١ پ.ز) بەنزیکەی (٦٠ ساڵ) کورت کراوەتەوە. ئەم کارەش بەپێی پێشنیاری (و.و.هالۆ ــ Hallo) بووە. لەکۆتاییی ئەم کتێبەدا جەدوەلێکی مێژووی هەیە کە ماوەی فەرمان ڕەواییکردنی مەلیکە ناوبراوەکانی ناو ئەم کتێبەی تێدا ریزبەند کراوە. گشت ژمارەکانی پەیوەست بە مێژووی ڕۆژهەڵاتی کۆن ئاماژە بە سەردەمی پێش زاین دەکەن کە بە کورتکراوەی (پ. ز) دەربڕدراوە.

ناوی خوورییەکان بەشێوازە زاراوەییەکەی نووسراوە. بەڵام هەندێك لە توێژەرەکان سووربوون لەسەر وەسفکردنی دەنگەکانی ناو زمانی خووری بەدوو شێوەی دەنگدار و بێدەنگ (بزوێن و نەبزوێن) و هەوڵیاندا بۆ دەربڕینی ئەم جیاوازییە دەنگییە بەشێوەیەکی نووسراو. بەڵام ئێمە پێمان وایە کە ناتوانین لەم کاتەدا بەشێوەیەکی تەواو گونجاو لەمە بکۆڵینەوە. ئەو سیستەمەی

نووسین و زاراوەیی کە لەم کتێبەدا بەکارهاتووە زیاتر تەئکید لەسەر پلەی بەهێزی وخاوی دەنگەکان دەکاتەوە، بۆ نموونە بەکارهێنانی ناوەکانی وەك : (خیپات ــ Khepat) نەك (خیبات ــ Khebat)، (کوشوخ ــ Kushukh) نەك (کوژوغ ــ Kuzukg) هتد....، ئەمە بێجگە لە دەربڕینی پیتی (ژ)لە جیاتی (س) و پیتی (و) لەجیاتی (ڤ).

ژمارەیەك لە هاوڕێکانم دەربارەی ژمارەیەك لە کێشەکان ئامۆژگاریان کردم، هەروەك هەندێکیان بەشێك یان گشت کتێبەکەیان بەشێوەیەکی ڕەخنەگرانە خوێندووتەوە و هەڵەکانیان تیایدا راستکردۆتەوە.

هەربۆیەش لێرەدا بەپێویستی دەزانم سوپاس و ستایشی هەریەك لەم بەڕێزانەی خوارەوە بکەم : ی. بۆزە ــ J. Boese، ف. هاس ــ V. Hass، هـ. هۆفنر ــ H. Hoffner، هـ.م. هومڵ ــ Jr. H. M. Hummel، م. مایرهۆڤر ــ M. Mayrhofer، و. ل. موران ــ W. L. Moran، و. ئۆرتمان ــ W. Orthmann، هـ. ئوتێن ــ H. Otten، ك. زکاگنینی ــ C. zaccagnini.

من پەیوەستم بە لێژنەی زانستی لە بەرلین هەر لەسەرەتای دامەزراندنییەوە، کە لە بواری (کۆمەڵەی گشتی شوێنەوارەکانی زمانەوانی تایبەت بەزمانی خوریەکان) کاردەکەین. هەربۆیەش کۆبوونەوەکانی لێژنە و گفتوگۆکانیان سەبارەت بە خوریەکان سوودی زۆری هەبوو لەکاتی دانانی ئەم کتێبەدا و لە نرخی زانستی ئەم کتێبەی بەرز کردۆتەوە. هەربۆیەش لێرەدا بەپێویستی دەزانم کە سووپاسی هاوکارانم بکەم لە لێژنەی زانستی لە بەرلین بۆ هەریەکە لە : ف. هاس ــ F. Hass، ی. رینجەر ــ J. Renger، م. سالڤینی ــ M. Salvini، ی. ڤۆن. شولر E. Von Schuler، ی. ڤێگنر ــ I. Wegner بکەم.

بەڕێز دکتۆر (ج ـ ر. بوین ــ G. R. Puin) تایبەتمەند لە لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵات لە (زانکۆی سارلاند) هەستا بە وردبینی لە ناوی شوێنەکانی ئەمڕۆ کە کاتی خۆی ناوی شارو مەملەکەتەکانی خوریەکان بوون. هەروەها بەڕێز (م. لایشن ــ M. Leicht) لەشاری ساربرۆککن هەڵستا بەدانانی نەخشەی جوگرافییەکانی هاوپێچ بۆ ئەم کتێبە، هەربۆیە من لێرەدا سوپاسی هەردووکیان دەکەم.

هەروەها سوپاسی هەریەکە لە بەڕێزان : خاتوو (ی. م. مۆنیککە ــ E. M. Monecke و بەڕێز (م. کلاین ــ M. Klein)لە شاری ساربرۆککن و بەڕێز (هـ. گراف ــ H. Graaf) لە هامبۆرگ دەکەم کە زۆر یارمەتیان دام لە کاروباری چاپەمەنیدا.

زانستی لێکۆڵینەوەی خوریەکان (خوریۆلۆجی ــ Hurritologie) زانستێکی سەربەخۆیە، ئەم زانستە لەناکاو لە ئەنجامی ئاشکراکردنی شوێنەوارێکی گرنگ سەری هەڵنەداوە، هەروەك ئەوەی سەبارەت بە سەرهەڵدانی زانستی لێکۆڵینەوە حیسییەکان روویدا، ئەویش لەکاتی دۆزینەوەی بەڵگەنامەکانی ناوچەی خاتووشا لە ساڵی ١٩٠٦ زایینی. بەڵکو سەرەتای سەرهەڵدانی لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە خوریەکان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٨٨١ زایینی هەروەك لە دەروازەی ئەم کتێبە ئاماژەی پێکراوە. هەربۆیەش دەتوانین ئەم کتێبە بکەین بە دیارییەك بۆ ئاهەنگی یادی سەد ساڵەی سەرهەڵدانی زانستی لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە خوورییەکان.

گێرنوت ڤیلهێلم
نیسانی ساڵی ١٩٨١

دەروازەیەك دەربارەی خوورییەكان

خوورییەكان[١] یەكێك لە نەتەوەكانی ڕۆژهەڵاتی كۆنن، بەڵام لێكۆڵینەوە مێژووییەكان بەشێوەیەكی كەم باسیان لەگرنگی ئەم نەتەوەیە كردووە. لە سەرەتادا شوێنەورناسەكان گرنگی ئەم نەتەوەیەیان نەدەزانی. بەڵام لەدوای سەدەی ١٩ی زایینی گرنگی ئەم نەتەوەیە بۆ شوێنەوارناسان و هەڵكۆڵەرەكان دەركەوت، ئەویش بەهۆی دۆزینەوەی شوێنەوارو پاشماوەكانی تایبەت بەم نەتەوەیە.

ناوی خوریەكان لە كتێبی تەورات بەشێوەی (حوریم)[٢]هاتووە. بەڵام ئەم ناوە بە مفهومی مێژوویی و زمانەوانیدا دەلالەت لەسەر نەتەوەی خوری ناكات. ئەم ناوە تاكو ئێستا ماناكەی بە تەواوەتی نازانرێت. هەرچەندە جەندین تەفسیرات و شیكردنەوەی بۆدانراوە، بەڵام ئەم تەفسیرات و شیكردنەوانە جێی پێ پشت بەستن نییە، جونكە هیچ كامێكیان بەڵگەی تەواو قەناعەت پێكراوی لەگەڵدا نییە.

یەكێك لەم تەفسیراتانە ناوی(حوریم) پەیوەست دەكات بە وشەی (خورادی)(khuradi)كە بەمانای (سەربازی وشیار)(الجندي اليقظ)دێت. ئەگەر سەلماندمان كە ووشەی خورادی (ئەم وشەیە زۆرلە تێكستە نووسراوەكانی خووری و ئۆرارتییەكان هاتووە، هەروەها لە سەردەمی ئەكەدی كۆتایی (اكدی متأخر) بەتایبەتی لەدیالێكتی ئاشوورییەكان[٣] (اللهجة الآشورية)هەروەها لە تێكستە ئۆغاریتییەكانیش بەكارهاتووە) لە ئەصلا خوریە. لەم حالەتەدا پێویستە برگەی(دی) پەیوەست بكرێ بە وشەكە خۆیەوە، (برگەی ــ دی ــ لە زمانی خوریدا لە دوای ناوی كەسەكان دێت بۆ دەلالەت كردن لەسەر وەصفكردنیان). هەروەك ڕەگی وشەكە (خور) دەلالەت لەسەر هەندێك مانا دەكات كە پەیوەندی بەلایەنی جەنگەوە هەیە. ئەمەش زۆر گونجاو ومەقبولە بۆ ئەوەی خودی

(١) شێوازی راستەقینەی ناوەكە (خورری، Khur - ri)ە نەك (خووری) بەڵام ئێمە ناوی (خووری)مان بەكارهێناوە چونكە لە لێكۆڵینەوە زانستیەكان زیاتر بەكاردێت.

(٢) هەردوو پیتی (ی، م)لە زمانی عبری هێمای كۆیە.

(٣) زمانی ئەكەدی هەر لەسەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زاین دوو دیالێكتی سەرەكی لەخۆ دەگرت ئەوانیش : دیالێكتی ئاشووری لە باكووری وڵاتی دوو رووبار، دیالێكتی بابلی لە ناوەڕاست و باشووری وڵاتی دوو رووبار. جیاوازی نێوان ئەم دوو دیالێكتە لە راناوەكان ودەربرینی دەنگەكان و مانای ووشەكان و ژمارەیەك لە بەكارهێنانە زمانەوانییەكان دەردەكەوێت.

نەتەوەیەك یان جنسەكی بەشەری پێ وەصفبكرێت و بناسرێت. شایانی باسە پێویستە ئیشارەت بەوەش بكەین كە هاوەڵی خوداوەندی (كەش)ی[٤] (الطقس) خوریەكان ناسراو بوو بە خوڕڕی، هەروەها شارەكی بە ناوبانگی خوریەكان بە (خوڕڕا)[٥] ناسرابوو.

لە لیستی وشە هاوواتاكانی ئەكەدی توانرا هەندێك وشەی زمانی خووری بناسرێتەوە وەك (نەمەل (namall)واتە سەربڕ(نوێن)(خەوگە)، فتق pit واتە (منداڵ). ئەمەش پێش ئەوەی ناوی خوریەكان بزانرێت بەو جۆرەی كە لە تێكستە مێخیەكان (مسمارییەكان) دا هاتبوو، هەروەها لە پاڵ ئەم وشانە ناوی سوبیر (su-bir4 ki)[٦] هاتبوو، كە ئەم ناوەش دەلالەت لە وڵاتێك دەكات كە لە تێكستە ئەكەدییەكان زۆر باسی لێوە كراوە.

دوای ئەمە بە ماوەیەكی كەم نامەیەكی (٤٩٤)دێڕی لە گردی عەمارنە (تل عمارنة) لە ناوەراستی (میسر) دۆزرایەوە، ئەم نامەیە لە نێوان بەڵگەنامە ڕەسمییەكانی بەشی ئەرشیفی دیبلۆماسی تایبەت بە هەردوو فیرعەونی (میسر)ی ئەمینۆفیسی سێهەم و ئەمینۆفیسی چوارەم (ئەخناتون) دۆزرایەوە. لە ئەنجامی دراسەت كردنی ئەم نامەیە دەركەوت كە نامەكە بەزمانەكی نەناسراو نوسراوەتەوە. بێجگە لە پێشەكییەكەی نەبێت كە بەزمانی ئەكەدی نووسرابوو كە ئەویش بابەتی سڵاوكردنی لە خۆگرتبوو. هەر بۆیەش ئەم زمانە نەناسراوەی كە نامەكەی پێ نوسرابوو لە سەرەتا بە(زمانی میتانی) ناونرا وەك ئاماژەیەك بۆ ئەو وڵاتەی كە نامەكەی لێوە هاتووە. چونكە نامەكە لە وڵاتی میتانییەكانەوە ڕەوانەی (میسر) كرابوو. بەڵام دواتر توێژینەوە لە خودی ئەم زمانە زۆر قۆناغی پێشكەوتووی بەخۆیەوە بینی، ئەویش بەهۆی ڕوون كردنەوەی ئەمانەی خوارەوە:

١- هەندێك لەو ووشانەی كە تایبەت بوون بە ناوی وڵاتی سوبیر كە لە لیستی وشە هاوواتاكانی زمانی ئەكەدیدا هاتبوون بەهەمان شێوە لەو نامەیەشدا بەكارهاتبوون.

٢- ئەو باسانەی كە بەزمانێكی تری نامۆ نووسراونەتەوە بەنیسبەت ئەو نامانەی كە بەزمانی

(٤) خوداوەندی كەش لەلایەن خوورییەكان بە خوداوەند (تیشووب) ناسرابوو،كە لەبەشی ژیانی ئایینی خوورییەكان زیاتر باس لەم خوداوەندە دەكەین.

(٥) لەتێكستەكانی شاری ماری و مەلیكەكانی سەردەمی ئاشوری ناوەڕاست زۆر باسی ناوی شاری خووررا هاتووە، كە تیایدا بۆمان دەردەكەوێت كە ئەم شارە دەكەوێتە ناوچەی (ئیدا مەرەص)، ئەم ناوچەیەش دەكەوێتە بەشی باكوری رۆژئاوای ناوچەكانی سێگۆشەی خابوور.

(٦) ناوی سوبیر یان سوبارتۆ لەتێكستە مێخییەكانی كۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زایین بە ناوچەكانی و نیشتەجێ بوونی خوورییەكان لە ڕۆژهەڵاتی سەرووی رووباری دیجلە و ڕۆژئاوای رووبارەكە دەگوترا.

ئەکەدی نووسراون لە نامەکانی گردی عەمارنە، ئەوا ئەم باسانە (نامەکان) لە شاری (تونیب)[٧]ەوە هاتووە کە دەکەوێتە کوردستانی سوریا (ناوەڕاستی سوریا)، کە لەگەڵ نامەی ناسراو بە میتانی هاوشێوەیە لە ڕووی زمانەوانییەوە.

٣- زۆر لە ناوی ئەو کەسانەی کە لە تێکستەکانی سەردەمی بابلی کۆن و ناوەڕاستدا هاتووە پەیوەندیان هەیە بە زمانی ئەم نامەیە(نامەی میتانی).

لە ساڵی ١٩٠٦ زایینی هەڵکۆڵینی شوێنەواری (التنقيبات الاثرية) لە پایتەختی حیسییەکان لە خاتوشا[٨] (ئێستا پێی دەڵێن: بۆغازکۆی، بۆغازکالە) دەستیپێکرد، کە تیایدا ژمارەیەك تێکست دۆزرایەوە. ئەم تێکستانە بەزمانێکی نەزانراو نوسرابوو. هەروەك هەندێك تێکستی تریش دۆزرایەوە کە ناوەڕۆکەکەیان بریتی بوو لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی کە بەزمانی ئەکەدی نوسرابوون. لە ناوەڕۆکی ئەم پەیماننامانە بۆمان دەردەکەوێت کە وڵاتەك هەیە بە ناوی (خووری) و دانیشتوانەکەشی بە خوورییەکان ناسراون. ئەم ناوەش سەرەتا بە (خەرری) خوێندرایەوە، چونکە ئەو هێما مسمارییەی کە پێی دەنوسرێت (خر) هەردوو ڕوو وەردەگرێت. واتە بەدوو شێواز دەخوێندرێتەوە (خەر، خور). بەڵام لە دواتر بۆمان دەرکەوت کە شێوەی ڕاستی خوێندنەوەکە (خوڕ)ە. چونکە ناوەکە لە تێکستێکی مێخی تردا بەدوو بڕگە نوسرابوو بەم جۆرە (KHU-UR).هەرچەندە هەندێك لە زاناکان پێشنیاری ئەم جۆرە خوێندنەوە ڕاستەیان کردبوو پێش سەلماندنی بە بەڵگەی گونجاو.

ڤینگلەر لە سالی (١٩٠٧ز) پێشنیاری بوونی پەیوەندی نێوان هەردوو ناوی (خووری) و (ئاری) کرد. هەروەها زمانی خووری بە زمانی ئاریایی کۆن (هیندۆئیرانی) لە قەڵەم دا. بۆ پاڵپشتی کردنی ئەم دەربڕینەشی ڤینگلەر پشتی بەناوی ئەو خواوەندانە بەستا کە سوێندی پێخورابوو لەو پەیماننامە نێودەوڵەتییەی کە کاتی خۆی لە نێوان مەلیکی حیسی (شوبیلۆلیۆمای یەکەم) و مەلیکی میتانی

---

(٧) تونیب شاریك بوو کە مەلبەندی ئیمارەتێکی بچووك بووە لە سوریا لە سەردەمی ململانێی نێوان (حیسییەکان) و(میسریەکان) لەسەر خاکی سووریا. تاکو ئێستا نەتوانراوە شوێنەکە و سنووره جوگرافییەکەی دیاریبکرێت.بەڵام بەپێی بەڵگە نووسراوەکان (تێکستە مێخییەکان) ڕەنگە ئەم شارە بکەوێتە ڕۆژئاواو باکووری ڕۆژئاوای شاری حەمات.

(٨) شوێنەوار ناسی ئەلمانی هـ. ڤینکلر ـ H. Winckler توانی پایتەختی حیسییەکان (خاتووشا) بدۆزێتەوە.کە دەکەوێتە دووری ١٥ کم لە ڕۆژهەڵاتی شاری ئەنقەرە.

(شەتتی وازا) بەسترابوو، ئەم خوداوەندانەش بە هەمان شێوەش لەزمانی هیندیدا هەنە.

ئەم تیۆرە (نظرية) راست نەبوو بە تایبەتی دوای ئەوەی تێکستەکی نوسراو لە خاتوشا دۆزرایەوە کە بەزمانی حیسی وەسفی ئەو زمانەی کردبوو کە تێکستەکەی پێی نوسرابوو. کە بە خورلیلی(khurlili) ناوی هێنابوو. ئەم وشەیەش (خورلیلی) لە وشەی خورلا (khurla)وە هاتووە. کە ئەمەش وشەیەکی حیسییە و بە مانای خوورییەکان دێت. زمانی ئەم تێکستەش هاوشێوەیەش لەگەڵ زمانی ئەو نامەیەی کە بە میتانی ناسراوە (ئەوەی کە لە میسر دۆزرایەوە).

سەرەرای ئەوەی کە ناوی (خورلیلی ــ hurlili) تەمسیلی وەسفەکی زمانەوانی دەکات کە گونجاوە لەگەڵ ئەو ناوەی کە لە نامەی میتانیدا هاتووە بەشێوەی خوروخ (khurowkhe) یان خوڕڕوخ (khurrowkhe)کە بامانای (زمانی خووری)دێت. ئەمەشیان پشت بە وەسفەکی خۆیی(ذاتی) دەبەستێت. بەڵام هەندێك لە توێژەرەوەکان پێشنیاری (أ. ئونجناد) یان بەچاکتر زانی بۆ ئەوەی ئەم زمانە بە(زمانی سوبارتی) ناوبنرێت. ئەمەش بەنسبەت وولاتی سوبارتۆ[٩] بەناوبانگ لەلای وڵاتی بابل، کەلە تێکستەکانی وولاتی بابل زۆر ئاماژەی پێکراوە.

سەرەڕای بوونی بەڵگەی کۆنتر لەم بەڵگانەی سەرەوە لە سەر زمانی سۆبارتی. کە بریتییە لە ناوی کۆمەڵە کەسانێك کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆسەردەمی بنەماڵەی ئوری سێیەم[١٠] بگرە کۆنتریش لەم سەردەمە. بەڵام کۆنترین بەڵــگە هەبێت لە سەر ناوی خورییەکان بۆ

سەردەمی حیسی کۆن[١١] دەگەڕێتەوە. هەربۆیەش ئەنجناد وای بینی کە پێویستە لە تێکستەکانی بۆغازکۆی وشەی ناوی خووری بکرێتە سۆبارتی. هەرچەندە ئەنجناد لە لێکۆلینەوەیەکی خۆی ئیشارەتی بەوەدابوو کە هیچ جیاوازییەك نییە لە نێوان وشەی (خووری) (بەپێی بەڵگەکانی سەرەوە) لەگەڵ وشەی (سۆبارتی) کە نامەی ناسراو بە(میتانی) پیٚ نووسرابوو.

---

(٩) سۆبارتۆ ناوی کۆنی خاکی کوردستانی ئەمڕۆکەیە. سۆمەرییەکان لە ناوەڕاستی هەزارەی سێەم بە خاکی کوردستانیان دەگوت (سوبیر ــ SUBER4)، دواتر لە سەردەمی ئەکەدییەکان و بابلییەکان ناوەکەی بوو بە (سوبارتۆ ــ SUBARTU)، بەڵام لە دوای هەزارەی دووەمی پێش زاین وڵاتی سوبارتۆ لە لایەن ئاشووریەکان داگیر کراو، دواتر ئیمبراتۆریەتی ئاشووری لەسەر دامەزرێنرا.(وەرگێڕ)

(١٠) سەردەمی بنەماڵەی ئوری سێهەم لە وڵاتی نێوان دوو رووبار (٢١١١ - ٢٠٠٣) پ.ز دەگرێتەوە.

(١١) سەردەمی حیسی کۆن ماوەی (١٦٥٠- ١٥٠٠ پ.ز) دەگرێتەوە.

بەڵام دوای ئەوەی سپایزەر لە چەندین لێکۆڵینەوەیدا، کە لە ساڵانی (١٩٢٦، ١٩٣٠، ١٩٣٣) زایینی دەریکردبوو پشتگیری لە ناوی (خووری) کرد لە شوێنی ناوی سۆبارتیی. هەربۆیە ئەمە بووە پاڵنەرێك بۆ ئەوەی کە ناوی(خووری) وەك ناوێکی ڕەسمی لە لێکۆڵینەوە نوێکاندا بەکاربهێنریت و پشتی پێ ببەسترێت. بەڵگەکانی تایبەت بە زمانی خورییەکان بە شێوەیەکی بەردەوام لە زیاد بووندا بوو. ئەمەش لە ئەنجامی هەڵکۆڵینەکانی شوێنەوارناسان لە هەریەك لەناوچەکانی خاتوشا و ماری(گردی مەسکەنە)(کە هەموویان سەر بە خاکی کوردستانی گەورەن)کە لە ئەنجامدا چەندین تێکستی خووری نوێ دۆزرانەوە کە لە نێوانیاندا تێکستی زۆر گرنگ هەبوو لە ڕووی فەرهەنگی یەوە(معجم).

هەروەك ژمارەی ناوی کەسە خورییەکان زیادی کردوو گەیشتە هەزاران ناو. ئەمەش بەهۆی ئەو بەڵگەنامە زۆرانەی کە لە نوزی (یورغان تەپە) نزیك شاری کەرکوك و کورڕوخەننی (تل فخار) لە باشووری ڕۆژئاوای نوزی و ئالالاخ (تل عطشانة)و ئۆغاریت و چەندان ناوچەی تر دۆزرابوونەتەوە.

زانستی دراساتی خووری(خووریۆلیۆجی - Hurritology)، بریتییە لەو زانستەی کە هەموو ئەو لێکۆڵینەوە و دراساتانەی تایبەت بە زمان و شارستانییەت و مێژووی خورییەکان دەگرێتەوە. بەڵام تاکو ئێستا ئەم زانستە نەبۆتە لقێکی سەربەخۆ لە نێوان زانستەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆندا (Altoriantalistik) وەك زانستی دراساتی سۆمەری و ئەکەدی و حیسی. هەربۆیەش تاوەکو ئێستا پسپۆڕانی خووریۆلۆجی هەوڵ دەدەن لایەنە جیاوازەکان و کێشەکانی ئەم زانستە چارەسەربکەن.

تاکو ئێستا پسپۆڕانی دراساتی ئەکەدی بە قووڵای لە دراساتی حیسی ناکۆڵنەوە بە جۆرێك کە یارمەتیدەربێت بۆ گەڕان بە دوای سەرچاوەکان و بەراوردکردنیان. بەپێچەوانەوەش پسپۆڕانی دراساتی حیسی لە دراساتی ئەکەدی ناکۆڵنەوە. هەر بۆیەش بەدەرخستنی ڕاستییەکانی پەیوەست بەتوێژینەوە لەم بابەتانەی کە پسپۆڕان گرنگی پێدەدەن لە نێوانیاندا لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە زمانی خووری بەشێوەیەکی سەربەخۆ دەبێت.[(١٢)]

گرنگترین ئەو کێشانەی یان ئەو پرسگەلانەی کە ناکۆکیان لەسەرە لە توێژینەوەکانی پەیوەست بە خوریەکان ئەمانەی خوارەوەن:

---

(١٢) مەبەستمان لێرەدا ئەوەیە لە توێژینەوەی زانستی تایبەت بە دراساتی خووری پێوستە سوود لە زانستی دراساتی ئەکەدی و حیسی وەربگیرێت.

١- زانستی زمانی خووری و پۆلێن کردنی.

٢- کێشەی بوونی پەیوەندی نێوان خوورییەکان و سۆبارتییەکان.

٣- کێشەی بوونی پەیوەندی نێوان خوورییەکان و ئارییەکان.

٤- جیاوازی ڕاو بۆچوون لەو توێژینەوانەی کە پەیوەستن بە دۆزراوەکانی نوزی(پایتەختی خوریەکان).

٥- مەسەلەی مێژووی ئایینی خوریەکان و پەیوەندی بەبیرو باوەڕی (معتقداتی) دانیشتوانی ئاسیای بچووك. بە تایبەتی ئەوانەی کە پەیوەستن بە تێکستەکانی ناوچەی بۆغازکۆی سەر بە خوریەکان و مەراسیمە ئایینییەکانی ناوچەی کیززۆ فەتنا.[١٣]

لە سالی ١٩٨٠زایینی هەولێکی زۆر درا بۆ پۆلێنکردنی زمانی خوریەکان بە پێی پێوانەی زانستی زمانەوانی. ئەم پۆلێن کردنەش لەلایەن (یانسن — Jensen) و (برۆنۆف Brunnow) و (سایس- Sayce) و (میسرشمیدت Messerschmidt) و (بۆرك Bork) لەسەر نامەکەی ناسراو بە(نامەی میتانی) ئەنجامدرا. کە توانیان کۆمەڵە مۆرفیمەك و مانای چەند وشەیەك دیارییبکەن. ئەمەش بە یارمەتی چەند نامەیەك کە بەزمانی ئەکەدی نووسرابوون (لە ئەرشیفی تل عمارنە) کە لەلایەن هەمان ئەو کەسە ڕەوانە کرابوو کە خاوەنی نامەی میتانی بوو. لەم نامانە هەندێك دەستەواژەی هاوشێوەی دەستەواژەکانی ناو (نامەی میتانی) بەکارهێنرابوو. هەروەها لە ناوەڕۆکی ئەم نامانە ناوی چەند کەل و پەلێکی دیاریکراو هێنرابوو.

توێژینەوەکانی تایبەت بە زمانی خوریەکان پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆوە بینی لە ساڵانی سیەکانی سەدەی بیستەم. ئەمەش بەهۆی دۆزینەوەی چەند تێکستێکی مێخی (مسماری) لە شارەکانی وەك: نوزی و ئۆغاریت و ماری. هەروەك پەلەکردن لە بلاوکردنەوەی ئەو تێکستە خوریانەی کە لە خاتوشا دۆزرابوونەوە ڕۆڵی خۆی هەبوو لەم پێشکەوتنەدا. کە بەهۆیەوە توانرا لەلایەنی تەسریفکردنەوە بنەمای مۆرفیمە دەنگدارەکان و بێ دەنگەکان (الصائتة و الصامتة) دیارییبکەن. هەروەها لەلایەنی ڕێزماندا توێژەرەوەکان توانیان بەشێوەیەکی تەواو بەش بەشی بکەن و کاری هەموو مۆرفیمەکان دیاری بکەن. هەروەك توانیان شێوازی کاری کەسی نادیار (صیغ الفعل مبنی للمجهول) دیارییبکەن. بەم جۆرە توانیان بەشێوەیەکی دروست و تەواو وەسفی زمانی خووری

(١٣) کیززۆفەتنا ناوی شوێنێکە دەکەوێتە باکووری کەنداوی ئەسکندرۆنە کە هەردوو ڕووباری جەیحون و سەیحون بەلایدا تێدەپەڕێت..

بکەن. بەوەی کە بریتییە لەو زمانەی کە توانای شیکردنەوەی هەیە و لەسەر کاری بکەر(Ergativ) وەستاوە. بەڵام لە لایەنی فەرهەنگی زمانەوانیدا توانرا مانای زۆرێك لە وشەکان بزانن و دیارییبکەن. بۆ ئەم مەبەستانەش بەشێوەیەکی تایبەتی سوودیان لە تێکستەکانی خاتوشا وەرگرت.

ئەم کارە گەورەیەش بەپلەی یەکەم لەلایەن هەریەك لە : (فریدریچ Fridrich)، (گۆتزە Goetze)، (سپایزرSpeiser)، (تۆرۆ- دانگن- Thureau-Dongin)، (ڤۆن براندن شتاین Von Brandenstin) ئەنجامدرا. هەموو ئەو ئەنجام و بەرهەمانەی کە لەم قۆناغەی توێژینەوەی سەبارەت بە زمانی خووری بەدەست هاتبوو لە لایەن سپایزەر لە کتێبێکدا بە ناوی (دەروازەیەك بۆ زمانی خووری) لە سالی١٩٤١ زایینی بلاوکرایەوە. تاکو ئێستاش ئەم کتێبە جێگای پشت پێ بەستنە لەم بوارەدا.

لەدوای جەنگی جیهانی دووەم چەندین بیروڕای نوێ لە بواری دراسەت کردنی زمانی خوریەکان سەری هەڵدا. بەتایبەتی دوای دۆزینەوەی تێکستە نوسراوەکانی ئۆغاریت. هەروەك توێژینەوە لە نامەکەی ناسراو بە(نامەی میتانی) زانیاری نوێی بەدەست دا.

هەندێك لە توێژەرەکان(باحثین) پێشتر تێبینی بوونی پەیوەندییەکی خزمایەتیان کردبوو لە نێوان زمانی خووری و زمانی ئۆرارتی. بە تایبەتی ئەو زمانە ئۆرارتییەی کە هەندێك تێکستی پێ نووسرابوو کە مێژووەکەیان بۆ سەدەکانی(٩ — ٦) پێش زاین دەگەڕێتەوە. (فریدریچ) لە ژمارەیەك لە دراسەتەکانی تەئکیدی لەسەر بوونی ئەم پەیوەندییە خزمایەتییە کردبووەوە، بەتایبەتی لە مەجالی فەرهەنگی. هەروەها لێکۆلینەوەکانی توێژەری ڕووسی (دیاکۆنۆف-Diakonoff) و چەندین توێژەری تریش قۆناغی گرنگیان بڕی لەم مەسەلەیەدا. بەجۆرێك کە توانرا بە رادەیەکی زۆر ورد پلەی خزمایەتی نێوان ئەم دوو زمانە دیارییبکەن. بەم جۆرە لە ژێر ڕۆشنایی ئەم ئەنجامانە و بە پشت بەستن بەو پێشکەوتنانەی کە سەبارەت بە زمانی خووری و زارەکانی بەدەست هێنراوە، دەتوانین بەشێوەیەکی تەئکید بلێین زمانی ئۆرارتی لەزمانی خوری گەشەی نەسەندووە. بەڵکو هەردوو زمان دوو لقی سەربەخۆن لەزمانی دایك (زمانی خووری - ئۆرارتی سەرەتا) و هەریەکەیان لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پێش زاین لەوەکەی تر جیابۆتەوە.

ئەو گریمانەی کە دیاکۆنوف پێشنیاری کردبوو سەبارەت بە بوونی پەیوەندی خزمایەتی هەردوو زمانی خووری و ئۆرارتی لەگەڵ زمانەکانی ناوچەی قەفقاس جێگەی سەرنج بوو. بۆ ئەم مەبەستەش دیاکۆنۆف پشتی بە کۆکردنەوەی وشە وێکچووەکانی هەردوو زمانی (خووری و ئۆرارتی) لە

زمانەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی قەفقاس بەست. بەتایبەتی لە زمانی ویناخی و زمانی لەزجی.[١٤]

لە دوای کتێبی سپایزەر (کە پێشتر ئیشارەتمان بۆ کرد) چەندین کتێب و توێژینەوەی نوێ لەسەر ڕێزمانی خووری نوسراون. کە هەریەکەیان لەرووی پێکهاتە و شێوازەوە جیاوازن. گرینگترینیان ئەمانەن :

– ف. بۆش: ڕێزمانی خووری (نامەکەیە پێشکەش بە زانکۆی براندیس کراوە لە ساڵی ١٩٦٤).

– ی. م. دیاکۆنوف: خوریەکان و ئۆراڕتییەکان (بەزمانی ئەڵمانییە) لەساڵی ١٩٧١ز.

– ی. فریدریچ : زمانی خوریەکان : (توێژینەوەیەکە لە فەرهەنگی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتییەکان بڵاو کراوەتەوە) لە ساڵی ١٩٦٩ز.

– هـ. ی. تیل: پێکهاتەی سەرفی و ڕێزمانی (نحو) خووری، لە ساڵی ١٩٧٥ز.

هەروەها توێژەری فەرەنسی (ی. لاروش) هەڵستا بە دانانی یەکەم فەرهەنگی خووری کە ڕێژەیەیەکی زۆری وشەی ناو تێکستەکانی لە خۆگرتبوو، کە لە ساڵی ١٩٨٠زایینی بڵاوکرایەوە.[١٥] لێکۆڵینەوە لە مێژووی خوریەکان پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی. ئەویش لە ئەنجامی ئەو هەموو هەوڵدانەی کە درا بۆ تێگەیشتن لە گرنگی مێژووی خوریەکان لە چوارچێوەی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی کۆن. کتێبەکەی (ئەنجناد) کە بە ناونیشانی(سوبارتۆ. بەشداری کردنی لە شارستانییەت

---

(١٤) زمانی وێناخی سەر بە کۆمەڵە زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی قەفقاسە. ئەم زمانە بە سەر سێ زار دابەش دەکرێت کە ئەمانەن :

- زاری شیشانی و ئەنگۆشی: ژمارەی ئەو کەسانەی کە گفتوگۆ بەم زارە دەکەن لە وڵاتی دایك نزیکەی یەك ملیۆن کەسە، بەڵام نزیکەی پەنجا هەزارکەس لە وڵاتەکانی (تورکیا، سوریا، ئەردەن) گفتوگۆ بەم زارە دەکەن.

- زاری باتی : ئەوانەی بەم زارە گفتوگۆ دەکەن لە وڵاتی جۆرجیا نیشتەجێن، ژمارەیان نزیکەی ٢٥٠٠کەسە بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٣٩زاینی.

- زاری لەزگی : ئەمەشیان زمانی کۆمەڵێکە کە بە (لەزگی تشال) ناسراون.ئەم زمانە لەگەڵ هەندێك زاری تر لقی ساموریانی خواروو پێك دەهێنێت لە نێوان کۆمەڵە زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی قەفقاس، کە ئەمەشیان سێ زار لەخۆ دەگرێت کە ئەمانەن: کیئووری، ئەکهیتتۆ، کوبا. زاری یەکەمیان بەزمانی نووسین دادەنرێت لە نێوانیاندا. نزیکەی ٣٨٣ هەزار کەس بەم زارە گفتوگۆدەکەن.

(١٥) ئەم فەرهەنگە سەرەتا لە گۆڤارێکی ساڵانەی فەرەنسی بەناوی (سەرچاوە حیسی و ئاسیاییەکان) لە هەردوو ژمارەی ٣٤ی ساڵی ١٩٧٨ و ٣٥ی ساڵی ١٩٧٧ زاینی لە پاریس بڵاوکرایەوە.

و مێژووی نەتەوەکانی باشووری ڕۆژئاوای ئاسیا) پێگەیەکی تایبەتی هەبوو لەنێوان لێکۆڵینەوەکانی تردا. ئەم کتێبە لەبەرلین و لایبزیچ لەساڵی ١٩٣٦ زایینی بڵاوکرایەوە. (ئەنجناد) لەم کتێبەیدا خوریەکانی بە کۆنترین کۆبوونەوەی ڕەگەزی دادەنێت لە وڵاتی دوو رووبار(وادي الرافدين)، هەر لە سەردەمی بەردینی نوێوە خوریەکان بە توخمێکی شارستانی (عنصر حضاري) دادەنێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەنجناد نەیتوانی ئەم بۆچوونەی خۆی پشت ڕاست بکاتەوە بە پشت بەستن بە سەرچاوە مێژوویی و زمانەوانی و شوێنەوارییەکان. ئەمەش بەهۆی پەیرەوکردنی مەنهەجی نەگونجاو لە نێوان ڕوخساری ڕەگەزایەتی و دیاردە زمانەوانی و شارستانییەتەکان.

سەرەڕای ئەوەی کە سپایزەر هەر لە زووەوە (لەساڵی ١٩٢٦) دژی ئەو بۆ چوونەی ئەنجناد وەستا کەدەڵێت سۆبارتییەکان شوێنگە و گرنگی تایبەتی خۆیان هەیە لە وڵاتی دوو رووبار. بەڵام دواتر سپایزەر ئەو هەڵوێستەی کە لە کتێبەکەی بەناوی (بنەرەتی وڵاتی دوو رووبار. نەتەوە سەرەکییەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن، فلادلفیا ساڵی ١٩٣٠زاینی) گرتەبەر زۆرجیاواز نەبوو لەوەی کە ئەنجناد بۆی چووبوو، کە دەیگوت ئەسلی خوریەکان لە باکووری وڵاتی دوو رووبارە(کوردستانی عیراق).

بەڵام دواتر چاوی بەو هەڵوێستەی خۆی داخشاندەوە و لە ساڵی ١٩٣٢زایینی هەمواریکرد. لەو کاتەی کە هەڵکۆڵینی شوێنەواری لە گاسور /نوزی دەریخست کە ئەم شارە لە دەوروبەری ١٤٠٠ پ.ز خوریەکانی تێدا نیشتەجێ بووە. کەچی لە سەردەمی ئەکەدی (٢٣٤٠-٢١٩٥ ق. م) هیچ شوێنەوارێکی خووری تێدا بەدەر نەکەوتووە.

بەڵام توێژەری ئەمریکی گیلب Gelb لەساڵی ١٩٤٤ز ڕایەکی نوێی پێشنیارکرد.کە ئاماژەی کرد بەوەی کە دەبێت جیاوازی بکرێت لە نێوان خوریەکان و سۆبارتییەکان. بەو پێیەی کە سۆبارتییەکان (لەرووی زمان و ڕەچەڵەکەوە) بریتین لە نەتەوەی بنەرەتی لەباکووری وڵاتی دوو رووبار (کوردستانی عێراق) هەر لە کۆنترین چاخەکانەوە. هەرچی خوورییەکان ئەوا نەوەی سۆبارتییەکانن و لە دوای ئەواندا سەریان هەڵداوە. ئەم بیروڕایەی (گیلب) لە بیروڕا هەموارکراوەکەی (تعدیل) سپایزەر دەچێت بەڵام لە دوایدا لە ساڵی ١٩٥٦ز (گیلب) ناچاربوو ئەم ڕایەی خۆی هەمواربکات (تەعدیل). ئەمەش دوای بڵاوکردنەوەی نەخشێکی مەلەکی نووسراو بە زمانی خووری کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتاییەکانی هەزارەی سێهەمی پێش زاین. بەڵام لەگەڵ ئەوەش پێشنیاری یەکەمی هەر مایەوە.

لەلایەکی ترەوە سپایزەر لەساڵی ١٩٤٨زایینی ئیشارەتی بەوەکردووە کە سۆمەری و بابلیەکان

پێڕستی زمانەوانی خوریەکانیان بە(سۆبارتی)لە قەڵەم داوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئیشارەتی بە هەندێك وشە کردووە کە نەسامییە (زمانی ئەو نەتەوانەی کە لە دوورگەی عەرەبییەوە هاتوونە بۆ وڵاتی دوو رووبار) و نە خوریە لەنێوان ئەو پێڕستە زمانەوانییانەی کە بەسۆبارتی لە قەڵەم دراوە.

ئەو هێڵە بنەڕەتیانەی کە بنیاتنراون لە ئەنجامی ئەم گفتوگۆ و مناقەشاتانەی کە سەبارەت بەڕۆڵی خوریەکان لە پێشکەوتنی شارستانییەتی ڕۆژهەلات بەسترابوو تاکو ئەمڕۆش هەر ماوە و بەردەوامە.

خوریەکان لە ناوچە چیایەکانی باکووری ڕۆژهەلاتی وڵاتی دوو رووبار (کوردستان عێراق) لە کۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زاین سەریان هەڵداوە. پاشان کەوتنە ژێر کاریگەری شارستانییەتی سۆمەری و ئەکەدییەکان. هەروەها خوریەکان لەناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پێش زایینی دەورێکی گرنگیان گێڕا لە گواستنەوەی شارستانییەتی وڵاتی دوو رووبار بۆ سوریا و ئاسیای بچووك (واتە کوردستانی سوریاو کوردستانی تورکیا).

خەملاندنی ئەو کۆمەڵە مرۆڤانەی (المجموعات البشریە) کە بەزمانەکانی هیندۆئاری دەدوێن ماوەیەکی درێژی خایاند. بەتایبەتی ئەوانەی کە زنجیرەك لە ناوی ناسەکی(اسم علم) و پاشناو(لقب)یان بەدەستەوە هاتووە لەتێکستە مێخییە دۆزراوەکانی ناوچەکانی ژێر دەستەلاتی مەملەکەتی میتانی (خووری) و ناوچەکانی تری کاریگەر بە دەستەلاتی مەملەکەتی میتانی (خوری) لە ڕووی سیاسی و شارستانییەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەی پێش زاین و سەدەکانی دواتر. ئەم مەسەلەیەش تاکو ئەمڕۆکەش جێگەی ناکۆکی توێژەرانە. بەڵام
(م. مایرهۆفر Marrhofer) هات مێژووی توێژینەوەی تایبەت بەم لایەنەی دراساتی خووری لە دوو کتێب بە شێوازێکی گێڕانەوە و شیکاری خستەڕوو، کتێبەکانیش ئەمانەن:
- هیندۆ ئاریەکان لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا. (فیسبادن ١٩٦٦ز).
- ئاریەکان لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا. ئایا ئەفسانەیە؟ (ڤییەننا ١٩٧٤ز).

لە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ڕووباری دیجلە بەلای باکووریەوە (لە نوزی) هەندێك تێکست دۆزرایەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی پانزە و چواردەی پێش زاین. ئەم تێکستانە بوونە ماددەیەکی باش بۆ لایەنی لێکۆڵینەوەی تایبەت بە(دراساتی ڕۆژهەڵاتی کۆن). ئەم تێکستە نووسراوانەش بە (توێژینەوەکانی نوزی) ناسراون و ناوبانگیان دەرکردووە. ئەمەش گرنگیەکی یەکجار گەورەی هەیە بۆ لایەنی لێکۆلینەوەکانی تایبەت بەزمانی ئەکەدی و زمانی خووری. بەڵام توێژەرە ئەڵمانییەکانی وەك (دیتریچ Dietrich)، (لۆرێتز Loretz)، (مایەر Mayer)، لەساڵی ١٩٧٢ زایینی مجلدێکی

زلیان دەرکرد کە هەموو سەرچاوەیەکی پەیوەست بەو تێکستانەی کە لە نوزی دۆزرابوونەوە لە خۆ گرتبوو.

خوریە نیشتەجێ بووەکانی ئەم ناوچانە (نوزی)(بەلایەنی کەم بەشێکیان) دوو زمانیان بەکاردەهێنا، بەزمانی خووری گفتوگۆیان دەکرد، بەڵام بۆ نووسین زاری سەردەمی بابلی ناوەڕاستیان بەکاردەهێنا. ئەم بەکارهێنانەش بەڕێژەیەکی جیاواز بە پێی نووسەرەکە زاری ئاشووری لە خۆدەگرت، هەروەك کاریگەریەکی گەورەی زمانی خووری پێوە دیاربوو.

هەرچی لەڕووی ناوەڕۆکەوە ئەم بەڵگەنامانە بە ماددەیەکی باش دادەنرێن بۆ زانینی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی ناوچەکە لەو کاتدا.تێکستە مێخییەکانی نوزی زۆر بەراود دەکران لەگەڵ چیرۆکەکانی ناو تەورات، بەڵام لەگەڵ تێپەربوونی کاتدا ئەم دراسەت و لێکۆلینەوانە گرنگی خۆیان لەدەست داو ڕێژەیان کەم بۆوە، دوای ئەوەی کە ماوەیەکی زۆر لەتوێژینەوە ئەمریکیەکان دەربارەی تێکستەکانی نوزی بڵاوبوو.

هەوڵدان لەڕووی لایەنی شوێنەواریەوە بەردەوام بوو بۆ ڕوونکردنەوەی بنچەو بنەمای خورییەکان و چۆنییەتی بڵاوبوونەوەیان لە(هیلال خەصیب). ئەم بڵاوبوونەوەشیان بەستیاوە بە بڵاوبوونەوەی جۆرێکی گلێنە (فخار)، بەتایبەتی ئەو جۆرەی کە بە گلێنەی (خەربەت کیرەك)[١٦] ناسراوە. ئەم جۆرە گلێنە لە ناوچەکانی قەفقاسەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوچەی ئەنادۆل و باکووری سوریا(کوردستانی سوریا و تورکیا) گواستراوەتەوە و بڵاوبۆتەوە تادەگاتە فەلەستین. ئەم جۆرە گلێنەیەش بۆ خوریەکان دەگەڕێتەوە. بەڵام ئەم جۆرە بیردۆزە لاوازە وپاڵپشتی ناکرێت بەهۆی شێواوی زنجیرەی چینە مێژووییەکان(الطبقات التأریخیة) تیایدا. چونکە ئەم جۆرە گلێنەیە بە چەندین سەدە کۆنترە لەو بەڵگە سەرەتاییانەی کە دەربارەی خوریەکان زانراون. لەو کاتەی کە بەڵگەکانی تایبەت بە بڵاوبوونەوەی خوریەکان لە(کوردستانی سوریا) دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زاین. کەچی مێژووی ئەم جۆرە گلێنەیە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زاین(٢٧٠٠پ.ز).

ب. هرودا(Hrouda) لە هەردوو لێکۆلینەوەکەیدا کە لە ساڵی ١٩٥٨ز بڵاویکردەوە، توانی چەندین زانیاری جۆراوجۆری نوێ سەبارەت بە شارستانییەتی ماددی لەناوچەی نیشتەجێ بووەکانی خوریەکان بخاتە بەردەست.

(١٦) خەربەت کیرەك ناوی شوێنێکە کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی تەبەریا. مێژووی ئەم جۆرە گلێنەیەش لەم ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ ٢٧٠٠ پ.ز.

بڵاوبوونەوەی شێوە جۆربەجۆرەکانی گڵێنە کێشەیەکە وەك کێشەی هاتوچۆی نەتەوەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر. ئەم کێشەیەش لە ئەنجامی چەند هۆکارێك درووستبووە لەوانە: گۆڕانکاری لە پێکهاتەی سیاسی، جموجوڵە بازرگانییەکان، شێوە و مۆدیلاتەکانی گڵێنەکە(الموظات)، گۆڕانی دانیشتوان (دیمۆگرافیا).

ئەم خۆ پارێزیەش بە هەمان شێوە لەسەر گڵێنەی فەلەستینی دوو ڕەنگ(Bichromen)و گڵێنەی ناوچەی خابوور دێتەجێ. هەرچەندە بڵاوبوونەوەی ئەم دوو جۆرە گڵێنەیە هاوپێچە لەگەڵ سەرهەڵدانی چەندان بەڵگەی مێژووی تایبەت بە خوریەکان.

زاراوەی خووری (بەو شێوە فراوانەی کە ئەمڕۆ بەکاردەهێنرێت) بەشێوەیەکی سەرەکی دەلالەت لەسەر یەك زمان و یەك نەتەوە دەکات، ئەویش زمان و نەتەوەی خوریە. بەڵام ئێمە ماناکەمان لە چوارچێوە کاتی و شوێنییەکەی خۆی بەشێوەیەکی زۆر گەورەتر و فراوانترکردووە. مەرج نییە ئەم چوارچێوەیە گونجاوبێت لەگەڵ ئەم دەربڕینانەی کە لە تێکستەکانەوە دەرهێنراون، ئەمەش دەلالەتە لەسەر گرنگی ڕاستی مێژوویی، هەروەك چۆن هەریەکە لە وشەکانی (وڵات، هێز، مەلیك) هەمووی بە (خووری) وەسفکراون.

سەرەڕای ئەم هەموو دژیەکییە، بەڵام یەکێك لە خاڵە بەدەست هاتووەکانی ئەم کتێبە، ئەوەیە کە مەرج نییە هەموو کۆمەڵە مرۆڤێك زمانەکی دیاریکراو بەکاربهێنن بە کۆمەڵگەیەکی سەربەخۆی لەقەڵەم بدرێت. هەروەك دەلالەت ناکاتە سەر هێزە مێژووییەکەی. هەر بۆیەش ئەم کتێبە هەوڵدانێکە بۆ پێشکەش کردنی باسێکی تەواوی هەموو ئەو نەتەوانەی کەبەزمانی خووری دەدوێن لە ڕۆژهەڵاتی کۆن. ئەمەش چونکە ئەو شارستانییەتەی کە خوریەکان هەیانە پاساوە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە. چونکە هەندێك داب ونەریتی تایبەتمەندی هاوبەش هەیە، هەر لە سەرەتای دروستبوون و سەرهەڵدانی کۆنترین دەوڵەت کە زمانی خووری تێدا بەکارهاتبێت تا کۆتایی هاتنی ئەو بڵاوبونەوەیەی لەناوچەکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی کۆن. هەر بۆیە جێی خۆیەتی ئێمەی کوردی نەوەی خوریەکان بە شانازییەوە باسی مێژووی باوباپیرانمان (خوریەکان) بکەین شان بەشانی باسکردنی مێژووی ئاشووری و حیسییەکان.

(مێژووی سیاسی خوورییەکان)

کۆنترین سەرچاوە مێژووییەکان لە ڕۆژهەڵاتی کۆن بە پلەی یەکەم تیشك دەخەنە سەر مێژووی شارە سۆمەرییەکان و گرنگترین بنەماڵە دەستەڵاتدارەکان لە وڵاتی سۆمەر. هەروەك ململانێ ناوەخۆییەکانی نێوان ئەم بنەماڵە سۆمەریانە بەدەردەخەن، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەرەبەیانی بنەماڵە دەسەڵات دارەکان لە وڵاتی سۆمەر. بەڵام ئەم سەرچاوە مێژووییانە هیچ زانیارییەك یان ئیشارەتێك ناکەن بە مێژووی ئەو ناوچانەی کە دەکەوێتە هەردوولای بەشی سەرووی ڕووباری دیجلە و لقەکانی ڕۆژهەڵاتیەوە. ئەم شوێنانەش بە وولاتی یەکەمی خوریەکان دادەنرێت لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا.

هەر بۆیەش وەڵامی ئەو پرسیارەی کە دەڵێت خوریەکان لە کەیەوە لەناوچە چیایەکانی باکووری وڵاتی دوو ڕووبار و بەشەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتیەوە ژیاون؟ تاکو ئێستا ڕوون نییە و بەتەواوی نازانرێت. هەروەك مەسەلەی کۆچکردنی خوریەکان لە دەریای قەزوینەوە بۆ ئەم ناوچانەی باسکران لە چاخەکانی پێش مێژوو تەنها گریمانە، ئەمەش بە هۆی باری سەرچاوە مێژووییەکان وەك ئاماژەمان پێکرد.

ئەو ناوچەیەی کە دواتر ناسرا بە وڵاتی ئاشوور و ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە و بەشەکانی باکووری وڵاتی دوو ڕووبار. ئەوا بۆ یەکەم جار لە ڕووی سیاسییەوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەکەدییەکان (٢٠٩٠- ٢٢٣٠ پ.ز). واتە بۆ یەکەم جار ئەم ناوچانە کەوتنە ژێردەسەڵاتی مەملەکەتێکی باشووری وڵاتی دوو ڕووبار کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە لایەن ئەمەی دوایییەوە(مەملەکەتی ئەکەد) بەڕێوەدەبران. دامەزرێنەری مەملەکەتی ئەکەدی سەرجۆن (شەڕوکین) یەکەم کەس بووە کە شەڕی کردووە لە دژی وڵاتی سوبارتۆ. ئەمەش بەپێی بەڵگەنامەیەکی مێژوویی کە ڕووداوەکانی بە شێوەیەکی یەك بەدوای یەکی یان ریزبەند تێدا نووسراوە.

ناوە جوگرافییەکەی سوبارتۆ (بە سۆمەری پێی دەڵێن : سوبیر) ئاماژە بە ناوچەیەکی دیاریکراو ناکات بە جۆرێك کە بتوانرێت بە وردی سنوورەکەی دیاریبکرێت لە باکووری وڵاتی بابل. بەڵکو لە بنەڕەتدا ئەم ناوە دەلالەتی لە سەر بەشێك لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە (باکووری دیجلە) دەکرد. بەڵام دواتر دەلالەتی ئەم وشەیە فراوانتربوو تا وای لێهات کە بە هەموو وڵاتی ئاشوورو باکووری وڵاتی دوو ڕووبار بگوترێت سوبارتۆ. ئەمەش لەم دوایییەدا لە تێکستێکی سەردەمی بابلی نوێ ڕوون بۆتەوە کە تیایدا بە شێوەیەکی ئەدەبی باسی وڵاتی ئاشوور دەکات.

هەندێك زانیاریمان هەیە لە سەر ئەوەی کە سەرجۆنی ئەکەدی لە یەکێك لە ساڵەکانی

فەرمانڕەواییدا هێرشێکی سەربازی کردۆتە سەر وڵاتی سیموررروم. هەروەك لەم دواییە توانرا بەشێوەیەکی تەئکیدکراو شوێنی شاری سیموررروم دیاریبکرێت کە دەکەوێتە لای سەرووی رووباری زابی خواروو (یان زابی بچووك). نەقشێکی نووسراوی تایبەت بە یەکێك لە مەلیکەکانی سیمووروم لە باکووری دەشتی رانییە (ئێستا دەریاچەی دووکانە) دۆزرایەوە. ئەم نەقشە نووسراوە بۆ کۆتایی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم و سەرەتای سەردەمی بابلی کۆن[17] دەگەڕێتەوە. ئەم هەڵمەتەی سەرجۆنی ئەکەدی بۆ سەر وڵاتی سیموروم بە سەرەتای کارەکانی دادەنرێت بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی رووباری دیجلە. پاشان بۆمان دەردەکەوێت کە ناوچەکە تەنانەت وڵاتی ئاشوور و نەینەواش بوونەتە بەشێك لە مەملەکەتی ئەکەدی لە سەردەمی جێنشینەکانی سەرجۆنی ئەکەدی.

چەندین بەڵگەنامەی نووسراو دۆزراونەتەوە لە دوو ناوچەی تارادەیەك لێك دوور بەڵام هەردووکیان دەکەونە سنووری ناوچەکانی باکوور کە لەلایەن مەلیکە ئەکەدییەکان داگیرکرابوون : ئەوانیش ناوچەی گردی براکە (تل براك) کە دەکەوێتە ناوچەی سێگۆشەی خابوور[18]. ئەوی تریش ناوچەی گاسورە (نوزی) کە دەکەوێتە نزیك شاری کەرکوك لە باکووری ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە. ئەم دوو ناوچەیە لە هەزارەی دووەمی پێش زایین لە نێوان ئەم ناوچانە دابوونە کە زمانی خووری تێدا باوبووە لە بەکارهێناندا. هەربۆیەش دراسەت کردنی ئەم تێکستانەی کە لەم دوو ناوچەیەدا دۆزراونەتەوە بەتایبەتی ناوی کەسەکان و وشە خوریەکان زۆر گرنگە. چونکە یارمەتیمان دەدات بۆ دیاریکردنی زەمەن و کاتی بڵاوبونەوەی خوریەکان لەم ناوچانە. بەڵگەنامەکانی گردی براك ژمارەیان کەمە و لەڕووی زانیارییەوە هەژارن بە جۆرێك کە یارمەتیدەرنییە بۆمان. بەڵام بەڵگەنامەکانی گاسور (نوزی) ژمارەیان زۆرە و زانیاری باشی پێداوین و کۆمەڵێکی باش ناوی خوری تێداهاتبوو.

لە بەڵگەنامەکانی گاسور (نوزی) هەندێك ناوی سۆمەری و ئەکەدی هەیە، هەروەها هەندێك ناوی تر هەیە کە ناتوانرێت لایەنە زمانەوانییەکەی دیاریبکرێت. هەر بۆیەش توێژەرەوەکان ئەم ناوانەیان بۆ زمانی (سۆبارتی) گەڕاندەوە. بەڵام ئەمە تاکو ئێستا ناکۆکی لەسەرە، چونکە ناتوانین بڵێین

---

(١٧) ئەم نەقشە نووسراوە لە لایەن د. عبدالهادی فوئادی لە گۆڤاری سۆمەری عێراقی ژمارە ٣٤ی ساڵی ١٩٧٨زایینی لە لاپەڕە ١٢٢ — ١٢٩ بڵاوکراوەتەوە.

(١٨) زاراوەی سێگۆشەی خابوور لە لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە شارستانیەتە کۆنەکان بەو ناوچانە دەگوترێت کە دەکەوێتە نێوان هەردوو ڕووباری خابوور و دیجلە.کە شێوەیەکی سێگۆشەی هەڵگەڕاوە پێکدەهێنێت.کە لاکانی ئەم سێگۆشەیە لە لای شاری حەسەکەی کوردی بەیەك دەگەن.

کە(سۆبارتی) یەکەیەکی زمانەوانی تەواوە. هەروەك سۆمەرییەکان لە سەردەمە کۆنەکاندا بەزمانی سۆبارتیان دەگوت (ئیمی — سوبیر EME- SUBER4) کە ئەمەش بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ئاماژە بەزمانی خوریەکان دەکات.

لە تێکستەکانی ناوچەی گاسوور هەندێك ناو هەیە نەسۆمەری و نەئەکەدی و نەخورییە. ئەم ناوانەش بەزۆری لەسێ بڕگەی دەنگ پێکدێت. کە بڕگەی دووەم و سێیەمیان وەك یەکە بۆ نموونە وەك ناوەکانی (ئا ـ زو ـ زو)، (ئا ـ زی ـ زی)، (ئا ـ زا ـ زا)، (ئێ ـ دا ـ دا)......، هتد. هەندێك بەباشی نازانن کە ئەمانە بە زمانێکی دیاریکراو ببەستنەوە. چونکە ناوی یەك لە حاکمەکانی ئاشوور وەك ئەمانە بووە. هەروەك ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەم ناوانە لە وڵاتی سۆمەردا هەبووە.

ئەو ناوانەی کە لە تێکستەکانی گاسوور دۆزراوەنەتەوە پەیوەندیان هەیە بە زمانی نەتەوەکانی چیای زاگرۆس وەك لولوبییەکان[19] و گوتییەکان[20]. کە شتێکی زۆر دەربارەی ئەم نەتەوانە نازانین. گومانی تێدا نییە کە خوریەکان گرنگترین کۆمەڵی زمانەوانی نەبوونە لەناوچەکانی

---

(١٩) لولوبییەکان نەتەوەیەك بوون کە لەدەوروبەری شاری سلێمانی ئێستادا دەژیان. لە تێکستە مێخییە نووسراوەکاندا بۆ یەکەم جار لە کۆتایی سەدەی ٢٨ پ.ز ئاماژە بەم نەتەوەیە کراوە. لولوبییەکان لە سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم (٢٠٠٤ - ٢١١٢ پ.ز) دەسەڵاتیان زۆر فراوان بوو. هەروەها لە سەردەمی بابلی کۆندا (١٩٠٠ — ١٦٠٠پ.ز) هەموو هۆزە چیاییەکان بە ناوی لولوبییەکانەوە ناسرابوو. هەر لەم سەردەمەشەوە لولوبییەکان بەرەو ڕۆژئاوا بڵاوبوونەوە. هەروەها لە سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست دا (١٩٠٠-١٦٠٠) هەموو ناوچەکانی لولوبییەکان کەوتە ژێردەسەڵاتی ئاشوورییەکان. کەچی لە سەدەی هەشتەمی پێش زاین بەشی ڕۆژئاوایناوچەکانی لولوبیەکان بە (زاموا) ناوبانگی دەرکردبوو

(٢٠) وڵاتی گوتییەکان دەکەوێتە باشوورو باشووری ڕۆژئاوای وڵاتی لولوبییەکان لەو ناوچانەی کە رووباری دیالە و عوزێمی پێدا تێپەردەبن. گوتییەکان زۆر دژی ئەکەدیەکان شەریان کردووە. هەربۆیەش ناوچەکانیان تووشی چەندین هەڵمەتی سەربازی ئەکەدییەکان بۆتەوە..بەڵام لە کۆتایی سەردەمی مەملەکەتی ئەکەدییەکان گوتییەکان توانیان بەرەو لای باشوور هەڵبکشێن ومەملەکەتی ئەکەدی داگیربکەن شاری ئەکەد تەختبکەن و دەسەڵاتی خۆیان تێدا بسەپێنن و بۆ ماوەی سەدەیەك تیایدا بمێننەوە. پاشان لەلایەن مەلیکی سۆمەری ئۆتۆحیکال کە حاکمی شاری ئۆرۆك بوو لە ناوچەکە دوورخرانەوە. دەسەڵاتی گوتییەکان لە هەزارەی دووەمی پێش زایین تەنها بەسەر ئەو ناوچانەبوو کە خۆیان لە بنەڕەتەوە تێیدا نیشتەجێ ببوون. کەچی دواتر کۆمەڵێك لە گوتییەکان کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی جەزیرە و مەملەکەتی ماری (کوردستانی سوریا) لەوێشەوە تێکەڵ بە خوورییەکان و ئامووریيەکان بوون.

ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە لەسەردەمی ئەکەدی و دواتر. هەروەك بوونیان لە چوارچێوەی سنووری ڕاستەقینەی مەملەکەتی ئەکەدی شتەکی ڕوون و ئاشکرانییە.

ڕاپۆرتێك لە بەردەست دایە کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی بابلی کۆن دەگەڕێتەوە. ئەم ڕاپۆرتە بەشێوەیەکی ئەدەبی نوسراوە و باس لە ڕاپەڕینەکی گشتی دژی مەلیکی ئەکەدی نەرام ـ سین (٢٢٥٩-٢٢٢٣ پ.ز) دەکات. کە تیایدا ئاماژە بە ناوی (پوتتیم - ئەتەل Puttim- atal) دەکرێت. کە ئەمەشیان یەکێکە لە مەلیکەکانی سیموررروم ناوەکەشی ناوێکی خوریە. بەڵام ئەم ڕاپۆرتە ڕەنگدانەوەی بارودۆخی نوێتری پێوەدیارە لە ڕووی مێژوویەوە. ئەمەشیان لە هەندێك زانیاری دەردەکەوێت کە لە ڕاپۆرتەکە خۆیدا هاتووە.

لە شاری نیپوور(نوففەر) کە بە مەلبەندی ئایینی سۆمەرییەکان دادەنرێت نەقشێکی نوسراو دۆزرایەوە کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئەکەدییەکان دەگەڕێتەوە. ئەوەی زۆر سەرنج ڕاکێشە ئەوەیە کە ئەم نەقشە هەندێك ناو و دیاردەی زمانەوانی زمانی خووری لە خۆگرتبوو. ناوەڕۆکی نوسینەکەش لە لیستێك بە ناوی ژمارەیەك لە جل و بەرگ پێکهاتبوو کە تەسلیمی یەکێك کرابوو بە ناوی(شێخرین ــ ئیوری) ە. کە ئەم ناوەش بە هەمان شێوە ناوێکی خوریە. ئەوەی زۆر نامۆیە دەبینین کە ناوەڕۆکی ئەم تێکستە مێخییە هەرچەندە زۆر گرنگ نییە و پەیوەندی بە ژیانی ڕۆژانەوە هەیە بەڵام لە سەر تاتە قوڕ نەنوسراوەتەوە، بەڵکو لە سەر ماددەیەکی بەنرخ نووسراوەتەوە ئەویش بەردی مەرمەری سپییە. هەربۆیەش هەندێ لە زاناکان ئەم تێکستەیان بە نامەیەکی ڕەسمی هاوپێچکراو لەگەڵ کۆمەڵێك دیاری لە قەڵەم دا. بەڵام تاکو ئێستا سەرچاوەی ئەم تێکستە (الرقیم) نەزانراوە. بەڵام هەندێك دەیگەڕێننەوە بۆ یەکێك لە دەوڵەتە خوریەکانی ناوچەکانی باکووری چیای زاگرۆس و ڕۆژهەڵاتی چیاکانی ئەنادۆڵ کە سەر بە سنووری مەملەکەتی ئەکەدی بووە. هەروەك لە دیاریکردنی شوێنی ئەم تێکستە مێخییە بۆ ئەم ناوچانەی باسمانکرد توێژەرەکان پشتیان بە هەندێك بارودۆخی مێژوویی نوێتر بەستاوە. بەڵام ئێمە ناتوانین بە بەڵگەی مێژوویی ئەم قسانە پشت ڕاست بکەینەوە.

ڕاستە کە ئێمە زانیاریمان دەربارەی خوریەکان زۆر کەمە لە سەردەمی ئەکەدییەکان. تەنها ئەوە نەبێت کە دەزانین لەناوچەکانی دەورو بەری شارستانییەتی وڵاتی دوو ڕووبار ژیاون. بەڵام بە تەئکیدیەوە لەدوای ئەمە(لە کۆتایی سەردەمی ئەکەدی) لێشاوێکی خوریەکان هاتوونەتە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە و تیایدا نیشتەجێ بوونە.

بەڵام کێشەی ئاڵوگۆڕکردنی ڕۆشنبیری لە نێوان خوریەکان و نەتەوەکانی تردا ئەوا بەماوەیەکی کورت لە دوای سەردەمی ئەکەدی ڕوویدا. ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە چەندین بنەماڵەی دەستەڵاتدار پەیدابوون کە ناوی مەلیکەکانیان خوری بووە. هەروەك ئەم مەلیکانە خۆیان لە ئاستی مەلیکەکانی ئەکەد داناوە.

مێژووی ئەم دەوڵەتە خوریانە تاکو ئێستا بە شێوەیەکی تەواو نازانرێت. بەجۆرێك کە زۆر زەحمەتە بە وردی باسێکی پەیوەست بەم دەوڵەتانە بکرێت. ئەمەش بەهۆی ناڕوونی ئەو پرسگەلانەی کە پەیوەستن بەمێژووی زەمەنی ئەم دەوڵەتە خوریانە لەلایەك و زەحمەتی دیاریکردنی شوێنی سەرهەڵدانیان لەلایەکی ترەوە. بەڵام سەرەرای ئەمەش لە لاپەرەکانی داهاتوودا هەوڵێکی باشمان داوە بۆ دووبارە ڕوونکردنەوەی مێژووی ئەم دەوڵەتانە، بەجۆرێك کە ئێستاکە بووەتە ڕاستییەکی دان پێدانراو.

مەملەکەتی ئەکەدییەکان لە دوای کۆتایی هاتنی ماوەی حوکمڕانی کردنی دوایین مەلیکی ناوداریان کە ئەویش (شارکەلی شاری) (٢١١٤-٢٠٩٠ پ.ز) بوو ڕووخا. ڕووخانی مەملەکەتی ئەکەدی بەهۆی ئەو پاڵە پەستۆیە بوو کە لەلایەن گوتیەکانەوە دروستکرابوو بۆ سەر مەملەکەتەکە. نەتەوەی گوتییەکان لە ناوچەکانی چیای زاگرۆسەوە دابەزین و توانیان مەملەکەتی ئەکەدی بەیەکجارەکی لە ناوببەن.لە پاڵ هێرشی گوتییەکان، ململانێی سیاسی ناوەخۆی دەسەڵاتدارانی مەملەکەتی ئەکەدی بۆ دەست گرتن بەسەر تەختی دەسەڵات لەلایەکی ترەوە کاریگەری لاوەکی خۆی هەبوو بۆ لەناوچوونی مەملەکەتەکەیان.

گوتییەکان توانیان بەشەکانی وڵاتی بابل داگیربکەن. بەڵام وەك مەلیکە ئەکەدییەکان دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەکاندا نەسەپاند بۆ حوکمکردنیان. ئەمەش چونکە جۆری بیرو باوەری گوتیەکان لە حوکمکردنی ناوچەکان جیاواز بوو لەگەڵ ئەکەدییەکان. هەروەك گووتییەکان دەسەڵاتی تەواویان بەسەر هەموو ناوچەکانی مەملەکەتەکەدا نەسەپاندبوو. هەر لە بەر ئەمەش لە هەموو شوێنێك دژی گوتییەکان هەوڵدەدرا بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی وحوکمی زاتی. بەم جۆرە لەدوای نەمانی دەوڵەتی ئەکەدی یەکەم دەوڵەتی خووری زانراو بۆ ئێمە دروستبوو. ئەمەش دوای ئەوەی خوریەکان توانیان خۆیان لە ژێر دەسەڵاتی گوتیەکان ڕزگار بکەن.

حاکمێك کە ناوی(ئەتەل- شین) یان (ئاری ــ شین) کە ئەم ناوەش لە بنەڕەتدا ناوێکی خووری کۆنی ئەسڵە. ئەم حاکمە نەقشێکی نوسراوی بەزمانی ئەکەدی لە دوای خۆیدا جێ

هێشتووە. ئەم نەقشە نووسراوە لە سەر تابلۆیەکی برۆنزی[٢١] نووسراوەتەوە. ئەم نووسراوەش بە بەردی بناغەی دروستکردنی پەرستگای خواوەند (نـەرگال) دادەنرێـت. ئـەم خوداوەنـدەش بـۆ یەکەم جار لەسەردەمی ئەکەدییـەکان ناوبـانگی دەرکـرد. ئـەم خواوەنـدەش (نـەرگال) ڕێـز و تەقدیرێکی تایبەتی هەبوو لەلای خوریەکان. هەروەك دواتر ئەم خوداوەندە پێگەیـەکی گرنگـی گرت لە کۆمەڵگەی ئایینی بابلیدا. (ئەتەل- شین) لەنوسینەکەیدا خۆی ناودەبات بە(مـەلیکی ئۆرکیش و نەوار) ئەم دوو شارەش لە چەند تێکستێکی نوسـراوی تـردا ناسـراون، بـەڵام تـاکو ئێستا بەشێوەیەکی تەئکید نەتوانراوە شوێنی ئەم دووشارە دیاریبکرێ[٢٢] .

(٢١) ئەم تابلۆیە پێکهاتووە لە پەیکەری شێرێك کە دەمی کردۆتەوە، پەیکەری شێرەکەش لەسەر ئەو تابلۆ برۆنزییەی کە تێکستە مێخییەکەی (نووسینە مسمارییەکەی)لەسەر نووسراوە چەسپکراوە. ئێستاش لە مۆزەخانەی لۆڤەر لە پاریس پارێزراوە. ئەم تابلۆیە بە شێری ئورکیش یان تابلۆی عامودا ناسراوە.چونکە توێژەرەکان بە پشت بەستن بە وتەی بازرگانانی کەلوپەلی شوێنەواری دەڵێن سەرچاوەکەی شاری (عامودا) یە لە سوریا. ئەمەش بووە هۆی ڕوودانی هەڵەیەکی گەورە چونکە بەپێی ئەمە توێژەرەکان دەیانگوت ئورکیش دەکەوێتە گردی عامودا یان گردی شرمولا لە نزیکی شارەکە ئەم بیروبۆچوونە هەڵەیەش تا ماوەیەك باو بوو. بەڵام دواتر هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان دەریان خست کە ئەم بۆ چوونە هەڵەیە و سەلماندیان کە شاری ئورکیش دەوکەوێتە گردی موزان (تل موزان). هەروەك گردی عاموودا بەراوورد کرا بە شاری کولیشیناسKulishinas کە لە کۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایین پێگەیەکی تایبەتی هەبوو.

(٢٢) ئەمەریکیەکان لە ساڵی ١٩٨٤ زایینی بە بەڕێوەبەرایەتی مارلین کیلی و جۆرجیۆ بۆتشیللاتی دەستیان کرد بە هەڵکۆڵینی شوێنەواری لە گردی موزان کە ٨ کم لەڕۆژهەڵاتی عامودا دوورە تاکو ئێستاش هەڵکۆلینی تێدا بەردەوامە. لە ئەنجامی ئەم هەڵکۆلینە شوێنەواریەدا توانرا چەندین کەل و پەلی شوێنەواری بەنرخ بدۆزرێتەوە لەنێوانیاندا مۆری لولەی کە نووسینی مێخی لە سەر نووسرابوو. کە نووسینەکانیش ئاماژە دەکەن کە ئەم ناوچەیە شاری ئورکیشە کە پایتەختی خوورییەکان بووە. ئەم زانیاریەش لە کاتی نووسینی ئەم کتێبە نەزانرابوو هەربۆیەش زانیارییەکان پێویستیان بە ڕێکخستنەوە هەیە سەبارەت بەم ناوچەیە. هەرچی شاری (نەوار)ە ئەوا چەند رایەکی تری نوێ هەیە بۆ مەبەستی دیاریکردنی شوێنەکەی. کە ئەم بیروڕایانەش پێچەوانەیە لەگەل بیروڕای نووسەر. ئەم بیرورا نوێیانەش پشت دەبەستێت بە بەڵگەی ماددی و نووسراو کە بەم دواییە دۆزراونەتەوە. کە گرنگترینیان ئەمانەن :

- ناوی (نەوار) کە شێوازێکی زارەکییە بۆ ناوی (نەجار). و ئەسڵی هەردوو ناوەکەش وشەی (نەجوارە)(Nagwar)).
ئەم شوێنەش متابقە لەگەل گردی براك (تل براك). بۆ ئەم مەبەستەش سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە:

بێگومان شـاری نـەوار ئـەو شـوێنەیە کـە لـە سەرچـاوە نووسـراوەکانی ئاشـوورییەکان و بابلییەکان بە (نەمار- نەمری) ئاماژەی پێکراوە. ئەم شوێنەش دەکەوێتە ناوچەکانی زاگـرۆس لە نێوان هەردوو ڕووباری دیالە و زابی خواروو هەروەها ووشەی(نەوار) لەناوەراسـتی هـەزارەی دووەمی پێش زایین زۆر باوبووە لە بەکارهێناندا. کە وەك بەشێك یان برگەیەك لە پێکهێنـانی ناوی کەسەکان بەکارهاتووە لەشاری نوزی کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە.

هەرچی شاری (ئورکیـشە) لەسـەرەتا وایـان دەزانـی ئـەویش بەهـەمان شـێوە دەکەوێتـە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلـە. بـەڵام دواتـر لـە ناوچـەی سێگۆشـەی خـابوور بـەدوای داگـەران.

J.-M. Durand: L'emploi des toponymes dans l'onomastique d'e'poque Amorrite. SEL 8(1991)81-97.

- یەك لەو پەیماننامە سیاسییانەی کە دۆزراوەتەوە لە گردی لەیلان (تل لیلان) بە ئەکەدی (شبت انلیل - شخنات) ی پێدەڵێن. ئەم پەیماننامەیەش لە نێوان مەلیکی شاری لەیلان و مەلیکی شاری کەخەت (ئێستا گردی بەرری پێدەلین)بەسترابوو. کە تیایدا باسی مەملەکەتی کەخت دەکات و دەڵێت ئەم مەملەکەتە - لە نوار درێژدەبێتەوە و تادەگاتە نوار(تێکستی ژمارە ١٣٦٢/ ساڵی ١٩٨٧) بەمەش بۆمان دەردەکەوێت دوو شوێن هەیە بە هەمان ناو، کە گومانی تێدانیە کە هەردوو ناوچەکە دەکەوێتە ناوچەی سێگۆشەی خابوور.

- (ی. ئایدم) هەڵستا بە دراسەت کردنی هەموو ئەو بەڵگانەی کە باسی شاری نەجاردەکات(ئەوانەی کە لە ناوچەکانی ئیبیلا، سیپار، گردی براك، شیبت ئینلیل دۆزرابوونەوە).کە تیایدا گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە شارەکانی نەجارو نواری باشوور(باشووری کەخت)و گردی براك هاوشێوەن(متطابق). هەرچی شاری نواری دووەمە ئەوا دەکەوێتە باکووری کەخت. لە ناوچەکانی نزیك شاری قامیشلی. کە توێژەر نواری دووەمی متابق کرد بە ناوچەی کرنواس کە لە لایەن تورکەوە هەڵکۆڵینی تێدا ئەنجامدراو لەئەنجامدا توانیان چەندین کەل وپەلی شوێنواری جۆراوجۆر بدۆزنەوە لەنێوانیاندا هەندێك تێکستی نووسراوی مێخی(مسماری) هەبوو کە مێژووەکەی دەگەرێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پێش زایین. هەروەك ئەم ناوچەیەش پاشماوەی شارێکی کۆنی تێدا دەرکەوت کە لەهەزارەی دووەمی پێش زاین بەناوی (نواڵە) یان (نواڵی) ناوبانگی دەرکردبوو. هەربۆیەش ئەم توێژەرە پێشنیار دەکات کە لە هەزارەی سێهەمی پێش زاین ناوی (نوار) گۆڕابێت بۆ (نواڵە). بۆ ئەم مەبەستەش بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوەیە :

D.Mathwes, J.Eidem: Nagqr and Tell brak.Iraq55(1993).

- (ج. بۆتشیللاتی) کە هەڵکۆلینی لە ناوچەی گردی موزان (ئورکیش) دەکرد دەڵێت لەقەبی مەلیکی خووری (ئەتەل- شین) ئاماژە بە شارە سەرەکیەکەی (ئورکیش) ناوچە چیاییەکانی بەرامبەری لەلای باکووری ڕۆژئاوایەوە.واتە بەشی ڕۆژئاوای کێوی عابدین (نوار).بۆ ئەم مەبەستەش سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە:

G. Buccellati and M.K.Buccellati:Urkesh The First Hurrian capital.Biblical Archaeologist 60 (1997)92f…

لەکۆتاییدا (ڤان لایر) (van Liere) لە ساڵی١٩٥٧زایینی و هروودا (Hrouda)لە ساڵی ١٩٥٨ زایینی توانیان شوێنی شاری ئورکیش دیاریبکەن ئەویش گردی عامودا[٢٣] بوو کە دەکەوێتە باکووری شاری عامودا نزیك سنووری نێوان سوریا و تورکیا.

یەکێك لە گرنگترین پاڵنەرەکان بۆ ئەم بەراورد کردنە (دیاریکردنی شوێنی شاری ئورکیش) ئەو زانیاریانە بوو کە لە تێکستێکی سەردەمی بابلی کۆندا هاتبوو. کە بەشێوازی ڕۆژانە یان وەك ڕێ نیشاندەرێك(دەلیل) زانیارییەکانی تێدا نوسرابوو. کە تیایدا ئاماژەی بە ژمارەی وێستگەکانی گەشتێکی بازرگانی لە شاری سیپارەوە بۆ شاری ئیمار (تل المسکنە)ی نزیك پێچەکەی (منعطف) رووباری فورات دا کردبوو. لەم تێکستەدا باسی ئورکیش دەکات لەکاتی باسکردنی ڕێگەی گەرانەوەدا. کە ئەم شارە وێستگەی دوای شاری (ئەشنەککوم) پێکدەهێنێت (ئەمەش ڕەنگە متابق بێت لە گەڵ ناوچەی - چەگار بازار- ی ئێستا؟).

وا پێدەچێت شاری ئوورکیش لەسەردەمی بابلی کۆندا بچووك بووبێت و گرنگییەکی زۆری نەبووبێت. ئەمەش چونکە کاروانە بازرگانییەکان تیایدا نەوەستاون لەکاتی چووندا، هەروەك لەکاتی گەڕانەوەشیاندا تەنها یەك شەو تیایدا (لە ئوورکیش) ماونەتەوە. ئەمە لەو کاتەی کە چەندین ڕۆژ لە شارە گرنگەکاندا ماونەتەوە.

لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا زۆرجار ناوی چەند شارێك وەك یەك بووە. ئەگەر ئەم خاڵە بە بەرچاوەوە وەربگرین، ئەوا ڕەنگە ئەو شارەی کە بە ئورکیش ناسراوبووە لەسەردەمی بابلی کۆندا، هەمان ئەو ئورکیشە نەبێت کە بە مەڵبەندی مەملەکەتی خووری دادەنرا لە کۆتایی هەزارەی سێهەمی پێش زایین. هەروەك ئەم شارە لەهەمان کاتدا شارێکی ئایینی گرنگ بووە کە بە مەڵبەندی پەرستنی خوداوەند کوماربی دادەنرا. کە ئەمەشیان خوداوەندی سەرەکی بووە لە ئەفسانە خوریەکان.

بەم پێیەش ئەگەر ئەوە راست بێت کەدەڵێن ئورکیش دەکەوێتە ناوچەی خابوور. ئەوە دەبێت دان بنێین بە بوونی مەملەکەتێکی خووری سنوور فراوان.کە سنوورەکەی لە ناوچەی سێگۆشەی خابوور درێژدەبێتەوە و تاکو دەگاتە ناوچەکانی رووباری دیالە. کە باکووری وڵاتی (ئاشوور)یش دەگرێتە خۆ. بەڵام درێژبوونەوەی مەملەکەتی ئورکیش بەرەو لای باکوور بە وردی نازانرێت، بەڵام ڕەنگە گەیشتبێتە ناوچە چیایەکانی باشووری دەریاچەی وان. چونکە لەم ناوچەیەدا دوای تێپەربوونی پانزە سەدە زمانی خووری تیایدا هەر بەکارهاتووە.

---

(٢٣) مەبەستمان گردی شەرمولایە (تل شرمولا) کە دەکەوێتە کوردستانی سوریا.

(ئەتەل- شین) لە یەکێك لە نووسینەکانی (لەنەقشێکی نووسراوی) دا وەسفی خۆی دەکات و دەڵێت من کوڕی(شەتەر- مات)م. ئەم ناوەی دوای لە تێکستەکانی تردا ئاماژە بەم ناوە نەکراوە، بەڵام ناوەکەی ناوێکی خووریە. ناتوانین ماوەی حوکمکردنی (ئەتل- شین) بەشێوەیەکی تەواو دیاربکەین. بەڵام وا گومان دەکرێت کە لە کۆتایی سەردەمی گوتییەکان حوکمی کردبێت (٢٠٩٠- ٢٠٨٤)پ.ز یان کەمێك دوای ئەم سەردەمە حوکمی کردووە، واتە لە دە ساڵی یەکەمی سەردەمی بنەماڵەی ئوری سێیەم(٢٠٤٧- ١٩٤٠ پ. ز) حوکمی کردووە. هەروەها تێبینی دەکرێت کە شێوازی ئەو دوعا و لەعنەتانەی کە مەلیك (ئەتەل- شین) لە نووسینەکەیدا کردوویەتی وەك ئەو لەعنەتانەیە کە مەلیکی ئەکەدی (نەرام — سین) لە نووسینەکانی (لەسەر نەقشەکانی) کردوویەتی(٢١٥١- ٢١١٥).

مەلیکێکی تری خووری هەبووە کە لە کۆتایی سەردەمی ئەکەدیەکان یان لە ماوەی سەردەمی گوتییەکان حوکمی کردووە. ئەم زانیارییەش لە تێکستێکی نووسراوی تایبەت بە شەعائر و ڕێوڕەسمی ئایینی (خووری — حیسی)ەکان ئاماژەی پێکراوە. ئەم تێکستەش لە خاتووشای پایتەختی حیسەکان دۆزراوەتە. شایانی باسە ئەم تێکستە بە چەند سەدەیەك دوایی فەرمانڕەوایی کردنی ئەم مەلیکە نووسراوەتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پارێزگاری کردووە لەداب و نەریتە بنەرەتیەکانی سەردەمی ئەکەدی. ئەم مەلیکەش ناوی (کیکلیب- ئەتەل)ە، ئەو شارەی کە تیایدا حوکمی کردووە ناوی(توکڕیش)ە، کە تاکو ئێستا بەوردی شوێنەکەی نازانرێت و دیاری نەکراوە. بەڵام هەواڵی ئەم شارە لە سەرچاوە نووسراوەکانی سەردەمی بابلی کۆندا هاتووە. بە پێی ئەم سەرچاوە بابلیانە ئەم شارە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ووڵاتی دوو رووبار(وادی الرافدین)[٢٤].

بەڵگەنامەکانی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێیەم ئاماژە دەکەن بەوەی کە ناوچە چیاییەکانی ڕۆژهەڵات و باکووری وڵاتی دوو رووبار کەسانێکی تیادا دەژیا کە خوری زمان بوون. هەر لەم سەردەمەدا (سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم)خوریەکان توانیان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە و باکووری ڕووباری دیالەش بڵاوبنەوە. هەربۆیەش دەبینین دانیشتوانی مەملەکەتەکانی ئەم ناوچانە (هەندێك لەم مەملەکەتانە لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی ئووری سێهەم بوون)زۆرینەیان خووری بوون، هەندێکیشیان سۆمەری بوون، بەڵام ئەسڵی هەندێکیان تاکو ئێستا نەزانراوە. ئەگەر بەپێی تێکستە نووسراوەکان دیاری کردنی شوێنی هەندێك لەو شارانەی کە

---

(٢٤) هەندێك لە توێژەرەکان دەڵێن شاری توکریش دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی ئورمیا.

لەتێکستەکاندا باسکراون راست بێت. ئەوە بۆمان دەردەکەوێت کە زمانی خووری گەیشتۆتە ناوچەکانی ڕۆژئاوا، بەلایەنی کەمەوە تاکو سەرچاوەکانی رووباری خابوور.

نازانرێت کە مەملەکەتی ئورکیش مابۆوە یان نا(بەو فراوانییەی کە وەسفکرابوو بەپێی نازناوەکەی (ئەتل - شین) لە سەردەمی مەلیك شولگی(٢٠٢٩-١٩٨٢ ق.م) کە دووەم مەلیکی بنەماڵەی ئوری سێیەمە. مەلیك شولگی لە نیوەی دووەمی ماوەی حوکم کردنیدا هەوڵیدا ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی رووباری دیجلە بخاتە ژێر دەستەڵاتی خۆی، بەڵام دانیشتوانی ناوچەکە بەرگرییەکی زۆر توند و ئازایانەیان کرد دژ بە هێرشەکانی مەلیك شولگی. ئەمەش لە ئەنجامی ئەو پەلامارە زۆرانەی شولگی بۆ سەر ئەم ناوچانە دەردەکەوێت.

ساڵنامەی سەردەمی مەلیك شولگی[٢٥] ئیشارەت بە شاڵاو و پەلامارەکانی ناوبراو دەکات. کە دەتوانین لە سێ شەڕی بنەڕەتی کورتی بکەینەوە. یەکەم و دووەمیان دژی هەردوو وڵاتی (کاررەخەر و سیمورروم) بوو کە هەردووکیان دەکەونە باکووری ڕۆژهەڵاتی چیای حەمرین. بەڵام سێیەمیان شەڕێکی گشتی بوو، کەتیایدا شولگی توانی هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی رووباری دیجلە ببڕێت و بگاتە ناوچەی شاشروم[٢٦] و ئوربیلوم (هەولێری ئێستا)و وڵاتی لولوبییەکان لە ناوچەکانی سلێمانی ئێستا دا.

جێنشینی شولگی کەناوی (ئەمار- سین) (١٩٨١- ١٩٧٣پ.ز) بوو ئەمیش دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە سەپاند. ئەمەیان (ئەمار-سین) تەنها دوو شاڵاوی ئەنجامداوە بۆ سەر هەردوو شاری ئوربیلۆم(هەولێر)و(شاشروم). کە ئەم دووشارە لە رووی گرنگییەوە لە پێشەوەی ناوچەکانی تر دەهاتن بۆفراوان کردنی دەسەڵاتی.

---

(٢٥) لە کۆندا هەرمەلیکەك ساڵنامەی تایبەت بەخۆی هەبوو کە یەکەم رۆژی هاتنە سەردەسەڵات بەیەکەم رۆژی ئەم ساڵنامەیە دادەنرا، بە مردنی مەلیك خۆیساڵنامەکە کۆتایی پێدەهات، هەر ساڵێکیش بە ناوی ڕووداوەکی گرنگ یان شەڕێك یان کارێکی گرنگی مەلیك ناودەنرا.(وەرگێڕ)

(٢٦) شاری شاشروم یان شوشەڕڕا دەکەوێتە ناوچەی گردی شمشارە کە ئەمڕۆ بەشێکی کەوتۆتە ژێر ئاوی حەوزی دوکان لە کوردستانی عێراق، ئەم شارە کۆنە لەلایەن تیمێکی شوێنەوارناسی دانیمارکی لە کۆتایی ساڵانی پەنجاکان هەڵکۆڵینی تێدائەنجامدرا. لە گرنگترین دۆزراوەکان تیایدا بریتی بوو لە ئەرشیفێك - لە تێکستی کۆن کە بە نووسینی مێخی نووسرابوون کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٨ پێش زاین. هەندێك لەم تێکستانە لە لایەن J.Laessoe بڵاوکرایەوە، بەڵام دواتر گشت تێکستە ئیدارییەکان بڵاوکرانەوە لە :

J. Eidem: The Shemshara Archives 2. The Administratives Texts.Copenhagen, 1992.

مەلیك شولگی لە شەڕەکانیدا دژی خوریەکان توانی ژمارەیەکی زۆر لە خوریەکان بەدیل بگرێت و بیانگوازێتەوە بۆ وڵاتی سۆمەر. کە ئەم دیلانەی وەك هێزی کار(کۆیلە) بەکاردەهێنا لەناوچەی سۆمەر. هەر بۆیەش ژمارەیەکی زۆر لە ناوی خوریەکان لە تێکستە نوسراوەکانی ئەم سەردەمەدا هاتووە. بەتایبەتی ئەو تێکستانەی کە لە باشووری نێوان دوو رووبار دۆزراونەوتەوە. بەڵام ئەوە مانای ئەوە نییە کە خوریەکان لە باشووری وڵاتی دوو رووبار نشینگەی خووری سەربەخۆیان پێکهێنابێت لەرووی زمان و شارستانییەتییەوە. بەڵکو مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو خوریانەی کە لە سروشتی شارستانییەتی خۆیان لابردراون و گواستراونەتەوە بۆ وڵاتی سۆمەر بەشێوەیەکی خێرا خۆیان لەگەڵ ئەو کۆمەڵگە نوێیە گونجاندووە. بەڵگەو شایەتیش لەسەر ئەمە هەیە. لەوانە پیاوەکی خووری کەناوی(ئوناب-شین)ە بەڵام کورەکەی ناوێکی سۆمەری هەیە، کە پێگەیەکی بەرزو بەڕێزی هەبووە لە ناو کۆمەڵگەدا لە کۆن دا نووسەر پلەو پایەیەکی بەرزی هەبووە، کە پلەکەی لە ئاستی نووسەر (کاتب) بووە.

ئورکیش لەدەرەوەی ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی مەلیکەکانی ئوور مایەوە. هەربۆیەش لە ڕاپۆرتەکانی تایبەت بەو شەڕانەی کە مەلیکەکانی بنەماڵەی ئووری سێهەم کردوویانە باسی ئەم شارە ناکرێت. هەروەها بەڵگە و دەلیلمان لە بەردەستدا هەیە لەسەر بوونی پەیوەندی دبلوماسی لە نێوان هەردوو شاری ئوور و ئورکیش.

ماوەی فەرمان ڕەوایکردنی مەلیك (شو-سین) ١٩٧٤-١٩٦٤ پ.ز دەخایەنێت. کە ئەم ماوەیەش بە پێچەك(منعطف) دادەنرێت لە مێژووی مەملەکەتی ئوردا.چونکە ئەم مەلیکە لە ناکاو خۆی بە گەمارۆدراوی و لە هەلوێستەکی بەرگریکاری بینییەوە. ئەمەش لە ئەنجامی پاڵەپەستۆی هۆزە ئامورییەکان روویدا کە لە باکووری ڕۆژئاواوە دەهاتن. بەرچاوترین بەڵگەش لەسەر ئەمەش دروستکردنی شوورایەك بوو. ئەم شوورایەش تاکو باکووری شاری بەغدادی ئێستا درێژببوەوە. واتە لە رووباری فورات تاکو رووباری دیجلەو دیالە درێژببووەوە. ئامانج لە دروستکردنی ئەم شوورەیەش ڕاگرتنی هێرشە لەناکاوەکانی هۆزە رەوەندکاریە ئامورییەکان بوو بۆ سەر ناوچە شارستانییەکان.

نازانین تا چ ڕاددەیەك ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە لەم ماوەیەدا لە ژێر دەستەڵاتی بنەماڵەی ئوور ئازادیان بووە. بەڵام گومانی تێدا نییە کە دەسەڵاتی ئوور لەسەر ئەم ناوچانە بە تەواوی کۆتایی هات لەسەردەمی مەلیك (ئەبی- سین) (١٩٦٣ — ١٩٤٠پ.ز)کە ئەمەشیان دواهەمین

مەلیکی بنەماڵەی ئوری سێهەم بوو. لەم قۆناغەدا یەکێک لە مەلیکەکانی ئوورکیش کە ناوی (تیش — ئەتەل) بوو توانی دەسکەوتەکانی سەردەمی مەلیک (ئەتەل- شین) بە دەست بهێنێتەوە، بەجۆرێک کە توانی مەملەکەتی ئوورکیشی خوریەکان جارێکی تر فراوان بکاتەوە و بگاتە ناوچەی زۆر دوور لە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵات.

ئەم مەلیکەش (تیش — ئەتەل) ناوی لە چەندین نەقشی نوسراودا دەردەکەوێت. بەڵام ئەم نەقشە نووسراوانە هەمووی تایبەت نییە بە یەک مەلیک بەڵکو ئەم نەقشە نووسراوانە دەگەڕێنەوە بۆ چەند مەلیکەک بەڵام هەموویان یەک ناوی وەک یەکیان هەیە کە ئەویش (تیش — ئەتەل)ە. بەڵام دواتر توانرا ماوەی فەرمانڕەوایی کردنی ئەم مەلیکە(تیش — ئەتەل) دیاریبکرێت، ئەمەش بەهۆی دوو بەڵگەنامە کە لە ئەشنونا (گردی ئەسمەر — تل أسمر- لە سەر ڕووباری دیالە) دۆزرابوەوە. لەم دوو بەڵگەنامە نووسراوەدا دەردەکەوێت کە (تیش — ئەتەل) نازناوی(پیاوی نەینەوا)ی بۆ خۆداناوە. ئەم مەلیکە(تیش - ئەتەل) لە بەشەکانی باکووری وڵاتی ئاشوور بەتایبەتی لە شاری نەینەوا حوکمی کردووە. شاری نەینەوا بە مەڵبەندی ئایینی سەرەکی خوریەکان دادەنرا کە خوداوەندێکی گرنگی خوریەکان کە ناوی (شاووشکا) بوو تیایدا دەپەرسترا.

ئەم دوو نەقشە لە ساڵی سێهەمی فەمانڕەوایکردنی شوسین مەلیکی ئوور نووسراوەتەوە واتە لە ساڵی ١٩٧١ پ.ز. یەکێک لەم دوو نەقشە ئاماژە دەکات بەوەی کە تیش- ئەتەل لەگەڵ سەربازەکانی کە ژمارەیان زیاتر لە ١٠٠ سەرباز بووە هەڵستاوە بە لێکۆڵینەوە لە فەرمانی مامی مەلیکی ئوور و سەرکردەی هێزەکانی کە بە سەرکەوتوانە هێرشێکی سەربازی دژی وڵاتی (سیمانوم) بە ئەنجام گەیاندوو. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بگاتە نزیک سنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی(تیش ــ ئەتەل).

تیش ــ ئەتەل (وەک مەلیک ئەتەل ــ شین) نەقشێکی نووسراوی لەدوادا بەجێماوە. ئەم نەقشەش بە بۆنەی دانانی بەردی بناغەی دروستکردنی پەرستگای خوداوەند (نەرگال) نووسیوە. ئەم نەقشەش بەزمانی خووری نوسراوە. بەنسبەت ئێمە ئەم نەقشە بەکۆنترین تێکستی نووسراو بە زمانی خووری دادەنرێت کە تاکو ئیستا لەبەردەست دابێت. لە نەقشە نووسراوەکەدا ئەمانەی خوارەوە هاتووە(٢٧):

{تیش ئەتەل هەڵستا بەدروستکردنی — ئیندەن ئوورکیش- پەرستگایەک بۆ خوداوەند (نەرگال). خۆزگە خوداوەند (لوباگادا) ئەم پەرستگایە دەپارێزێ. ئەوەی بیەوێت ئەم

(٢٧) بگەڕێوە بۆ : Andre Parrot, Jean Nougayrol :Un document de foundation hurrite. Ra42 (1948)1-20

پەرستگایە تێکبدات دەخوازم کە خوداوەند لوباگادا لەناوی ببات و بیفەوتێنێ. دەخوازم کە خوداوەندی کەش (تیشووە) دوعا و پارانەوەکانی قەبووڵ نەکات و دەخوازم کە خوداوەندی خاتوونی شاری نەجار(٢٨) و خوداوەندی خۆر و خوداوەندی کەش............ هتد ئەوەی کە تێکی دەدات).

(تیش- ئەتەل) لەم تێکستەیدا بە "ئیندەن ئورکیش" خۆی ناو دەبات. ئەمەش نازناوێکە کە گەڕان بە دوای ماناکەی شتێکی زەحمەتە و نازانرێت. بەڵام ئێستا ئێمە دەزانین کە لەم نازناوە(ئیندەن)دا پاشگری (دەن) کە زۆر بەکاردێت لە ناوە خوریەکان دەلالەت لەسەر وەزیفەیەک یان پیشەیەک دەکات. بەڵام بۆتەفسیرکردنی بڕگەی "ئین" دوو رای سەرەکی هەیە کە ئەمانەن :

١- ئەم برگەیە هاوشێوەی وشەی (ئین - EN)ی سۆمەرییە کە دەلالەت لەسەر یەک لە پلەکانی دەسەڵاتی حوکمکردن دەکات. بەمانای گەورە (سید) دێت
٢- پەیوەندی بە وشەی (ئین — EN)ی خووری هەیە کە لە نووسراوە خوریەکانی هەزارەی دووهەمی پێش زاین بە مانای (خودا) دێت.

ئەگەر ئەم رایەی دووەم ڕاست بێت ئەوە ئێمە ڕاستییەکی ترمان بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەویش ئەوەیە کە مەلیکە خوریەکان خۆیان کردووە بە خودا(٢٩) لە کۆتایی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم. ئەمەش وەک چاولێکردنێک لە مەلیک شولگی و جێنشینەکانی بووە.

مۆرێکی لوولەیی (پادشای) هەیە کە سەرچاوەکەی نازانرێت لە کوێ دۆزراوەتەوە. ئەم مۆرە لوولەییە نووسینێک لە خۆ دەگرێت کە ئەمە دەقەکەیەتی : (تیش ــ ئەتەل مەلیکی کارەخەر............) هەروەها لەپێش ناوی (تیش ــ ئەتەل) ئەو هێمایە نوووسراوە کە

(٢٨) ئەم خوداوەندە (Belet Nagar) یەکێک بوو لە خوداوندە سەرکیەکان لە ناوچەی سێگۆشەی خابوور. هەروەک (خاتوونی وڵاتی ئابووم) واتە ئەو خوداوەندەی کە ناوچەکانی شەخنا /شوببەت ئینلیل (گردی لەیلان) بە مەڵبەندی دادەنرا. ناوی ئەم خوداوەندە زۆر هاتووە لە بەڵگەنامەکانی گردی لەیلان و چەندین ناوچەی تریش.

(٢٩) لەم سەردەمەدا زۆر لە مەلیکەکان خۆیان دەکرد بە خوداوند وەک مەلیکی بنەماڵەی ئووری سێهەم (شولگی) کە ئەمەش هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی تایبەتی وڵاتەکە لەڕووی سیاسیی و ئابووری و ئاسایشەوە...هتد.هەربۆیە بەدوور نازانرێت کە مەلیکە خوورییەکانیش لەم سەردەمەدا خۆیان کردبێت بەخوداوەند.

دەلالەت لە سەر خودایەتی دەكات.. یەكێك لە بەڵگەكانی تر سەبارەت بەخۆ لە قەڵەمدانی مەلیكەكانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە بە خوداوەند ئەوا نەقشی نووسراوی مەلیك (ئیدی ـــ سین)ە مەلیكی سیمموررووم (كە پێشتر ئاماژەمان پێكرد) و مۆری لوولەیی كوڕەكەی (ئیدی ـــ سین) كە ناوی (زابا ـــ زوونا) بوو، هەروەك ئەم دیاردەیە لەسەر مۆری لوولەیی مەلیكێكی تر لە مەلیكەكانی كاررەخەر كە ناوی (زەردا ـــ موو) بووە دەردەكەوێت.

مۆرەكەی (تیش ـــ ئەتەل) لە ڕووی شێوازەوە بۆ سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم یان كەمێك دواتر دەگەڕێتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە كە هاوجووتییەك هەیە لە نێوان مەلیك (تیش ـــ ئەتەل)ی شاری ئوركیش و مەلیك (تیش ـــ ئەتەل)ی شاری كاررەخەر. كە لەڕووی مێژووییەوە تەواو متابقی یەكترن بەبێ بوونی هیچ جیاوازیەك.

شاری كاررەخەر لە سەرچاوە ئاشوورییەكان بە شاری (خەرخار) ناسراوە. ئەم شارەش دەكەوێتە ناوچەكانی سەرووی ڕێڕەوی ڕووباری دیالە. بەم جۆرەش ئێمە هێمایەكی گرنگمان بۆ ڕوون دەبێتەوە سەبارەت بە فراوانی سنووری مەملەكەتی ئوورکیش لە كۆتایی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم. كە تارادەیەك وەك سنووری مەملەكەتەكەی سەردەمی مەلیك (ئەتەل ـــ شین) كە لە دوای كۆتایی هاتنی سەردەمی ئەكەدی توانیبووی پێكی بهێنێت.

چارەنووسی مەملەكەتی ئوركیش دوای ئەمانە ناڕوونە و نازانرێت. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تێبینی دەكرێت كە كەلتووری نووسینی خوریەكان تاكو كۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایین پارێزگاری كردووە لەسەر هەندێك ناو كە مێژووەكەیان بۆ قۆناغی دامەراندنی مەملەكەتەكە دەگەڕێتەوە. لە نێوانیاندا ناوی حاكمەكانی ئەكەد (تەنانەت شاركەلی شاری) و ناوی چەندین مەلیكی تر كە لە وڵاتە چیاییەكانی ڕۆژهەڵات حوكمیان دەكرد. ڕەنگە ناوی مەلیك (ئەتەل ـ شین) لە نێوانیاندا هاتبێت.

تێكستە نووسراوەكان بۆمان دەردەخات كە مەملەكەتی ئوركیش هاوشان بووە لەگەڵ مەملەكەتی ئەكەد، هەروەك لەلایەكی ترەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە كە مێژووی خوریەكان تەنها لەسەر لایەنی زمانەوانی نەوەستاوە بەڵكو لە یەكەیەكی مێژوویی سەربەخۆی پێكەوە بەستراو پێكهاتووە.

ڕووخانی مەملەكەتی ئووری سێهەم بووە هۆی بەهێز بوونی دەسەڵاتە خۆماڵییەكان لە باكووری وڵاتی دوو ڕووبار و ناوچەكانی سەرووی ڕووباری دیجلە(باكووری ڕووباری دیجلە). ئەمەش نەبووە هۆی سەرهەڵدانی مەملەكەتێكی سنوور فراوان لە باكوور. بەڵكو بووە هۆی

سەرهەڵدانی چەندین دەوڵەتی بچووكی سەربەخۆ، هەروەك لە نەخشەی سیاسیدا ڕوون دەبێتەوە. ئەم دەوڵەتە بچووكە سەربەخۆیانەش بەزۆری لە شارێكی سەرەكی و ناوچەكانی دەوروبەری پێكدەهاتن. لە بەركەمی بەڵگەنامە مێژووییەكانی تایبەت بەم دەوڵەتۆكانە مێژووەكەیان تاكو ئێستا نازانرێت.

كۆنترین تێكستە نووسراوەكانی هەزارەی دووەمی پێش زایین كە زانیاریمان پێدەدەن دەربارەی بارودۆخی وڵاتی ئاشوور و باكووری سوریا (كوردستانی سوریا)و وڵاتی ئەنادۆڵ(كوردستانی توركیا) بریتین لە بەڵگەنامە نووسراوەكانی بازرگانە ئاشوورییەكان. چونكە ئەم بازرگانە ئاشووریانە لە سەرەتای سەدەی هەژدەمی پێش زایین لە بازرگانی كردنی كانزا بەنرخەكان و تۆتیا و بەرهەمەكانی ڕستن وچنین لە نێوان وڵاتی ئاشوور و ئەم ناوچانەدا كاریان دەكرد.

كۆمەڵێك لە تۆمارە بازرگانییەكانی ئەم بازرگانە ئاشووریانە دۆزرایەوە لە ژمارەیەك لە مەڵبەندە بازرگانییەكانی وڵاتی ئەنادۆڵ. لە بەناوبانگترینیان ئەو گردەیە كە ئەمڕۆ بە (كول تەپە) ناسراوە. لەم گردەدا پاشماوە شوێنەواریەكانی شاری كانیش[٣٠] دۆزرایەوە. شاری كانیش بەیەكێك لە گرنگترین شارەكانی ئەنادۆڵی كۆن دادەنرێت. كە لەم شارەدا (كانیش) كۆمەڵێكی زۆر لە بەڵگەنامەی نووسراو (تێكستی مێخی) دۆزرایەوە.

لەم بەڵگەنامە نووسراوانەدا ناوە خوریەكان زۆر بەكەمی هاتووە. هەر بۆیەش خەملاندنی فراوانی چوارچێوەی ئەم ناوچانەی كە زمانی خووری تێدا بەكاردێت لە وڵاتی ئەنادۆڵ لە سەردەمی ئاشووری كۆندا كارێكی زەحمەت و گرانە.

لە شاری كانیش نامەیەك دۆزرایەوە كە لە لایەن میرێك بە ناوی (ئانوم- خیربی) كە لە شاری (ماما)[٣١] فەرمان ڕەوایی دەكرد بۆ حاكمی شاری كانیش ڕەوان كرابوو. ئەم شارەش (ماما)دەكەوێتە ناوچەكانی دەوروبەری شاری مەرعەشی ئێستاوە. گەر ئەمە ڕاست بێت - زۆربەی توێژەرەكانیش وای دەبینن- كە ناوی (ئانوم- خیربی) ناوێكی خووری بێت ئەوە دەتوانین بڵێین كە ناوچەكانی شاری ماما (كە لە سەدەی ١٤ی پێش زایین بە تەئكیدی زمانی

(٣٠) ئەم شارە دەكەوێتە نێوان شاری كیساری و ڕووباری كیزیل ئیمارق لە كوردستانی توركیا.

(٣١) زۆربەی توێژەرەكان شاری ماما MAMA متابق دەكەن بە ناوچەی گۆكسون Goksun كە دەكەوێتە باشوری ڕۆژهەڵاتی كول تەپە (كانیش).

خووری تێدا بەکارهاتووە) هەر لە سەرەتای سەدەی ١٨پ.ز کەسانێکی تیایدا ژیاون کە خووری زمان بوونە. یان ناوچەکە(شاری ماما) لە لایەن بنەماڵەیەکی خووری حوکمکراوە. بەڵام ئێستا ناتوانرێت ئەم تێروانینە تەئکید بکرێتەوە.

سەرچاوە مێژوویەکان لەگەڵ کۆتایی سەدەی ١٨پ.ز زۆردەبن بەتایبەتی لە سەردەمی شمشی ئەدەدی مەلیکی ئاشوور و خامورابی(حامورابی) مەلیکی بابل. لە دیاریترین سەرچاوە مێژووییەکان بریتییە لەو بەڵگەنامانەی کە لە مەملەکەتی ماری لەسەر ڕووباری فورات دۆزراونەتەوە. کەئەم بەڵگەنامانە باسێکی تەواومان پێدەدەن دەربارەی دەوڵەتێکی خووری کە سنوورەکەی لە باکووری سوریا (کوردستانی سوریا)و باکووری وڵاتی دوو رووبار(کوردستانی عێراق) درێژدەبێتەوە تاکو دەگاتە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە وچیای زاگرۆس.

بەخووری لە قەڵەم دانی ئەم دەوڵەتانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کەناوی مەلیکەکانیان خوریە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەم دەوڵەتانە بەخووری قسەیان کردووە. ئەمەش بە پشت بەستنمان بە ئامارکردنی ناوی تاکەکانی دانیشتوو لەم ناوچە فراوانەی کە دەکەوێتە باشووری زنجیرە چیا بەرزەکانی(تۆرۆس)ەوە.

لێرە دەتوانین رەخنەیەکی مەنهەجی بگرین بەوەی نابێت خۆمان لەو ڕاستییە لابدەین کە ئینتمائی زمانەوانی ناوی کەسێك نابێتە بەڵگەو دەلیل لەسەر دیاریکردنی زمانی کەسەکە. ئەگەر سەدا پەنجای ناوەکان خووری بێت ئەوە مانای ئەوە نییە کە نیوەی دانیشتوانی مەملەکەتەکە بەزمانی خووری قسەیان کردووە. لەلایەکی ترەوە پاساو هێنانەوە بە هۆی دیاردەی ناوە زۆرباوەکان(ناوە مۆدێلەکان) لەم ڕێرەوە نابێتە یاسایەکی گرنگ و بایەخدار لەلایەنی دراسەت کردنی ناوی کەسەکان لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا.

بەڵام ئەگەر ئەوە لەبەر چاوبگرین کە ئەو کەسانەی ناوەکانیان خوریە، ئەوە یان بەزمانی خووری قسەیان کردووە یان سەر بە خێزانێکی خووری زمانن. بۆیە لێرەدا دەبێت دان بنێین بەبوونی پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕ لەنێوان چۆنییەتی بڵاوبونەوەی ئەم ناوە خوریانە لە ناوچەکان و قەبارەی کۆچی خوریەکان کە لە سەردەمانێکدا ڕوویدابوو کە دەگەڕێتەوە بۆ پێش مێژووی ئەم ناوانە.

چەندین تێکستی نوسراو دۆزرانەوە لە شاری ئالالاخ کە دەکەوێتە خوارووی رووباری عاسی. ئەم ناوچەیەش بەدوورترین ناوچە دادەنرێت لە ناوچەکانی رۆژئاوا کە تیایدا تێکستی نووسراوی تایبەت بەسەردەمی بابلی کۆنی دۆزراوەتەوە. لەناو ئەم تێکستانەش ناوی چەند

کەسانێکی خووری هاتبوو.

ئەو ناوە خوریانەی کەلە تێکستەکانی چینی حەوتەم(الطبقة السابعة)دا هاتووە(چینی حەوتەم مێژووەکەی دەکەوێتە نێوان نیوەی یەکەمی سەدەی ١٧ تاکو ١٥٦٠پ.ز) نزیکەی نیوەی ناوەکانی پێکدەهێنێت و ڕێژەی ئەو تاکانەی کەناوی خوریان هەڵگرتووە دەگاتە نزیکەی ٣٧,٥٪ کۆی گشتی دانیشتوان بە شێوەیەکی گشتی.

بەڵام ئەو تێکستانەی لە چەگار بازاڕ[٣٢] (ئەشنەککوم)ی کۆن دۆزراونەتەوە لەناوچەی سێگۆشەی خابوور. ئەوا ڕێژەی ناوە خوریەکان تیایدا بەم زۆرییە نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرنج ڕاکێش بوو. کە بەلایەنی کەمەوە دەگەیشتە ٢٠٪ کۆی گشتی ئەو ناوانەی کە لەتێکستەکاندا هاتبوون.

هەروەك لە تێکستە دۆزراوەکانی گردی رماح (تل رماح)ناوە کۆنەکەشی (کارەننا یان قەتتارا)[٣٣]یە ڕێژەیەکی زۆر ناوی خووری تیایدا هاتبوون[٣٤]. مێژووی ئەم تێکستە نووسراوانەی گردی رماح دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بابلی کۆن.گردی رماح (قەتتارا) دەکەوێتە نێوان نەینەوا (موصل)و چیای سەنجار.

---

(٣٢) هەڵکۆڵینەکانی شوێنەوارناسی ئینگلیز (مالەوان) — لەگەڵ خێزانەکەی ئەجاسا کریستی کە نووسەرێکی ناسراوبوو- لە ساڵی ١٩٣٥- ١٩٣٧ زایینی لە ناوچەی چەگاربازار توانی ئەرشیفەکی بچووك لە بەڵگەنامەکانی سەردەمی بابلی کۆنی بدۆزێتەوە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٨ پ.ز.ئەم ئەرشیفە نزیکەی حەفتا بەڵگەنامەی ئیداری و ئابووری لە خۆ گرتبوو.

(٣٣) هەڵکۆلینەکانی شوێنەوارناسی ئینگلیزی (ئۆتس) لە گردی رماح لەنێوان ساڵانی ١٩٦٤- ١٩٧١ بووە هۆی دۆزینەوەی ئەرشیفێکی لە بەلگەنامە، کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی بابلی کۆن (سەدەی ١٨ پ.ز) وە دەگەرێتەوە، ئەم ئەرشیفە نزیکەی ٣٤١ تابلۆی مێخی لەخۆ گرتبوو کە بەشی هەرەزۆری پەیوەندی بەلایەنی ئابوری و بەرێوەبردن هەبوو. هەروەها ١٥١ نامە تیایدا بۆ شاژن (ئیلتانی) رەوانکرا بوو. هەروەك لە لێکۆلینەوەکان بۆمان دەرکەوت کە ناوی کۆنی ئەم شوێنە (قەتتارا)یە.

(٣٤) توێژەر ستیڤانی دیللی هەستا بە بەراووردکردنێك لە نێوان ناوە خوورییەکانی هەریەك لە تێکستەکانی گردی رماح و گردی چاگار بازاڕ، لە ئەنجامدا بۆی دەرکەوت کە ناوەکانی گردی رماح نزیکەی ١٥,٨٪ ئەوناوانەی کە لەنامەکانی شاژن ئیلتانیدا هاتووە، پێکدەهێنێت و نزیکەی ٤٢٪ناوەکان لە تێکستەکانی تردا هاتووە، وەنزیکەی ٢٠,٦٪ی ناوەکان لە تێکستەکانی چاگار بازاڕ داهاتووە.

ناوە خوورییەکان لە تێکستەکانی ناوچەی چەگار بازاڕ و گردی رماح بە پلەی یەکەم لەلیستی تێکستەکانی تایبەت بە دابەشکردنی خۆراك بەسەر کرێکارەکاندا دەردەکەوێت. ڕەنگە ئەمانەش وەك دیلی جەنگ یان وەکو کۆیلە کڕابن و هێنرابێتنە ئەم دوو شارە.

لە شاری ماری بارودۆخەکە جیاوازییەکی زۆری نییە. کە ناوە خوریەکان لە تێکستەکانی ماریدا لە لیستی هاوشێوەی لیستەکانی چەگار بازاڕو گردی (رماح) دا هاتووە. هەر بۆیەش بەدوور دەزانرێت کە ڕێژەیەکی خووری خاوەن پلە و پایە هەبن لەنێوان دانیشتوان لە ناوچەکەدا. هەروەك لەسروشتی کاری ئەوانەی کە ناوی خوریان هەڵگرتووە لەشاری (ماری) دا دەردەکەوێت، کە ئەمانە لە چینە دونیاییەکان بوونە و لەوانەن کە ناونووس کراون بۆ خزمەت کردن لە باکووری وڵاتی دوو رووبار.

لە شاری (شوشەڕڕا) کە دەکەوێتە سەرووی رووباری زابی خواروو هەندێك تێکستی نووسراوەمان بەدەست گەیشتووە کە دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی فەرمانڕەوایی کردنی حاکمێکی خۆماڵی(محلی) کە ناوی(کواری) بووە. بەپێی ئەم تێکستە دۆزراوانەی شوشەڕڕا دەتوانین بڵێین کە دانیشتوانی ئەم شارە بە خووری قسەیان کردووە، ئەمەش لەبەر بەکارهێنانی وشە و ناوە خوریەکان بە ڕێژەیەکی زۆر لە ناو ئەم تێکستانەدا. شاری شوشەڕڕا هەمان ناوچەی - شەشروم-ە کە لە تێکستەکانی بنەماڵەی ئووری سێهەم زۆر باسی لێوەکراوە. لە باشووری شاری شوشەڕڕا شاری نوزی هەبوو، کە لەشوێنی شاری گاسووری کۆن دروست بوو. دانیشتوانی شاری نوزی لە ماوەی سەدەکانی ١٥-١٤پ.ز بە زمانی خووری قسەیان کردووە. ئەو بارودۆخەی کە وایکرد ناوێکی نوێ لەم شارە بنێت(واتە بەکارهێنانی ناوی نوزی لە جیاتی ناوی گاسوور) لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەی پێش زایین بە شێوەیەکی تەئکید نازانرێت. بەڵام ڕەنگە دووبارە دروستکردنەوەی پەرستگای شارەکە کە تەرخان کرابوو بۆ خواوەند شاووشکا(عەشتار) و گۆڕینی بۆ پەرستگایەکی دوانەیی (معبد مزدوج) و دووبارە دروستکردنەوەی شارەکە ببێتە هۆی گۆڕانی ناوەکەی.

لەم پەرستگایەدا خواوەند شاووشکا دەپەرسترا (لەلایەن خوریەکان خواوەند شاوشکا هاوشێوەی خوداوەند عەشتار بوو). ئەمە سەرەڕای تیادا پەرستنی خوداوەند تیششوب (خواوەندی کەش) کە بەگەورەی خوداوەندەکانی خوریەکان دادەنرا.

دوای سەرهەڵدانی شەپۆلێکی نوێی کۆچکەرە خوریەکان بۆ ناوچەکە پەرستنی خوداوەند تیششوب زۆر فراوان بوو. (خوداوەند تیششوب دواتر بووە سەرۆکی هەموو خواوەندە خوریەکان

یان لە لوتکەی کۆمەڵگەی ئایینی خوریەکان دەهات، بە جۆرێك کە ناوی ئەم خواوەندە زۆر باوبوو لە پێکهێنانی بەشێك لە ناوی کەسەکان لە تێکستەکانی هەردوو سەدەی (١٥-١٤پ.ز). بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە ناوی ئەم خوداوەندە تەنها بەشێوەیەکی سنووردار و مام ناوەند بڵاوەی کرد لە پێکهێنانی ناوی کەسە خوریەکان تاکو سەردەمی مەملەکەتی ماری. تەنانەت (بۆ نموونە) نەگەیشتە ڕادەی بڵاوبوونەوەی ناوی (ئەتەل) لە پێکهێنانی ناوی کەسە خوریەکان.

ناوچە خوریەکانی دەوروبەری وڵاتی دوو رووبار ژمارەی یەکجار زۆری دانیشتوانی بەخۆوە بینی. ناوچەکانی باکووری وڵاتی دوو رووبار و ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی رووباری دیجلە گرنگترینی ئەو ناوچانە بوونە کە کۆیلەی لێوە دەهێنرا. لەسەردەمی مەلیك سەمسۆ دیتانا(١٥٦١-١٥٣١پ.ز) لە سەردەمی بابلی کۆن بەڵگەنامەیەك هەیە کە باس لە گەشتێکی بازرگانی بازرگانێك دەکات، کە بازرگانەکە لەم گەشتەیدا کۆیلەکی کڕیوە لە وڵاتی سوبارتۆ. لە بەڵگەنامەیەکی تردا کە بەهەمان شێوە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بابلی کۆن هەواڵی کڕینی کۆیلەکی ئافرەت لە ناوچەیەك کە دەکەوێتە باکووری وڵاتی نێوان دوو رووبار دەگێڕێتەوە.(بەزمانی ئەکەدی بەم ناوچەیە دەڵێن: (مات ــ بریتی)[٣٥]. لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە هەردوو شاری (ئەشوخ، ئولوبدی)[٣٦] کە هەردووکیان دەکەونە باشووری سنووری ناوچەی خوریەکان، بە بازارێکی گرنگی کڕین و فرۆشتنی کۆیلە خوریەکان دادەنران. بۆیە بوونی ناوی کەسانێکی خووری لە ناو جەرگەی شاری بابل بە شتێکی نامۆ نازانرێت لەو سەردەمەدا. هەروەك چۆن ئەم دیاردەیە لە سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێیەمدا هەبوو. هەروەك تێبینی دەکەین کە زۆربەی ئەو ناوە خوریانە لەو تێکستە نووسراوانەدا دێت کە لە شاری (دیلبەت) دۆزراونەتەوە[٣٧].

نامەکانی ماری هەواڵی ڕاستەوخۆمان پێشکەشدەکەن سەبارەت بەبوونی پاڵە پەستۆی دانیشتوان لە بەشەکانی ڕۆژهەڵات. هەروەها لەنامەکەدا هاتووە کە دانیشتوانی زاگرۆس کە بە (توروککو — Turukku) ناویان دەبات بەهۆی برسێتییەوە هێرشیان کردووە بۆ سەر ناوچە

---

(٣٥) mat biriti واتە وڵاتی ناوەڕاست، ناوەخۆیی.

(٣٦) ئەم دووشارە دەکەونە باشووری شاری ئاررابخا(کەرکوك) لەنزیك رووباری عوزێم

(٣٧) دیلبەت ئێستا گردی دولەیمی ناوە کە دەکەوێتە نزیك شاری کوفەی ئێستا.

نیشتەجێ بووەکانی ترو خۆراکیان تێدا بەتالان بردووە. تێبینی دەکەین کە ناوی ئەوانەی کە بە (توروککو - Turukku) ناوبراون لە نامەکەدا، بەتایبەتی ناوی سەرکردەکانیان لە بنەرەتدا ناوی خورینە.

شەمشی ئەدەد (کوڕی یەك لەو بنەماڵانەیە کەلە شاری تیرقا حوکمیان دەکردو - تل العشارە-، پاشان مەلیکەکانی ماری لەسەر دەسەڵاتیان لادا لەم شارەدا) لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەدا بە یارمەتی مەملەکەتی بابل توانی دەسەلاتی خۆی بەسەر شاری ئیکاللاتۆمی[38] ئاشووریدا بسەپێنێت. ئەم مەلیکە توانی کۆتایی بە دەسەڵاتی بنەماڵەی ئاشووری کۆن بهێنێت و تەختی ئاشوور(کۆشکی شەرگاتی ئێستا) وەربگرێت. دوای ئەمە شەمشی ئەدەد توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر هەموو ناوچەکانی نێوان ڕۆژئاواو باشووری ڕووباری فورات و ڕۆژهەڵاتی چیای زاگرۆس بسەپێنێت. دەتوانین ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئەم مەلیکە(شەمشی ئەدەد) بۆ سێ بەشی سەرەکی دابەشبکەین کە ئەمانەن:

١- ناوچەکانی سەرووی ڕووباری خابور و لقەکانی(کە بە جەزیرەی سەروو ناودەبرێت)(کوردستانی سوریا).کە پایتەختەکەی ناوی شوبەت ئینلیل (تل لیلانی ئێستا)بوو. مەلیك شەمشی ئەدەد زۆر حەزی لەم پایتەختە دەکرد، هەر لەم ناوچەیەش ژیانی بەسەردەبرد.

٢- وولاتی ئاشوور. بەڕێوەبردنی ئەو شارەی تەسلیمی کورەکەی (ئیشمی ــ داگان) کردبوو، ئەم کورەی میراتگری(جێنشینی شەمشی ئەدەد بوو) تەختی دەسەڵاتی بوو.

٣- ناوچەی فوراتی ناوەڕاست کە هەموو ناوچەکانی دەوروبەری شاری ماری دەگرێتەوە. ئەم ناوچانەش لەلایەنی کوڕە بچووکەکەی شەمشی ــ ئەدەد کە ناوی (یەسمەخ- ئەدەد) بوو بەڕێوە دەبرا.

ئەم مەلیکە توانی هێرشە ترسناکەکانی رەوەندەکان(کۆچەرییەکان) بۆ سەر ناوچە کشتوکالییەکان رابگرێت. ئەمەش بەهۆی پەیڕەوکردنی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی چاك و وورد، کە بە پلەی یەکەم پشتی بە دابەشکردنی ناوچەکان بۆ ولایەت و دانانی پارێزەری سەربازی لەناوچەکاندا(حاميات عسكرية) بەستبوو. هەروەها شەمشی- ئەدەد توانی دەسەڵاتی خۆی لە ناوچە نیشتەجێ بووەکانی ناو دۆڵ و نشێوەکانی رووبارەکان بپارێزێت.

(٣٨) ئەمەش گردی هەیکەل (تل هيكل) ی ئێستایە لە نزیك کۆشکی شەرگات (شاری ئاشوور).

چونکە توانی دانیشتووی ناوچەکە لە خووری و ئاموورییەکان بهێنێتە پاڵ خۆی و بەکاریان بهێنێت دژی دەسەڵاتە ناوخۆییەکانی ئەم ناوچانە.

ئەم مەملەکەتەی شەمشی - ئەدەد زۆر بەخێرایی رووخاو لەناوچوو.چونکە ئەم مەملەکەتە لەسەر لێهاتووی و دیبلۆماسی و هەیبەتی سەربازی(عسكري) شەمشی ـ ئەدەد خۆی وستابوو. هەر بۆیەش بەمردنی مەلیك شەمشی- ئەدەد ڕاستەوخۆ مەملەکەتەکەش ڕووخاو لەناوچوو. لەوکاتەی کە ئیشمی- داگان کە کوری شەمشی ئەدەد و میراتگری تەختی دەسەڵاتی بوو توانی پارێزگاری بکات لە دەسەڵاتی خۆی لە سەر وولاتی ئاشوور. ئەوا شاری (ماری) جارێکی تر کەوتەوە دەستی(زیمری — لیم)، ئەمەش میراتگری ئەو بنەماڵەیەیە کە لە کۆندا پێش شەمشی ئەدەد لە شاری (ماری) دا حوکمیان دەکرد. هەرچی ناوچەکانی باکووری وڵاتی دوو رووبار بۆ چەند یەکەیەکی سیاسی بچووك دابەشبوون.

لە ئەنجامی ئەم بارودۆخەدا چەندین بنەماڵەی دەسەڵاتدار لە باکووری وڵاتی دوو رووبار سەریان هەڵدا. ناوی سەرکردەکانی ئەم بنەماڵانە بە شێوەیەکی ڕوون وئاشکرا خووری بوون، وەك : مەلیك (ئەتەل — شینني) حاکمی شاری بورونـدوم، مەلیك(شوکروم — تیششوب) حاکمی شاری (ئیلەخوت)[39]. سەرەڕای ئەمانەش ژمارەیەکی زۆرحاکمی تر هەنە کە ناوەکانیان خووری بووە و لە ناوچەکانی سەرووی ڕووباری دیجلە لە باکووری وڵاتی ئاشوور حوکمیان کردووە، لەوانەش وەك : مەلیك (نەنیب شەویر)ی حاکمی (خابووراتوم)، مەلیك (شەددو- شەرری) حاکمی شاری (ئازوخینوم)، مەلیك (تیش ئولی) حاکمی شاری (مەردەمان)[40].

ئەگەر بچینە باکووری سوریا (کوردستانی سوریا) دەبینین خەلەب(حەلەب) یەکێك بووە لەو مەملەکەتانەی کە توانی بەرگری لە خۆی بکات دژی فراوانییەکەی مەملەکەتەکەی شەمشی ئەدەد، هەربۆیەش لە دوای ڕووخانی مەملەکەتی شەمشی ئەدەد ئەوا مەملەکەتی خەلەب بووە یەکێك لە بەهێزترین هێزە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن لە ناوچەکەدا.

بەشێوەیەکی سروشتی هاوپەیمانییەك لە نێوان هەردوو مەملەکەتی حەلەب و ماری

(٣٩) ئەم دوو شارە بەپێی بەڵگەنامە نووسراوە مێخییەکان دەکەونە سەرووی ناوچەکانی سێگۆشەی خابوور، لە لای باکووری ڕۆژئاوایەوە.

(٤٠) ئەم شارانە دەکەونە ناوچەکانی نزیك رووباری دیجلە و لقەکەی(خابوور) لە باشوورو باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری زاخۆ، هەروەك ناوی شاری یەکەم (خابووراتوم) لە ناوی رووباری خابوورەوە وەرگیراوە.

دروستبوو. ئەمەش چونکە زیمری لیم میراتگری تەختی دەسەڵاتی مەملەکەتی ماری لە مەملەکەتی حەلەب دەژیا دوای ئەوەی لەلایەن شمشی ئەدەد لە شاری ماری دەرکرابوو. بەڵام لە دوای نەمانی شەمشی ئەدەد و گەڕانەوەی زیمری لیم بۆ سەر تەختی دەسەڵات لە شاری ماری ئەم پەیوەندیەی نێوانانیان پتەوتر بوو. ئەمەش بەتایبەتی دوای ژن خواستنی زمری لیم لە بنەماڵەی دەسەڵاتداری مەملەکەتی حەلەب. هەروەها زمرلیلیم لەلایەن مەملەکەتی حەلەب یارمەتی درا بۆ گەڕانەوەی بۆ سەرتەختی دەسەڵات لە شاری ماری. ئەمانەش هەمووی بوونە هۆی درووستبوونی ئەم هاوپەیمانییەتەی نێوانیان.

ئەگەر سەرچاوە مێژووییەکانی دواتر (پاش سەدەو نیوێك)، مەملەکەتی حەلەب بە گەورەترین مەملەکەتی ناوچەکە وەسفبکەن، ئەوە بێگومان بەهۆی ئەو دەسەڵاتە زۆرە بووە کە مەملەکەتی حەلەب لە باکووری سوریا(کوردستانی سوریا) هەیبووە. بێجگە لە مەملەکەتی حەلەب چەند دەوڵەت و مەملەکەتی تر هەبوون لە ڕۆژئاوای ڕووباری فورات. ئەم دەوڵەتانە هەوڵیان دەدا جۆرە هاوپەیمانییەتێك لەگەڵ مەملەکەتی ماری ببەستن ئەمەش بۆ پارستنی خۆیان لە مەترسی هێرش کردنی مەملەکەتی حەلەب، کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ترسی بۆ سەریان زیادی دەکرد.لە گرینگترینی ئەم مەملەکەتانەش بریتی بوون لە مەملەکەتەکانی (کەرکەمیش، ئوورشوم، خەششوم).

بەم دواییانە توانرا شوێنی شاری کەرکەمیش دیاری بکرێت، کە دەکەوێتە سەر رووباری فورات لە شوێنی هاتنە ژوورەوەی ئەم رووبارە لە زەویەکانی تورکیاوە بۆ سوریا (تەرابلسی ئێستا)یە (خاکی کوردستانە)، هەرچی شاری (خەششوم) توێژەرەکان دەڵێن یان دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی شاری حەلەب، یان ڕۆژئاوای ڕووباری فورات یان ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات. بەڵام ئێمە وای دەبینین کە ئەم شارە بکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای حەلەب، ئەمەش بەپێی ئەو زانیاریانەی کە لە ڕاپۆرتەکانی تایبەت بە هەڵمەتە سەربازییەکانی مەلیکی حیسی خاتتوشیللی بۆ سەرکوردستانی سوریادا هاتووە. لە لاپەڕەکانی داهاتوودا باسی ئەم هەڵمەتە سەربازیانەی مەلیك خاتتوشیللی دەکەین. هەرچی شاری (ئوورشوم)ە ئەوا لە نامەکانی (ماری) دا ئاماژە بە ناوی مەلیکەکەی کراوە کە ناوی(شینەم)ە. هەروەك لە نامەکانی شاری ماریدا ئاماژە بەناوی (ئانیش — خوربی) دەکات و دەڵێت مەلیکی شاری (خەششوم) بووە. وەك دیارە ناوی ئەم مەلیکانە لە بنەڕەتدا هەمووی ناوی خورینە، بەڵام بەڵگەیەکی تەئکیدکراوی لە سەردانییە.

بەشێوەیەکی تەواو لە سەردەمی مەملەکەتی (ماری) دا قەبارەی دانیشتوان و شارستانییەتی (بەتایبەتی لایەنی ئایینی) خوریەکان لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ڕووباری فورات

نازانین. بەڵام لە دەوروبەری ١٥٦٠پ.ز لە هەردوو شاری حەلەب و ئالالاخ تێبینی بوونی ڕێژەیەکی زۆری خوریەکان دەکرێت. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ناوی مەلیکەکانی ئەم دوو شارە لە بنەڕەتدا ناوی ئامووری بوون. ئەمەش تەنها لە ناسنامە زمانەوانی ناوی کەسەکان ڕەنگی نەداوەتەوە، بەڵکو لە ناسنامەی کۆمەڵگەی ئایینی و ئەو زاراوانەی کە لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکانیش بەکاردێت ڕەنگی داوەتەوە. (لاندس بێرگەر Landsberger)لە ساڵی ١٩٥٤ زاینی باسی بوونی چوار مەملەکەتی خووری کردووە لە رۆژئاوای رووباری فورات. ئەوانیش: (حەلەب، ئوورشوم، خەششوم، کەرکەمیش). بەشێوەیەکی ڕاست و تەواو باسی بارودۆخەکەی کردووە، لەگەڵ پارێزی کردنی لە دانانی کەرکەمیش لەنێوانیاندا.

لەبەر ئەوەی پێشکەوتنەکان لە ماوەی (١٩٦٥-١٦٥٠پ.ز) لەسەدەی حەڤدەمی پ.ز بە شێوەیەکی بەردەوام بەبێ پچران بەڕێوە چوو، هەربۆیەش بارودۆخی شارەکانی حەلەب و ئالالاخ و خەششوم لە سەدەی (١٦پ.ز) وەك ئەو بارودۆخە دەخەملێنرێت کە لە سەدەی (١٧پ.ز) لەم شارانەدا هەبووە، بەڵام ئەم بیروڕایە تاکو ئێستا نەسەلمێنراوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەم ڕووەوە جیاوازییەکی زۆریان نییە لەگەڵ ئەوەی کە (کەممەنهۆبەر) لە ساڵی ١٩٧٧ ئاماژەی پێکردووە.(هەرچەندە ئەوی کەممەنهۆبەر پشت بە سەرچاوەی ڕوون نابەستێت). کەممەنهۆبەر وادادەنێت کە لە سەردەمی مەملەکەتی ماری خوریەکان هیچ هاتووچۆ و گواستنەوەیەکیان نەبووە لەو ناوچانەی کە دەکەوێتە نێوان ڕووباری فورات و دەریای سپی ناوەڕاست. هەرچۆنێك بێت(بەچاو پۆشین لە تێکستە نووسراوەکانی ئیبیلا) هیچ سەرچاوەیەکی نووسراوی ترمان لەبەردەستدانییە کە ئیشارەت بکات بە کاتێکی دیاری کراو بۆسەرەتای کۆچی خوریەکان بۆ باکووری سوریا(کوردستان).

گەشەسەندنی ڕووداوەکان دوای نەمانی مەملەکەتی شەمشی ئەدەد، تا رادەیەك هاوشێوەی ئەو رووداوانە بوو کە لە دوای ڕووخانی مەملەکەتی ئەکەد و بنەماڵەی ئووری سێیەم ڕوویدا. بەجۆرێك کە دەتوانین بەشێوەیەکی تەواو تەئکید لەسەر سەرهەڵدانی چەند نشینگەیەکی زۆر قەڵەباڵغ بکەینەوە. هەروەها دانیشتوانی ئەم نشینگەیە بەزمانی خووری گفتۆگۆیان کردووە.

لەرووی لایەنی ئابووری و سیاسییەوە دەتوانین بڵێین کە ئەم ڕووداوانە لە بنەڕەتدا هاوشێوەی سێ حاڵەتەکەی تر بوو کە باسمانکردن. رووخانی کیانێکی سیاسی وا سنوور فراوان بووە هۆی لە دەستدانی کۆنترۆلی ئیداری و سەربازی. بەم جۆرە ئەمەش بەشێوەیەکی خراپ

بەسەر لایەنی ئابووری شکاییەوە. لەلایەکی تر بازرگانی دەرەکی لە کورتیدا. هەروەها دیاردە شارستانەتیەکانیش کەمبووەوە، ئەمە سەرەڕای تێکچوونی سیستەمی ئاودێری. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە زەویە کشتوکاڵییەکان سنووردار بن. بەڵام بەخێوکردنی ئاژەڵ(مەڕومالات) بەشێوەیەکی بەرچاو تەشەنەی سەند، ئەمەش بووە هۆی کەم بوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی. بەم جۆرە لە ئەنجامی نەمانی کیانی سیاسی بارودۆخی وولات زۆر شێواوی بەخۆیەوە بینی، بەجۆرێك کە وای لێهات دانیشتوان تەنها پشت بە کۆمەڵە کارێکی بچووك ببەستن.

ئەم گۆڕانکاریانە بەهەمان شێوە کاریگەری خۆی کردە سەر دانیشتوانی دەوروبەری ناوچە چیاییەکان. بە جۆرێك کە بووە هۆی شێواندن و تێکچوونی ژیانی ئابووریان. ئەمەش بەهۆی کاریگەری گۆڕانی پیشەی شارەکان وکەم بوونەوەیان لەلایەك و شێوە جۆربەجۆرەکانی کۆچەرە چیاییەکان بۆ ئاڵوگۆڕدنە بازرگانییەکان. بەتایبەتی بازرگانییە ناوخۆیەکان لەگەڵ ناوچە شارستانییە پێشکەوتووەکان (المناطق الحضارية). ئەمەش بووە هۆی ئەوەی بەشێك لە دانیشتوان ناچاربن شێوازی ژیانیان بگۆڕن و بەدوای لایەنێکی تر بگەڕێن بۆ دابین کردنی بژێوی ژیانیان لە دەشتە کشتوکاڵییەکان.

کۆچەرە نوێیەکان لە کۆتایی جێگیر بوون، جا ئەم جێگیربوونەش چ بەشێوەیەکی ئاشتی بێت یان شەڕکردن بێت. بەڵام ئەم سیستەمە سیاسیانەی کە جارێکی تر سەر لەنوێ لە شارەکان سەریان هەڵدا ئەوا مۆرکێکی داگیرکاری و شەڕخوازی هەڵگرتبوو. ئەو شار و نیشینگانەی کە پارێزگاری لە مانەوەی خۆی کردبوو بەشێوەیەکی سەربەخۆ، ئەوا لەم سەردەمەدا لە ژێردەسەڵاتی چینەکی سەربازی بوون، کە ئەم چینە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بەهێزتر دەبوون، بەجۆرێك کە دواتر بوونە گەورەترین موڵکداری ناوچەکە.

ئەو بەڵگەنامانەی کە لە شاری نوزی دۆزرایەوە (نوزی دەکەوێتە وڵاتی ئارڕابخا کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە ــ ناوچەکانی کەرکوکی ئێستا ـــ) بە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ئەو گۆڕانکاری و کێشانە دادەنرێت. بەڵام تاکو ئێستا دراسەت نەکراون لە ژێر ڕۆشنایی چۆنییەتی سەرهەڵدانی ئەو کۆمەڵگایەی کە باسی دەکات.

لەنێوان ئەو کۆچەرانەی کە لە ناوچە چیایەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵەوە هاتوون، کۆمەڵێك هەبوون کە بەزاری هیندۆجەرمانی قسەیان دەکرد. لە ڕاستیدا دەتوانین بڵێین ئەمانە بە شێوازێکی زۆر کۆنی زمانی هیندۆئارییایی قسەیان کردووە. ئەم ڕاستیەش گرنگیەکی گەورەی پێدرا لە مێژووی لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە ڕۆژهەڵاتی کۆندا. هەروەك لە نیوەی یەکەمی

سەدەی بیستەم چەندین تەفسیراتی بۆ دانرا. بەڵام ئەم تەفسیراتانە زۆر گاریگەربوون بە بیرۆکە رەگەز پەرستییەکەی نازییەکان تایبەت بە ئارییەکان کە کاتی خۆی زۆر بڵاوبووەوە.

لە ئەنجامی گەرانێکی قووڵ لەو ماددە زمانەوانییە کەمەی کە لەبەر دەست دابوو توێژەرەکان (باحثەکان) لە زۆر خاڵدا کۆك بوون. هەرچەندە مناقەشاتەکان هەندێك جار شێوازێکی زۆر توندی بەخۆوە بینی. بەڵام ئەوەی کە پەیوەندی هەیە بە هەڵسەنگاندنی مێژووی گشتی ئەوە دیاریترین مەسەلە تیایدا کە ناکۆکی لەسەر ببێت ئەمانەن : (ئایا ئەوانەی کە بە زمانی هیندۆئاری قسەدەکەن لەگەڵ خورییەکان بە یەکەوە لە قەفقاسەوە کۆچیان کردووە و بەرەو وڵاتی (هیلال الخصیب)؟ یان ئەو دیاردە زمانەوانییە هیندۆئارییەی کە لە زمانی خوریدا بەدی دەکرێت سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ بەریەککەوتنی ئەم دوو نەتەوەیە لە کاتی کۆچکردنی هیندۆ ئەورووپیەکان بۆ ئێران پاشان بۆ هیند).

زۆربەی توێژەرەکان دەڵێن ڕەنگە ئەم بەریککەوتنەی(احتكاك) نێوانیان لە ناوچەی قەفقاس ڕوویدابێت. سەرەڕای ئەوەی کە دەتوانین لە ڕووی زمانەوانییەوە بزانین کە لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین دانیشتوانی قەفقاس بە زمانی سەرەتایی ئۆرارتی (زمانی کۆنی ئۆرارتی) قسەیان کردووە. ئەم زمانەش (لەگەڵ زمانی خووری یەك سەرچاوەیان (ئەسڵیان) هەیە. بەڵام دواتر لە سەدەی بیستی پێش زایین لێك جیابوونەتەوە. ڕەنگە ئەم بۆچوونە ببێتە راستییەکی باوەڕپێکراو ئەگەر هەندێك وشەی خووری یان ئۆڕاڕتی سەرەتایی گەیشتبێتە هیند وەك جۆرێك لە جۆرەکانی خواستنی زمانەوانی. بەڵام ئەمە تاکو ئێستا ئەئکید نەکراوە. بەم جۆرە وا پێدەچێت کە خواستن (استعارە) تەنها بەیەك ئاراستە بووە، ئەویش لە زمانی هیندۆئاری بۆ زمانی خووری بووە.

لەبەر ئەوەی پاشماوەکانی زمانی هیندۆئاری (ئەم پاشماوانەی زمانی هیندۆئاری تەنها ناوی خواوەندەکان وکەسەکان دەگرێتەوە، ئەمە سەرەڕای لە خۆگرتنی کۆمەڵە زاراوەیەکی تایبەت بە هەندێك کارو پیشەی تایبەت بە بەخێوکردنی ئەسپ) بە پلەی یەکەم پەیوەندی هەیە بە بنەماڵەی میتانییەکان. بۆیە لێرەوەدا ئەوەمان دەستدەکەوێت کە ئەم زمانەی میتانییەکان لە ناوچەکانی قەوقازەوە دروستبووە بە کاریگەری هیندۆئارییە کۆچەرەکان و هەندێك داب ونەریتی تایبەت بە خۆیان لە لایەنی ناوەکانی پەیوەست بەم چینە (دەتوانین ئەویش روونبکەینەوە بە بەدوا داچوونی بنەماڵەکان یەك لە دوای یەکتری) پاشان گواسترایەوە بۆ باشووری رۆژئاوا کە زیاتر لە ٥٠٠کم بڕی تا گەیشتە مەملەکەتی میتانی لە باکووری نێوان

دوو رووبار.

بەڵام ئایا ئەوە مانای ئەوە نییە کە چیرۆکێکی ئەفسانەی هیندۆئارییەکان بگۆڕینەوە بەیەکێکی تری خووری؟ ئێمە مەسەلەکە بەشێوەیەکی زۆر ماقووڵتر دەبینین ئەویش ئەوەیە کە کۆمەڵێك لە هیندۆئارییەکان لە لێژاوە سەرەکیەکەی ئەو هۆزە کۆچەرانەی کە بە ئێراندا کۆچیان دەکرد بەرەو هیند جیابوونەتەوە. پاشان ئەوانە لەگەڵ خوورییەکان هاتنە ناوچەی (هیلال الخصیب).دواتر ئەم کۆمەڵەی هیندۆئاریەکان لە ناو خوریەکان توانەوە لە ژینگەی وڵاتی دوو رووبار و کوردستانی سوریادا. بەم جۆرە ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە زمانەکەیان لە کاتێکی زووەوە لە ناوبچێت.

ژمارەیەکی کەمی ناوی کەسەکان و وشە خواستراوەکانمان بەدەست گەیشتووە، کەتیایدا ئەم ووشانە ئیشارەت بەو دەورەی هیندۆئارییەکان دەکات کە لە قۆناغی پێش مێژوو لە مەملەکەتی میتانی بینویانە. هەروەها ئەم ناو و ووشە خواستراوانە یارمەتیمان دەدات بۆ زانینی گرنگی مێژوویی ئەم کۆمەڵانە.

هەموو مەلیکەکانی مەملەکەتی گەورەی خوریەکان کە لە سەدەی ١٦پ.ز سەریان هەڵدا(سەرەتا ئەم مەملەکەتە بە(مایتانی) یان (مەیتانی) ناسرابوو، پاشان دەربرینەکەی گۆڕاو بوو بە(میتانی). ناوەکانیان خووری نەبووە. گومانی تێدا نییە کەناوی هەندێکیان لە بنەرەتدا یان لە رووی پێکهاتەی زمانەوانی هیندۆئارییە. بۆ نموونە وەك ئەو ناوانەی خوارەوە:

- ئەرتەتاما (أرتتاما): لە زمانی(فیدا) [٤١] (رتا زامن)ە واتە: خەڵکی ناوچەی(رتا) یە.
- توشراتا: لە زمانی فیدا(تفصا رشا): واتە گالیسکە جەنگییەکەی بە خێرایی دەڕوات.
- شەتتی وازا: لە زمانی هیندۆئاری کۆندا(ساتی فایا)یە واتە: زاڵبوون (الظفر) بەسەر کەل و پەلی جەنگیدا)

هەرچی بەنیسبەت ئەو کۆمەڵە ناوەی کە بەمیتانی لە قەڵەم دەدرێت، ئەوا ئەسڵێکی زمانەوانی قەناعەت پێکراوی دەربارەی نییە. بەڵام بە ئاشکرا زۆر جیاوازن لەگەڵ ئەو ناوە

(٤١) الفیدا: (واتە: زانیاری) کۆمەڵێك لە گۆرانی و سروودی ئایینی و قسەی نەستەقی هیندی کۆن دەگرێتەوە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ١٥٠٠-١٠٠٠ پ.ز.

خوریانەی کە بەڵگەیەکی زۆر دەربارەیا هەیە. هەر ئەمەشە کە بووە هۆی ئەوەی ئەمانە لە کۆمەڵە زمانەکانی هیندوئارییەکان ریزبەند بکەین.

دوو دڵی و لێکۆڵینەوەی وردی مەنهەجی بە پاساو دادەنێین، (کە بە مەبدەئەکی یارمەتیدەر وەسفی دەکەن لە لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە زانستی زمانەوانیدا)، بەڵام بەتەئکید ئەمانە گرنگییەکی ئەو تۆیان نییە بەرامبەر بە هەڵسەنگاندنی مێژووی ئەم دیاردە زمانەوانییە. ئەم جۆرە ناوانە کە تا ئێستا ماناکانیان جێگای ناکۆکییە، وەك ناوی چەند حاکمێك بەدەردەکەوێت کە لە سەدەی ١٤ پ.ز لە ناوچەکانی نێوان باشووری سوریا تاکو فەلەستین حوکمیان کردووە. بەڵام ئەمە تەنها لە تێکەڵاوییەکی سیاسی وشارستانییەتی نێوان دەوڵەتە دروست بووەکانی ئەم ناوچەیە و مەملەکەتی میتانی هیچی تر نییە.

زمانی خووری لە سەدەی ١٤پ.ز بە ناو ناوچەکانی ناوەڕاستی سوریا تاکو گەیشتە قەتنا و قادیش[٤٢] بڵاوبووەوە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بڵاوبوونەوەیەکی فراوانی خوریەکان لە کاتی سەرهەڵدانی مەملەکەتی میتانی. هەروەها بەدووری نازانین کە هیندۆ ئارییەکانیش گەیشتبنە ئەم ناوچانە. بەڵام هەندێك لە توێژەرەکان ئەمە رەت دەکەنەوە بە پاساوی ئەوەی کە بە هیچ شێوەیەك بە زمانی هیندۆئاری لە رۆژهەڵاتی کۆندا قسەنەکراوە. ئەو بەڵگەنامانەی کە دەربارەی هیندۆ ئارییەکان پێمان گەیشتوون لە چەند وشەیەك زیاتر نییە کە ماناکەشیان نازانرێت. ئەم ووشانەش لە نێوان زمان و ناوی کەسە خوریەکان ماونەتەوە کە بە شێوازی جیاواز و جۆراوجۆر نوسرابوون. هەر بۆیە لێرە دا پێویستە ئەوە بهێنینەوە یادمان کە توانای زمانەوانی نووسەرەکان لە ژینگەیەکی فرە زمان گومانی تێدانییە جۆرا و جۆر دەبێت و هەریەکەیان بە لایەنی زمانەوانی خۆی کاریگەردەبێت. هەروەك گواستنەوەی ناوە نامۆیەکان یان نوسینیان لەلایەن نووسەرەکان نەدەتوانرا بەشێوە بنەڕەتییەکەی خۆی بنوسێت، چونکە زمانەکەیان جیاوازبوو، ئەمەش وایکرد کە بەشێوازێکی تر دەربچێت وبنووسرێت. لە کۆتاییدا چەندین مەسەلە لەم لایەنەوە سەری هەڵداو دروستبوو، کە ناتوانین لەم کاتەدا وەڵامیان بدەینەوە. هەربۆیەش ئەم بڕیارانەی کە پەیوەندی بەم لایەنەوە هەیە لە هەردوولایەنی سلبی و ئیجابی دا پشت بە بەڵگەیەکی تەواو نابەستێت، هەربۆیەش موناقەشەی تێدا کۆتایی نایەت.

(٤٢) قەتنا ئێستا پێی دەڵێن گردی مەشرەفە کە دەکەوێتە باکووری شاری (حمص)، هەروەها قادش ئێستا بە گردی پێغەمبەر (مەند) ناسراوە کە دەکەوێتە باشووری شاری (حمص).

گرنگترین ئەو خواوەندانەی کە لە لایەن مەلیکە میتانییەکان لە کۆتایی سەدەی ١٤پ.ز پەرستراون بریتین لە (میثرا، ڤاروونا، ئەندرا، ناستیا)[٤٣] یە. ئەم خوداوەندانەش لە کۆنترین چیرۆکە شعریە هیندییەکان ناسراو بە فیدا (الفیدا) دەردەکەون. ئەم خوداوەندانە تاکو ئێستا تەنها لە دوو پەیماننامەی نێو دەوڵەتی باسکراون. هەربۆیە وایێدەچێت کە پەرستنی ئەم خواوەندانە سنووردارببوبێت و لە چوارچێوەی بنەماڵەی دەسەڵاتدار دەرنەچووبێت.

لە نمونەی ناوی حاکمە میتانییەکانەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە ئەو کۆمەڵانەی کە بەهیندۆئاری قسەیان دەکرد(وەك باسکران) دەورێکی گرنگیان هەبووە لەو گۆڕانکاریانەی کە لە باکووری وڵاتی دوو رووبار روویداوە لە ماوەی سەدەکانی ١٧- ١٦پ.ز. ئەم ناوانەش(ناوی مەلیکە میتانییەکان) پەیوەندی تەواویان هەیە بەپاشماوەی زمانەوانی هیندۆئارییەکان.چەندین بەڵگە هەیە کە ئاماژە بەم دەور گێرانەی هیندۆئارییەکان دەکات لەمانە:

١- ئەو تێکستە نووسراوانەی شاری نوزی کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی ١٤پ.ز باس لە هەندێك سیفەتی وڵاخە بەرزە (ئەسپ) دەکات، ئەمانەش لە بنەڕەتدا بە هیندۆئاری دادەنرێت.

٢- تێکستەکی حیسی هەیە کە باس لە چۆنییەتی ڕاهێنانی وڵاخە بەرزە (ئەسپ) دەکات. ئەمەش لە لایەنی کەسێکی میتانی پسپۆڕ لەم بوارەدا نوسراوە. ئەم تێکستە هەندێك زاراوەی هیندۆئاری تێدا بەکارهاتووە. بۆیە بۆمان دەردەکەوێت کە هیندۆئارییەکان شارەزاییەکی چاکیان هەبوو لە بواری بەخێوکردن و ڕاهێنانی ئەسپدا.

ئەم شارەزاییەی تایبەت بە ڕاهێنانی ئاژەڵ پەیوەستە بە بەکارهێنانی گالیسکەی دوو چەرخە (دووتایە) کە لە کردەوە سەربازییەکان زۆر بە کاردەهات. ئەم گالیسکانەش دەورێکی گرنگیان هەبووە لە هەڵمەتە سەربازییەکانی میتانییەکان بۆ سەرناوچەکان. هەروەك تێکستە نووسراوەکان ئاماژە دەکەن کە میتانییەکان تایبەتمەند بوونە لە بواری هونەری ئابلۆقەدان و بەکارهێنانی کەوان هەر لە قۆناغەکانی سەرەتایی مەملەکەتی میتانی.

لەسەرەتادا وادەزانرا کە ئەم گالیسکە دووچەرخانە یان(دووتایانە) هیندۆ ئارییەکان لەگەڵ

(٤٣) میثر بریتییە لە خوداوەندی خۆر و رووناکی، (ڤاروونا) خوداوەندی مانگە، (ئندرا) خوداوەندی گەردەلوول و باوبۆرانە (العاصفە)، ناستیا (تاکو ئێستا خوداوەندێکی نەناسراوە؟). ئەم خوداوەندانە لە لایەن حیسییەکانیش پەرستراون.

خۆیان بۆ ڕۆژهەڵاتی کۆن هێناویانە. بەڵام ئێستا دەرکەوتووە کە ئەم جۆرە گالیسکانە لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا سەری هەڵداوە. ئەم گالیسکە بە ماوەیەکی زۆر کەم بە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن و میسرو ناوچەکانی دەریاچەی ئیجەدا بڵاو بوونەوە.

ئەسپ وگالیسکە جەنگییەکان زۆر بەنرخ بوون هەر بۆیەش لەبەر گرانی نرخەکەی تەنها لەلایەنی چینەکی کەمی دەوڵەمەندەکان بەکاردەهێنرا. ئەم چینەش لە ناوچەی ئارابخا(کرکوك)دەژیان. هەر تاکێکی ئەم چینەش بە(راکب ـ نەرکەبتی) ناودەبران، ئەم وشەیەش بە مانای: (سوارچاکی گالیسکە سەربازییەکان دێت)، ئەم چینەش بەشێکی گرنگی لەشکرە جەنگییەکانیان پێکدەهێنا. هەروەها ئەم چینە لە کاتی جەنگدا دەورێکی باڵایان هەبوو. بەڵام ئەم چینە لە هەریەکە لە مەملەکەتی میتانی و سوریا و فەلەستین بە چینی(مەری ــ یەننی ــ نا) ناسرابوو، ئەمەش وشەیەکە بە وشەی(ماریا) پەیوەست کراوە. ئەم وشەیەش(ماریا) وشەیەکی هیندی کۆنە و بەمانای (کور، گەنج) دێت. هەروەها هەمان وشە لەزمانی ئاڤێستا[٤٤] بە مانای ئەندامی پیاوانی یەککگرتووی (عضو اتحاد رجالي) دێت.

لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە مێژووی مەملەکەتی میتانی روویدا ئەم تیپە جەنگییە (خاوەن گالیسکەکان) لەگەڵ تێپەربوونی کات بوونە دەستەی خانەوادە (فئة النبلاء). هەروەها تێکستە نووسراوەکانی ئالالاخ باسی ئەمانە دەکات و دەڵێت (مەری ــ یەننی ــ نا) هەموو ئەو خانەوادانە دەگرێتەوە کە گالیسکەی جەنگیان هەیە). هەروەك تێکستێکی تر ئیشارەت بەم چینە دەکات و دەڵێت بۆئەوەی کەسێك بچێتە ڕیزی چینی (مەری ــ یەننی ــ نا) ئەوا پێویستە مەلیك بڕیاری لەسەر بدات.سەرهەڵدانی مەملەکەتی میتانی و فراوان بوونی هاوشان(معاصر) بوو بۆ یەکێك لە سەردەمە ئاڵۆزو تاریکەکانی مێژووی وڵاتی (میسر). ئەم سەردەمە لە میسر بە سەردەمی گواستنەوەی دووەم دەناسرێت(الفترة الانتقالية

(٤٤) ئاڤیستا کتێبی پیرۆزی زەردەشتەکانە.کەتیایدا وتەو ڕێنماییەکانی پێغەمبەر زەردەشتی تێدا کۆکراوەتەوە. ئەم ئایینە لەسەرەتای سەرهەڵدانی لەلایەن پیاوە ئایینیەکانی فارس زۆر دژایەتی کرا.بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بنەماکانی ئەم ئایینە بەردەوام بوو لەگەشەکردن و بڵاوبوونەوە. بەڵام دواتریئەم ئایینە لە کۆتایی سەدەی شەشەمی پێش زاین کرا بە ئایینی ڕەسمی ئیمبراتۆریەتی ئەخمینییەکان.ئەمەش لەگەڵ دەستپێکی هاتنە سەر تەختی مەلیکی ئەخمینی مەلیك دارای یەکەم (٥٢١ ــ ٤٨٦ پ.ز). هەروەها کتێبی ئافێستا لە سەرچاوە عەرەبییەکان بە ناوی (ئەبستاق) ناسراوە

الثانیية)[٤٥]. لەم سەردەمەدا کەسانێك فەرمان ڕەوای مسیریان کردووە کە مەلیکەکانیان لە سەرچاوە یۆنانییەکان بە هیکسۆس ناو دەبرێت[٤٦]. ئەمانەش لەنێوان ئەو بنەماڵانەی کە حوکمی میسریان کردووە بە بنەماڵەی(١٥)م ناسراون. هیکسۆسەکان شاری (ئەواریس) کردە پایتەختی خۆیان. ئەم شارە دەکەوێتە ناوچەی دەڵتای نیل. ئەم مەلیکانەی هیکسۆس لە لایەن میسریەکان بە داگیرکارو بێگانە لە قەلەم دەدران.

توێژەرەکان هەولیاندا مانای ناوی مەلیکەکانی هیکسۆس شیبکەنەوە بەپشت بەستن بەزمانی خووری بەڵام ئەمە هیچ ئەنجامێکی بەدەستەوە نەدا. هەروەك ئەوانەی کاتێك باسی مەملەکەتی جیهانی هیکسۆسەکانیان دەکرد بەوەی کە هەموو بەشەکانی پێشەوەی ئاسیای گرتبووەوە، ئەوا ئەمڕۆ ئەمە بەشتێکی ئەفسانە و ناڕاست لەقەلەم دەدرێت.

یەکێك لە مەسەلەکانی تر کە تاکو ئێستا کێشەی لە سەربێت، ئەوەیە کە دەڵێت هۆی هاتنی هیکسۆسەکان بۆ وڵاتی میسر دەگەڕێتەوە بۆ بڵاوبوونەوەی خوریەکان لە ناوچەکە. بەجۆرێك کە ئەم بڵاوبوونەوەیەی خوریەکان پاڵە پەستۆیەکی زۆری دروستکرد لە سەر نەتەوە سامیەکانی دانیشتووی باشووری سوریا و فەلەستین. لە ئەنجامی ئەمەشدا کۆمەڵێك لە سامییەکان ناچار بوون بچنە (میسر). راستە کە ئەم بیرۆکەیە تاکو ئێستا بە بەڵگەی تەواو پالپشتی نەکراوە، بەڵام ڕەتکردنەوەشی بەبێ ڕەچاوکردنی زنجیرەی مێژوویی (کرۆنۆلۆجی)بە شتێکی تەواو هەڵە لە قەڵەم دەدرێت.

کۆچی دووەمی خوریەکان بۆ باکووری وڵاتی دوو رووبار لە کۆتایی ماوەی فەرمان ڕەوایکردنی شەمشی ئەدەدی یەکەم دەستی پێکرد. پێش ئەو کاتە ناوچەکانی تورعابدین و جەزیرە (کوردساتنی سوریا)خوریەکانی تێدا نیشتەجێ ببوون. بەڵام لە دوای ڕووخانی مەملەکەتی ماری خوریەکان زۆر بە خێرایی لە دەشتاییەکانی رووباری بلێخ و ناوچەکانی

---

(٤٥) فەترەی ئنتقالی دووەم نزیکەی ١٧٨٦ــ١٥٧٥ پ.ز دەخایەنێت.ئەم فەترەیەش دەکەوێتە نێوان هەردوو سەردەمی دەولەتی میسری ناوەراست و نوێ

(٤٦) هیکسۆس بەمانای مەلیکی شوانەکان، یان شێخی هۆزە گەڕۆکەکان دێت. بیروڕای جۆراوجۆر و جیاواز هەیە دەربارەی ئەسلیان، لە باکووری رۆژهەڵاتی میسرەوە چوونە ناو وڵاتی میسرەوەو توانیان لە سەردەمی بنەماڵەکانی (١٥،١٦،١٧)، فەرمان رەوایی بکەن، واتە لە کۆتایی سەدەی ١٨ تاکو دەوروبەری ١٥٧٥ پ.ز، واتە نزیکەی سەدە و نیوەك حوکمیان کردووە.

فوراتی ناوەڕاست و ناوچەکانی ناوەڕاستی ڕووباری (عاصی) بڵاو بوونەوە. بە پشت بەستن بە نمونەی کورتی کرۆنۆلۆجیا (التسلسل التأریخی القصیر)ئەوا ئەم ڕووداوانە لە سەدەی ١٧ پ.ز روویداوە. هەربۆیەش پاساوی تەواو هەیە بۆ ئەوەی بلێین پەیوەندییەکی هۆکاری (علاقە سببیە) هەیە لە نێوان گۆڕانی دیمۆگرافیا لە بەشی پێشەوەی ئاسیا لەگەڵ هێرش کردنی هیکسۆس بۆ سەر میسر لە دەوروبەری ١٦٥٠پ.ز.

تاکو ئێستا سەرەتاکانی مێژووی مەملەکەتی میتانییەکان ڕوون وئاشکرانییە. بەڵام ئەگەر پشت بەزنجیرەی مێژووی کورت یان کرۆنۆلۆجیای کورت (التسلسل التأریخی القصیر) ببەستین ئەوا ڕێڕەوێکی ڕوون دەردەکەوێت. کە تیایدا شەڕی مەلیکەکانی مەملەکەتی حیسی کۆن دژ بە خورییەکان و بوونی مەملەکەتێکی خووری گەورە لە باکووری سوریا دوای ئەمە بەنزیکەی یەك سەدە دەبەستێتەوە. هەربۆیەش ئەم جەنگانەش بە بەشێك لە سەرەتای مێژووی سەرهەڵدانی مەملەکەتی میتانی دادەنرێت. بەڵام ئەگەر پشت ببەستین بەزنجیرەی مێژوویی درێژ یان کرۆنۆلۆجیای درێژ (التسلسل التأریخی الگویل) ئەوا ئەم بەیەك بەستنەوەیە شتێکی زۆر نەگونجاوە و تیایدا قەبووڵ ناکرێت.

دوای ئەوەی حیسییەکان دەسەڵاتیان جیگیربوو لەسەر ناوچە چیاییەکانی ئەنادۆل و دەشتەکانی کیلیکییە و خۆیان تیایدا قایمکرد. ئینجا هەڵمەتە سەربازییەکانیان بۆ سەر شارەکانی باکووری سوریا (کوردستانی سوریا) دەستی پێکرد. بەتایبەتی ئەوانەی کە دەکەوێتە نێوان پێچەکەی رووباری فورات و دەریای سپی ناوەڕاست. ئەمەش چونکە ئەم ناوچانە لە ڕووی ئابووریەوە زۆر دەوڵەمەند بوون، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ئەم ناوچانە لە ڕووی بازرگانی دەرەکییەوە زۆر گرنگ بوون. ئەو مەملەکەتانەی کە پێشتر ناویان لە نامەکانی ماریدا هاتبوو هەر مابوون. لە بەناوبانگترینیان مەملەکەتی حەلەب و مەملەکەتی ئالآلخی هاوپەیمانی بوو کە دەکەوێتە سەر رووباری (عاصی). ئەمە سەرەڕای مەملەکەتەکانی تری وەك کەرکەمیش و ئورشوم وخەششوم. لە پال ئەمانەش هێزەکی تری نوێ هەبوو کە لە نامەکانی ماری دا بە ڕوون و ئاشکراییی ئاماژەی پێنەکرابوو، کە ئەویش خوریەکان بوون کە لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات نیشتەجێ ببوون. خوریەکان دواتر هێزێکی گەورەیان پێکهێنا کە لە مەملەکەتێکدا خۆی نواند کە دواتر پاش چەندین سەدە بە مەملەکەتی میتانی ناوبانگی دەرکرد و ناسرا.

ئامانجی سەرەکی هەڵمەتەکانی مەلیکی حیسییەکان خاتوشیلی یەکەم دەوروبەری (١٥٦٠

پ.ز) بۆ سەر باکووری سوریا داگیرکردنی بوو، کە دواتر ئامانجەکەی هاتە دی ئەویش بەداگیرکردن و کاولکردنی مەملەکەتی ئالالاخ. باسکردنی سەرکردەیەکی سەربازی شاری حەلەب بە ناوی (زوکراشی)کە ئەمەش ناوێکی خوریە بەڵگەیە و تەئکید لەسەر پەیوەندی و ڕێککەوتنی نێوان سەرچاوە مێژووییەکانی هەریەك لە شاری ئالالاخ و بوغازکۆی دەکاتەوە.چونکە لە تێکستێکی مێخی شاری ئالالاخ کە لەچینی حەوتەمی ئەم شارە دۆزرابووەوە، هەروەها لە چیرۆکێکی مێژوویی حیسییەکان کە لە پایتەختی حیسییەکان (بوغازکۆی) دۆزرابووەوە کە باس لە سەردەمی حوکمڕانی کردنی مەلیك خاتوشیلی یەکەم دەکات. لە هەردووکیان(واتە لە تێکستەکەی چینی حەوتەمی شاری ئالالاخ و چیرۆکە مێژووییەکەی بوغازکۆی باسی ئەم سەرکردە خوریە ـــ زوکراشی ـــ کراوە) باس لەم سەرکردە سەربازییە (زوکراشی) دەکات. هەروەك ئەمە یارمەتیمان دەدات بۆ بەراورد کردنێك لەنێوان ئەو کاولکارییەی کە خاتوشیلی باسی لێوە دەکات لەلایەك و پاشماوەی ئەو کاولکارییەی کە هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان تەئکیدیان لە سەرکردۆتەوە لە چینی حەوتەم لە ئالالاخ. لەلایەکی ترەوە واپێدەچێت کە خاتوو شیلی سەرکەوتنەکی گەورەی بەدەست نەهێنابێت لە کاتی ئابلوقەدانەکەی شاری ئورشوم کە لە دوای داگیرکردنەکەی شاری ئالالاخ پێی هەڵستابوو. هەر ئەمەش وای لێکردووە کە باسێکی تەواوی ئەم ئابلۆقەدانەی شاری ئورشوم وەك ئەوەی شاری ئالالاخ نەگێڕێتەوە. هەر بۆیەش تەنها باس لە کاولکردنی دەکات وبەس بەبێ هیچ ووردەکارییەك. ڕەنگە ئەمەش لەبەر ئەوەبێت کە نەیتوانیبێت شارەکە داگیربکات. چیرۆکێکی مێژوویی تر هەیە کە هاوشێوەیە لەگەڵ ناوەڕۆکی ئەم بەڵگەنامەیە. ئەم چیرۆکەش لە رووی بابەتەوە بە هەواڵی کۆشك ناسراوە. ئەم چیرۆکەش باس لە هەڵەکانی گەورە پیاوان و دەسەلاتدارەکانی حیسییەکان دەکات. لەم چیرۆکەدا زانیاری زۆر ورد هاتووە، کەتیایدا ئاماژە بە گەورە پیاوان و دەسەلاتدارە حیسییەکان دەکات و دەڵێت ئەمانە هۆکاری سەرەکی بوونە بۆ گەڕانەوە دواوە و سەرنەکەوتنی حیسییەکان لە کارەکانیاندا (هەڵمەتەکانیان). لە تێکستەکانی ئەم چیرۆکەدا بە نازناوی (کوڕی خوداوەندی کەش) ئاماژە بە خوریەکان کراوە، خوریەکان هاوپەیمانی شاری ئورشوم بوون و ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە لە خۆراگرتنی شارەکە. هەروەك بەدوور نازانرێت کە ئەم هەڵمەتە سەرنەکەوتووەی وەك هێمایەك بەکارهێنابێت بۆ هاندانی بەشە یاخی بووەکانی مەملەکەتی حیسی بۆ ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی خۆیان.

لێرەدا نابێت ئەوە لە بیر بکەین کە مەملەکەتی حیسییەکان لەسەر چ بنەمایەك

دامەزرابوو. ئەم مەملەکەتە لە یەکگرتنی کۆمەڵێك قەوارەی سیاسی پێکهاتبوو. کە هەریەك لەم قەوارە سیاسییانە دەسەلات و نفوزی تایبەت بەخۆی هەبووە و لە پێکهاتنیشدا جۆراوجۆر بوونە، بەلام لە ڕووی پلەی دەسەلات و هێزەوە جیاواز بوونە. هەروەها بوون و مانەوەی ئەم مەملەکەتە پەیوەست بووە بە چۆنییەتی بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی تایبەت بە حوکمکردنی ناوچەکە لە لایەن دەسەلاتی مەرکەزییەوە.

خاتوشیلی لە سالی دواتر ناچار بوو هەڵمەتێکی سەربازی بۆ سەر ولاتی (ئارزاوا) لە باشوری ئەنادۆل ئەنجام بدات. ئەم ناوچەیەش بەپێی ئەو زانیارییانەی کە لەیاسای حیسییەکاندا هاتووە ـــ کە بۆ یەکەم جار لەم سەردەمە دا یاسایان داناوە ـــ بە بەشێك لە مەملەکەتی حیسییەکان دادەنرا تاکو مێژووی ئەم هەڵمەتە کە خاتووشیلی خۆی لە ڕاپۆرتەکەیدا باسی دەکات و دەڵێت : دوژمنەکان (خوریەکان) لە خانی کەلباتەوە[٤٧] هاتن بۆ ولاتەکەم هەموو ولاتەکەمیان لێسەندم. بەجۆرێك کە هیچ شوێنێك نەمابوو تەنها خاتووشا نەبێت. ئەم ڕاپۆرتەش هێزودەستەلاتی نوێی خورییەکان دەردەخات کە چۆن لە سنووری خۆی دەرچووە و فراوان بووە، بەجۆرێك کە دەسەلاتەکەیان ناوچە دوورەکانی تری باکووری سوریاشی گرتەوە (کوردستانی سوریا و ترکیا).

ئەگەر ناوی (خانی کەلبات) (کە لێرە بە شێوازی ئەکەدیەکەی دەردەکەوێت) بەڕاستی لە تێکستە ئەسلیەکەی داهاتبێت، بەجۆرێك کە زیادکراو نەبێت لە لایەن نووسەرێکی تر کە جارێکی تر تێکستەکەی نووسیبێتەوە لە زمانێکی تر، ئەوا ئەمە بە کۆنترین بەڵگەی ناوەکە دێت لە نووسراوە حیسییەکاندا. ئەم ناوەش دەلالەت لە ولاتەك دەکات کە بۆ یەکەم جار لە سەردەمی بابلی کۆن دا باسی کراوە. دواتر ناوی (خانی کەلبات) شوێنی ناوی (میتانی) گرتەوە.

خاتوشیلی مەلیکی حیسییەکان لە ساڵەکانی دواییدا خەریکی هێنانەوەی ناوچەکانی کەبەدوکیا بوو بۆ ژێر دەسەلاتی حوکمی خۆی[٤٨]. کە هەڵستا بە سزادانێکی توندی ناوچەکانی باشووری ڕۆژئاواو پاشان باشووری ڕۆژهەلاتی مەملەکەتەکەی. دوای ئەوەی (خاتوشیلی) لە

---

(٤٧) ناوی خانی کەلبات لە بەڵگەنامەکانی سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست مەڵبەندی مەملەکەتی میتانی پێکدەهێنا .ئێستاش پێی دەڵێن سێگۆشەی خابوور (مثلث الخابور)

(٤٨) ناوچەی کەبەدۆکیا دەکەوێتە ناوەڕاستی ولاتی ئەنادۆل لە ڕۆژهەلاتی خاتووشا.

یەکخستنەوەی مەملەکەتەکەی تەواو بوو ئینجا خۆی تەرخانکرد بۆ ئەنجامدانی هەڵمەتێکی سەربازی فراوان بۆ سەر کوردستانی سوریا.

خاتوشیلی لە سەرەتای ئەم هەلمەتەیدا شاری (زارونا) ی نزیك ئالالاخی داگیرکرد و کاولی کرد. دوای ئەمە لە بانی ئەدەلور (هضبة أدلور) لە ئەمانۆس لەگەڵ هێزەکانی شاری خەششوو یان خەششووم کە لەلایەن فرقەیەکی سەربازی شاری حەلەب پاڵپشتی دەکرا بەیەك گەیشتن. لە تێکستێکدا کە ئاماژە بەم رووداوە دەکات و دەڵێن خوریەکانیش لە پاڵ هێزەکانی شاری خەششوو بۆ بەر پەرچ دانەوەی هێرشەکەی خاتوشیلی وەستاون. بەڵام لەکۆتاییدا خاتوشیلی ئەمانەی تێکشکاند، پاشان رووباری (بورەننا) یان (بورونا)ی بڕی (ئەمەش رووبارێکە کە هەندێك لە توێژەرەکان دەڵێن ڕووباری (عاصی) ئێستایە، بەڵام هەندێکی تر دەڵێن نەخێر ڕووباری عەفرینە) دوای ئەوەی خاتوشیلی ئەم رووبارەی بری توانی شاری خەششۆ داگیربکات.خاتوشیلی داگیرکردنی ئەم شارەی بە یەکێك لە گرینگترین سەرکەوتنە جەنگییەکانی خۆی دادەنێت، هەروەها لە نووسراوەکانی خۆی بەدرێژی باسی چۆنییەتی تالاّن کردنی ئەم شارەی کردووە.

لە ئەنجامی ئەمەشدا خانوشیلی هەستا بە گواستنەوەی خوداوەندەکانی مەملەکەتی خەششوو. (خوداوەندی کەش لە شاری ئەرمەرۆك، خوداوەندی (کەش)ی شاری حەلەب و شاری ئەللاتۆم و شاری ئەدەللور و شاری لیللوری و شاری خیپات) لەگەڵ هەموو ئەو کەل وپەلانەی کە لە مەراسیمە ئایینییەکانی تایبەت بەم خوداوەندانە بەکاردەهاتن، بۆ پەرستگای گەورەی خوداوەندی ڕۆژ لە شاری ئەریننا، و پەرستگای خوداوەند میزوللا لە شاری خاتوشا. (خوداوەندی میزوللا لە لای حیسییەکان بە کچی خوداوەندی ڕۆژ دادەنرا). لێرەدا تێبینی دەکەین کە هەندێك لەو خوداوەندانەی کە گواسترانەوە لە بنەڕەتدا خوداوەندی خوری بوونە. چونکە ئەم خوداوەندانە لە کۆمەڵەی خوداوەندی خوریەکانی بەشی رۆژئاوا (مجمع الآلهة الخورية الغربية) ناسراوبوون. گواستنەوەی ئەم خوداوەندانە لە لایەن حیسییەکانەوە بۆ پایتەختی حیسییەکان بووە هۆی گواستنەوەی پەرستن و رێوڕەسمی ئایینی و ئاهەنگە ئایینییەکانی تایبەت بەم خواوەندانە بۆ ناوچەی یان پایتەختی حیسییەکان، ئەمەش هەر لە کاتێکی درەنگ روویداوە. بەڵام هەندێك لە توێژەرەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە بیروباوەڕی ئایینی خوریەکان هەر لەسەرەتای سەردەمی مەملەکەتی حیسی کۆندا گەیشتۆتە خاتوشای پایتەختی حیسییەکان.

دوای داگیرکردنی شاری خەششۆ لە لایەن حیسییەکان بەڕێوەبردنی شارەکە درا بە حاکمی شاری (خورما)ی حیسی. بەڵام بارودۆخ لە شاری خەششۆ هەر بە ناجێگری مایەوە، ئەمەش

چونکە حاکمی شارەکە زۆر لە خوریەکانی شارەکە دەترسا. ئەمەش بەپێی ئەو هەواڵانەی کە لە بەڵگەنامەی ناسراو بە هەواڵی کۆشك(اخبار القصر) دا هاتووە لەو بەشەی کە باس لە ڕووداوەکانی سەردەمی خاتوشیلی یەکەم دەکات. هەربۆیەش ئەم حاکمە سزایەکی توندی درا. لە شوێنەکی تری هەمان ئەو بەڵگەنامەیە ناوی فەرمانبەرێکی تری گەورە دێت لە شاری خەششو، کەناوی (ئیوری ــ شەدوونی)[٤٩]یە، ئەم ناوەش لە دوو بەش پێکدێت کە بەشی یەکەمیان خورییە و بەشی دووەمیان ئەکەدییە. ئەمەش بەلگەیە لەسەر بوونی پەیوەندی شارستانییەتی لە نێوان خوریەکان و ئەکەدییەکان لە سەردەمی داگیرکاری حیسییەکان.

سەرۆکایەتی کردن و دەست بەسەرداگرتنی حیسییەکان بۆ سەر ناوچەکانی باکووری سوریا (کوردستانی سوریاو عیراق) بەبێ داگیرکرنی شاری حەلەب کارێکی ئاسان نەبوو کە مەڵبەندێکی سەرەکی لە ناوەندەکە پێکدەهێنا. پێش ئەمە لە سەردەمی مەملەکەتی (ماری) دا حەلەب بەیەکێك لەگرنگترین مەڵبەندەکانی شارستانییەت لە ڕۆژهەڵاتی کۆن دادەنرا. هەروەك لە ڕووی بازرگانییەوە بەمیراتگری دراوسێکەی خۆی (مەملەکەتی ئیبیللا)دادەنرا. لەبەرئەمەش حیسییەکان مەملەکەتی حەلەبیان بە یەکێك لە مەملەکەتە گەورەکانی ناوچەکە دادەنا، داگیرکردنیشی بە بڕیارێکی ئیلاهی (خودایی) لەقەلەم دەدا.

خاتوشیلی نەیتوانی شاری حەلەب داگیربکات. دواهەمین هەڵمەتی سەربازی سەرکەوتووی خاتووشیلی لە ناوەڕاستی ماوەی حوکمرانی کردنیدا ئەنجامی داوە کە دژ بەشاری خەخخوم بوو، ئەم شارەش دەکەوێتە قەراغی رووباری فورات و دوور لە شاری حەلەب. (خاتوشیلی ئەم هەڵمەتەی خۆی لە راپۆڕتێکی تایبەت بە کارەکانی خۆی باسکردووە). بەڵام لە سەرچاوەیەکی حیسی کۆن بۆمان دەردەکەوێت کە خاتوشیلی لە کۆتاییەکانی حوکمرانیدا هەڵمەتێکی سەربازی دژی شاری حەلەب ئەنجامداوە بەڵام لەم هەڵمەتەیدا ژیانی خۆی لەدەستدا، ئەمەش دوای ئەوەی بۆ جێنشینەکەی خۆی (مورشیلی یەکەم) وەسیەتێکی بەجێهێشت، کە لە وەسیەتەکەیدا تەئکیدی لە سەر زەرورەتی داگیرکردنی مەملەکەتی حەلەب کردبووەوە[٥٠].

(٤٩) وشەی یەکەم (Ewari) خوورییە، کە بەمانای(مەلیك) دێت.بەڵام دووەمیان (Shaduni) وشەیەکی ئەکەدیە بەمانای (چیای ئێمە) دێت.

(٥٠) هەندێك تێکستی نووسراو ئاماژە دەکەن بەوەی کە مەلیك خاتوشیلی لە شەرەکەی دژی مەملەکەتی حەلەب بریندابووە، بەڵام برینداربیەکەی زۆر خراپ بووە، ئینجا بە برینداری گواستراوەتەوە بۆ شاری

لە پێشەکیە مێژووییەکەی ئەو پەیماننامە سیاسییەی کە لە نێوان مەلیك مورشیلی دووەم و مەلیکی حەلەب بەسترابوو، ئەم پەیماننامەیەش لە دوای دوو سەدە لە کوشتنی خاتوشیلی بەسترابوو، بۆمان دەردەکەوێت کە خاتوشیلی توانیبووی مەملەکەتی حەلەب دابڕێت لە ناوچەکانی تر، بەڵام مورشیلی یەکەم مەملەکەتی حەلەبی بەتەواوی کاول کردبوو.

داگیرکردنی شاری حەلەب کاریگەریەکی زۆری کردە سەر مەملەکەتە خوریەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات. چونکە خوریەکان هاوپەیمانی مەملەکەتی حەلەب بوون هەر لە ڕۆژانی مەلیکی حیسی خاتوشیلی، ئەم هاوپەیمانییەتەی نێوانیشیان ماوەیەکی زۆری خایاند. (ئیدریمی) کە یەکێکە لە نەوەی مەلیکەکانی حەلەب، لە نیوەی یەکەمی سەدەی ١٥ پ.ز ئاماژەی بەم هاوپەیمانییەتە کردووە. مورشیلی یەکەم خوریەکانی بە ئامانجی دووەمی خۆی داناوە بۆ شەڕکردن لەگەڵیاندا دوای داگیرکرنی شاری حەلەب. هەربۆیەش دوای لە ناوبردنی مەملەکەتی حەلەب حیسییەکان گشت شوێنەکانی خوریەکانیان کاولکرد. لێرەدا روون نییە کە مەبەست لەمە هەموو ناوچە خوریەکانی دەوروبەری حەلەبە یان هەموو شارە خوریەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فوراتە. بەڵام هەرچۆنێك بێت مەبەست لێرەدا هێرشێکی کاولکاری و فەوتێنەر نییە بۆ سەرناوچە خوریەکان (ئەمەش لە ڕووداوە مێژووییەکانی دواتر دەردەکەوێت) بەڵام ڕەنگە مورشیلی لە ڕووباری فوراتی پەڕیبێتەوە بۆ دابینکردنی کەنارەکانی لای چەپی ڕووبارەکە. ئەمەش وەك ڕێخۆشکەرێك بۆ کارە سەربازییە لە ناکاوەکەی، مەبەستمان لێرەدا ئەو هەڵمەتە سەربازیەیە کە بۆ سەر شاری بابل ئەنجامیدا.کە بۆ داگیرکردنی زیاتر لە هەزار کیلۆمەتری بڕی و لە کۆتایدا لە سالی ١٥٣١ پ.ز شارەکەی داگیرکرد[٥١].

(کەششار)، هەر لەم شارەدا داوای لە گەورە پیاوان و دەسەڵاتدارانی مەملەکەتەکەی مەجلیسی سەرپەرشتی کار کرد کە بە (بانکۆ)ناسرابوو کۆببنەوە، هەر لەم کۆبوونەوەیەیدا منداڵی کورەکەی خۆی کە ناوی (مۆرشیلی)بوو کرد بەجێنشینی خۆی. هەروەك داوای لە ڕاوێژکارانی خۆی کرد کە بەشێوەیەکی زۆر توند پەروەردەی بکەن، بەجۆرێك کە بێجگە لە نان هیچی تری نەدەنێ و لە ئاو زیاتر هیچی تر نەخواتەوە، بەڵام دوای ئەوەی کە دەگاتە تەمەنی گەنجێتی نانی باشی بدەنێ و ئارەقیش بخواتەوە. هەروەك هیوای خواست کە جێگرەکەی زۆر حەزبکات لە رشتنی خوێن وەك بڵێی کە ئامادەی کردووە بۆ تۆڵە سەندنەوە لە دانیشتوانی مەملەکەتی حەلەب.

(٥١) بەپێ ڕێبازی مێژووی کورت، بەڵام بەپێ ی ڕێبازی مام ناوەند ئەوا نزیکەی لە دەوروبەری (١٥٩٥پ.ز) روویداوە، واتە بەجیاوازی ٦٥ ساڵ.

سەرەڕای سەرکەوتنی مورشیلی یەکەم لە داگیرکردنی شاری بابل. بەڵام بەهۆی شەڕە بەردەوامەکانی خوریەکان لە دژی حیسییەکان بووە هۆی ئەوەی کە مورشیلی یەکەم نەتوانێت بۆ ماوەیەکی درێژ دەسەڵات بەسەر ڕێگای رووباری فوراتدا بگرێت.

لەدوای ئەمە مەملەکەتی حیسییەکان لە لایەنی سیاسەتی دەرەکیدا تووشی ووشکییەکی تەواو بوو. ئەمەش بەهۆی ململانێی خوێناوی ناوەخۆ لەسەر وەرگرتنی تەختی دەسەڵات. ئەمەش بووە هۆی بێهێز بوونی مەملەکەتی حیسی. لە ئەنجامی بێهێزبوونی حیسییەکان مەملەکەتی حەلەب جارێکی تر سەربەخۆیی خۆی بەدەست هێنایەوە، هەروەك وڵاتی کیزۆفەتناش لە مەملەکەتی حیسییەکان جیابوویەوە. وڵاتی کیزوفەتناش ناوچەکانی کیلیکیە و جوکورفای دەوروبەری ئەدەنەی ئێستا دەگرێتەوە کە بەدرێژایی ڕێڕەوی هەردوو رووباری جەیحان و سەیحان (لە یۆنانیدا بەم دوو ڕووبارە دەڵێن Saros, Pramos)درێژدەبێتەوە تا دەگاتە ناوچەکانی کەبەدۆکیا. مەڵبەندی ئایینی سەرەکی مەملەکەتی کیزۆفەتنا شاری (کومەننێ) بوو، کە ئەمەش شارێکی زۆر بەناوبانگ بوو. هەروەك ئەم شارە دواتر لە سەردەمی ڕۆمانییەکان بە مەڵبەندە ئاینیەکەی و زۆری پیاوە ئاینیەکانی ناوبانگی دەرکردبوو. کە بە (چۆمانا کەبەدۆکیا) ناسرابوو.

وڵاتی کیزۆفەتنا پێگەیەکی مێژوویی و شارستانی گرنگی هەبوو. لەرێگەی ئەم وڵاتەشەوە ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی خوریەکان گواسترایەوە بۆ ناوچە جیاوازەکانی حیسییەکان. بەڵام تاکو ئێستا نازانین کەی کیزۆفەتنا بووە بە دەولەتێکی سەربەخۆ و بارودۆخەکانی تیادا جێگیربووە. بەڵام ڕەنگە ئەمە ڕاستەوخۆ دوای هێرشە کاولکارییەکەی خوریەکان بۆ سەر وڵاتی حیسییەکان روویدابێت، لە سەردەمی مەلیك خانتیلی کە دوای مورشیلی یەکەم هاتە سەرتەختی دەسەڵاتی مەملەکەتی حیسییەکان. کە ڕەنگە ئەمە لە دەوروبەری ١٥١٠پ.ز ڕوویدابێت[٥٢].

شتەکی ئاستەمە کە وەك ناوچەیەکی سەربەخۆ بروانینە وڵاتی کیزۆفەتنا لەو کاتەی کە مەملەکەتی حیسی کۆن لەوپەڕی بەهێزیدا بووە لە سەردەمی مەلیك خاتوشیلی یەکەم و

(٥٢) تێکستەکان دەگێڕنەوە کە خێزانی مەلیك مورشیلی یەکەم خۆی داوەتە دەست خزمەت کارێکی کۆشك بەناوی خانتیلی، ئەم کارەش لەوکاتەدا ڕوویداوە کە مەلیك مورشیلی خەریکی هەڵمەتە سەربازییەکانی بووە لەدەرەوەی کۆشکی تایبەتی خۆی. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە خێزانی مەلیك مورشیلی یەکەم منداڵێکی لە خانتیلی ببێت. پاشان خانتیلی مەلیکی کوشت و بەشێوەیەکی ڕەسمی شاژنی هێنا و دەسەڵاتی عەرشی وەرگرت بەڵام بەبێ ئەوەی کە نازناوی مەلیك وەربگرێت.

مورشیلی یەکەم. هەرچەندە لەم قۆناغە زووەدا دەربارەی بارودۆخی سیاسی لە کیزۆفەتنا زانیاریمان کەمە، بێجگە لەناوی هەندێك شوێن کە لە فەرمانە نوسراوەکانی تیلیبینۆ[٥٣] داهاتووە هیچی تر نازانرێت، کەئەمەش گرنگییەکی مێژوویی ئەوتۆی نییە. سەرەڕای ئەوەی کە ئیشارەت بەحەزی مەلیکە یەکەمەکانی مەملەکەتی حیسی دەکات بەوەی کە هەوڵیاندەدا کە دەسەڵاتی مەملەکەتەکەیان بگاتە دەریای ناوەڕاست.

بەڵام هەرچۆنێك بێت باسکردنی شاری (لوخوزەندیا) (دواتر بووە شاری لاوازەنتیا) لە کاتی وەسفکردنی ئابلۆقەدانەکەی سەر شاری (ئورشۆ) لەلایەن مەلیك خاتوشیلی یەکەم، ڕەنگە دەلالەت بکات لەسەر ئەوەی کە بەلایەنی کەمەوە ناوچەکانی باکووری کیزۆفەتنا لە دەست حیسییەکان بووە.

بۆ یەکەم جار وڵاتی کیزۆفەتنا وەك قەوارەیەکی سیاسی، لەسەردەمی مەلیکی حیسی (زیدەنتا) لە دەوروبەری ١٤٩٠پ.ز سەری هەڵدا. ئەم مەلیکەش دووەم جێنشینی مورشیلییە. چونکە ئێمە ئەوە دەزانین کە مەلیکی کیزۆفەتنا کە ناوی (فیللییا) بوو پەیماننامەیەکی لەگەڵ مەلیکی حیسی (زیدەنتا) بەستا. کە بەهۆی ئەم پەیماننامەیەش شەڕ لە نێوان هەردوولا کۆتایی پێهات. لەم پەیماننامەیە و چەندیان پەیماننامەی تریش دەردەکەوێت کە وڵاتی کیزۆفەتنا هەرێمێك نەبووە کە سەر بە مەملەکەتی حیسییەکان بێت. بەڵکو هەرێمێکی سەربەخۆی گرنگ بووە، ئەمەش لە خاڵەکانی پەیماننامەکەی نێوان ئەم دوو مەلیکە ڕەنگی داوەتەوە، ئەمەش چونکە بڕیارەکانی ناو پەیماننامەکە بە شێوەیەکی یەکسان بەسەر هەردوو لایەن سەپێنراوە.

وڵاتی ئەدەنییا (واتە ناوچەکانی ئەدەنەی ئێستا، کە کیزوفەتناش دەگرێتەوە) بەشداری کردووە لە هاوپەیمانییەك دژی مەلیکی حیسی ئامونتا(١٤٨٠پ.ز). وا دەردەکەوێت کە وڵاتی کیزۆفەتنا بەشێوەیەکی تەواو سەربەخۆبووە لە ماوەی نەوەی داهاتوودا. ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە مەلیکی کیزۆفەتنا کەناوی (ئیشبوتەخشۆ) بووە لە(١٤٦٠پ.ز) نازناوی (مەلیکی گەورە)ی هەڵگرتووە ئەمەش لە ختمێکی ئەو مەلیکە دەردەکەوێت. کە ئەم ختمەش لە شاری تەرتوسی سەر بە کیلیکیە دۆزراوەتەوە. ئەم مەلیکە بەهەمان شێوە پەیماننامەیەکی تری

(٥٣) ئەمەش نووسراوێکە کە مەلیك تیلیبینۆ (١٥٠٠ -١٤٧٥ پ.ز) دەریکردووە، کەتیایدا باس لە ڕێکخستنی بنەماکان و چۆنیەتی وەرگرتنی تەختی دەسەلات دەکات.

بەستووە لەگەڵ مەملەکەتی حیسییەکان. هەروەها چەندین پەیماننامەی ترمان هەیە کە مێژووەکەیان نازانرێت، ئەم پەیماننامانەش لەلایەن چەند مەلیکی تری کیزۆفەتنا لەگەڵ مەلیکەکانی مەملەکەتی حیسی بەستراون، لەم مەلیکانەش: ئیخییا، بەتتەتیششۆ.

بەلایەنی کەم زمان و بیروباوەڕی ئایینی خوریەکان لە ماوەی سەدەی (١٥پ.ز) لە وڵاتی کیزۆفەتنا بڵاوبۆوە. هەرچەندە زانیارییەکانمان دەربارەی ئەم سەردەمە لەهەندێك تێکستی نووسراوی حیسی سەردەمەکانی دواتر وەرگرتووە. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کەمی سەرچاوەی ئەسلی لە ناوچەکە خۆیدا.

لە ئەنجامی خەریك بوونی هەریەکە لە خوریەکان و حیسییەکان بە شەڕ و ململانێیەکی توندی نێوانیان بە مەبەستی سەپاندنی دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەکانی ڕووباری فوڕات و کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست. لەم کاتەدا لە میسر بنەماڵەیەکی میسری کە لە شاری(تیبە) حوکمیان دەکرد توانیان کۆتایی بە حوکمرانی هیکسۆسەکان لە میسر بهێنن و جارێکی تر وڵات یەکبخەنەوە.

مەلیکەکانی دەوڵەتی میسری نوێ[٥٤] دوای ماوەیەکی کورت لە یەکخستنی دەسەڵاتی ناوەخۆیان، دەستیان بە هەوڵدانەکانیان کرد بۆ سەپاندنی دەسەڵاتیان بەسەر ناوچە دراوسێکانی باکووری وڵات، بەتایبەتی مەڵبەندە سەرەکیەکانی بازرگانی. مەبەستی سەرەکیشیان لەمەدا بەدەست هێنان و باش کردنی باری ئابووری وڵات بوو. ئەویش لە ڕێگەی ئەو ماڵ و موڵکەی کەلەکاتی ئەنجامدانی هەڵمەتە سەربازییەکان و سەپاندنی زەریبەش بەسەر ناوچەکان بەدەستیان دەهێنا. هەر بۆیەش تحوتمسی یەکەم (١٤٩٧- ١٤٨٢ پ.ز) بێهێز بوونی دەسەڵاتی حیسییەکانی لە باکووری سوریا بە هەلزانی، بۆیەش هەڵمەتێکی سەربازی بۆ سەرناوچەکە ئەنجامدا و توانی فەلەستین داگیربکات. بەڵام لە هەڵمەتەکانی تری دا میسریەکان توشی دوژمنەك هاتن کە پێیان دەگوتن (نەهرینا)(لە تەورات بە(ئارام نەهرایم) ئاماژەی پێ کراوە) کە ئەمەش بەمانای (وڵاتی رووبار)دێت. مەبەست لەم ناوەش ئەو ناوچانەیە کە دەکەوێتە لای پێچەکەی رووباری فورات(کوردستانی سوریا). هەروەها نەقشێکی نووسراو (ناتەواوە) هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (تەحوتمسی یەکەم) کە تیایدا بۆ یەکەم جار باسی ناوی مەیتانی (دواتر بووە میتانی) دەکات. ئەمەش ئەو ناوەیە کە دانیشتوانی ناوچەی کوردستانی کۆن بە وڵاتەکەی خۆیان دەگوت.

(٥٤) سەردەمی دەوڵەتی نوێی میسری لە (١٥٧٥ — ١٠٨٧پ.ز) دەگرێتەوە.

توێژەرەکان و لێکۆڵەرەوەکان تاکو ئێستا نەیانتوانیوە ناوی میتانی شیبکەنەوە و ماناکەی دیاری بکەن. بەڵام واپێدەچێت کە بەشی سەرەکی تیایدا بڕگەی (مەیتا) یە کە زۆرجار وەکو ناوێکی کەسەکان دێت، بەڵام بڕگەی(نی) ئەوا بریتییە لە پاشگر. هەندێك لە توێژەرەکان دەڵێن ناوی(میتانی) ناوی سەرکردەیەکی سیاسی کۆن بووە. بەڵام کۆنترین بەکارهێنانی ئەم ناوە (بۆ یەکەم جار لە نەقشە میسرییە نووسراوەکە هاتووە) ئیشارەتی بە وڵاتەك کردووە نەك بە نەتەوەیەك یان چینێکی کۆمەڵایەتی. بەڵام سەرچاوە ئەکەدییەکان لە جیاتی ناوی میتانی ناوێکی تری هاوواتای ئەمیان بەکارهێناوە ئەویش(خانی کەلبات یان خاڵی کەلبات)ە، هەرچەندە کۆنترین شێوازی ئەم ناوە بە (خابین کەلبات)هاتووە.

هەردوو ناوی(میتانی، خانی کەلبات)دەلالەت لەیەك وڵات دەکەن. ئەویش ئەو وڵاتەیە کە دەکەوێتە نێوان پێچەکەی ڕووباری فورات و ڕێرەوی سەرووی ڕووباری دیجلە مەڵبەندەکەشی ناوچەی سێگۆشەی سەرچاوەکانی رووباری خابوورە. بەڵام سنوورەکانی باکووری ئەم وڵاتە بەشێوەیەکی تەواو نازانرێت. هەروەها مەملەکەتی میتانی ناوچەکانی تورعابدین و دەشتەکانی دەوروبەری شاری دیاربەکری ئێستا دەگرێتەوە، بەڵام لەلای باکووریدا هاوشان بووە لەگەڵ هەردوو وڵاتی ئیشووا وڵاتی ئەڵشی. وڵاتی ئیشووا مەڵبەندە ئابوورییەکەی ناحیەی ئەلتینۆڤا بووە. کە ئێستا لایەکانی دەریای — کیبەن — ە. بەڵام وڵاتی ئەڵشی دەکەوێتە باکووری رووباری دیجلە، لەو بەشەی کە لە ڕۆژئاواوە بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕوات. ئەم بەشەی رووباری دیجلە لە سەرچاوە یۆنانییەکان بە ئەرزەنینی (Arzanene) ناوبراوە. هەردوو وڵاتی ئیشووا و ئەلشی خوریەکانی تیادا دەژیا. ئەم دوو وڵاتەش بەدرێژایی چاخەکان سەر بەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی بووە.

سەرچاوە نووسراوەکان، بەتایبەتی سەرچاوە نووسراوەکانی حیسییەکان، زیاتر لە جارەك ئیشارەت بە خوریەکان دەکەن وەك نەتەوەیەك یان ئیشارەت بە وڵاتەکەیان (وڵاتی خووری) دەکەن. ئەمەش لەپاڵ ناوی ئەو شوێنە جوگرافیانەی پێشتر باسمان کرد. وەك (میتانی، خانی کەلبات، نەهرینا).

تێکستە میسریە نووسراوەکانی سەردەمی (بنەماڵەی ١٨)[٥٥] ئیشارەت بە خوریەکان دەکات.کە سەرەتا ئاماژە دەکەن بەوەی کە نەتەوەیەکن لە سوریا و فەلەستین نیشتەجێ

(٥٥) سەردەمی بنەماڵەی هەژدەمی میسر لە ساڵی(١٥٧٥ — ١٣٠٨ پ.ز) دەخایەنێت

بوونە، پاشان لەناوچەکانی هاوشان بۆ سنووری باکووری میسر بەتایبەتی ناوچەکانی فەلەستین و فینیقیا.

بەکارهێنانی لەقەبی (مەلیکی میتانییەکان یان مەلیکی خوریەکان)لە هەندێك سەرچاوە ئەکەدییەکان بەهیچ شێوەیەك نابێت وا شیبکرێتەوە وەك پاڵپشتی کەرانی ئەو بیردۆزە کۆنەی کە دەیانگوت مێژووی خوریەکان لە ماوەی سەدەکانی(١٥-١٤پ.ز) بریتی بووە لە مێژووی دوو دەولەتی جیاوازی رکابەر.

ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی لە لای ڕۆژئاواوە لە دەوروبەری (١٤٧٠پ.ز) زۆر فراون بوو. بەجۆرێك کە مەملەکەتی حەلەبیش کەوتە ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی. ئەمەش لەدوای داگیرکردنی مەملەکەتی حەلەب لەلایەن مەلیکی حیسەکان مورشیلی یەکەم وەك باسمانکرد لەلاپەرەکانی پێشوودا. ئەوا مەملەکەتی حەلەب توانی جارێکی تر سەربەخۆیی خۆی رابگەیەنێت. لەم ماوەیەی سەربەخۆییدا سێ مەلیك لە حەلەب فەرمانرەواییان کرد ئەوانیش (شەررە ـــ ئیل، ئەببال ـــ ئیل، ئیلیم ـــ ئیلیمما) بوون. بەڵام لەدوای ئەمە مەملەکەتی حەلەب کەوتە ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی. ئەمەش لەکاتی فروان بوونی مەملەکەتی میتانی بەرەو ڕۆژئاوا ڕوویدا. مەملەکەتی حەلەب پێش ئەوەی لەلای میتانییەکان داگیربکرێت دەسەڵاتەکی بەهێزی هەبوو لە سەردەمی ئەم سێ مەلیکەی باسمانکرد. کەتوانی چەندین دەولەتۆکەی بچووك بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی لەلای ڕۆژئاوا وەك دەولەتەکانی نییا و ئەمائو و موکیش ـــ ئالالاخ ـــ کە سنوورەکەی دەگەیشتە کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست.

لەحەلەب شۆڕشێك سەری هەڵدا کە لەلایەن میتانییەکان پاڵپشتی دەکرا لە ئەنجامی ئەم شۆڕشەوە (ئیدریمی) کوڕی دواهەمین مەلیکی مەملەکەتی حەلەب ڕایکرد و سالانێکی زۆری لەدەربەدەرایەتی بەسەر برد. لەم ماوەیەشدا (بارراتارنا)ی مەلیکی خوریەکان توانی سنووری مەملەکەتەکەی(مەملەکەتی میتانی) فراوان بکات و بگاتە دەریای ناوەڕاست. پاشان ئیدریمی توانی ئاشت بێتەوە لەگەڵ (بارراتارنا) و پەیمانێکی لەگەڵ ببەستێت، کە بە هۆیەوە کردی بە مەلیك لەسەر ئالالاخ.

ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئیدریمی (بێجگە لە موکیش – ئالالاخ-) ناوچەکانی نییا و ئەمائوی دەگرتەوە. بەڵام حوکمکردنی مەڵبەندی مەملەکەتی حەلەبی پێشوو بەیەکێکی تر سپێردرا. لە هەواڵە حیسییەکانی دواتر بۆمان دەردەکەوێت کە حەلەب هەر بەشارێکی مەلەکی مایەوە. هەروەها ئیدریمی بەپێی پەیماننامەیەك ناچاربوو سەر بۆ سەرۆکایەتی میتانی دابنێ و

جزیەشی پێبدات. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مافی ئەنجامدانی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی و سیاسەتی دەرەکی سەربەخۆی هەبوو. بەمەرجێك دەبێت لەژێر ئەرك و فەرمانەکانی تەواوی مەلیکی میتانی دابێت.

ئەمەش لەو پەیماننامەیەدا دەردەکەوێت کە ئیدریمی بەستوویەتی دوای سەرکەوتنی لە شەرێکدا بەسەر مەلیك فیلیا مەلیکی کیزۆفەتنا ی دراوسێی لەلای باکوورییەوە. ئەم پەیماننامەیەش سەبارەت بە دیاریکردنی سنووری نێوانیان بووە.لەم پەیماننامەیەش بۆمان دەردەکەوێت کە کیزۆفەتنا وەك ئالالاخ سەر بەمەملەکەتی میتانی نەبووە، هەر بۆیەش ئیدریمی بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخی ناوچەکە ئەم پەیماننامەیەی بە شتێکی زەروری زانیوە. ئەمەش کارێکی پێویست نەبووە ئەگەر بێت و هەردوو دەسەڵات (ئیدریمی لە ئالالاخ و فیلیا لە کیزوفەتنا) سەر بەیەك دەسەڵات بوونایە کەئەویش مەملەکەتی میتانییە. هەروەك پێشتریش ئاماژەمان بەوە کرد کە چۆن مەلیکی میتانی ئیدریمی کردە مەلیك لە سەر ئالالاخ، بۆیە لێرە دا بەڵگەیەکی روون دەردەکەوێت کە کیزۆفەتنا لە سەردەمی فیلیا سەر بە مەملەکەتی میتانی یان خووری نەبووە. بۆیە ئەم پەیماننامەیە بەستراوە، ئەگەرنا هەردوو دەوڵەت سەر بە مەملەکەتی میتانی بوایە ئەوا پێویستی بەم پەیماننامەیە نەدەکرد لەوکاتەی هەردوو لایەن سەر بەیەك دەسەڵاتن.

خوریەکان و هاوپەیمانەکانی بەتەواوەتی دەستیان بەسەر جموجۆلی بازرگانیدا گرتبوو لە ناوچەکەدا. بەڵام هەندێك جار ئەمە لەژێر دەستیان نەدەما ئەویش بەهۆی هەڵمەتە سەربازییەکانی میسریەکان بۆ سەر سوریا. بەڵام دوای ئەوەی فیرعەونی میسری تەحوتمسی سێهەم توانی بارودۆخی ناوەخۆی وڵاتەکەی جێگیربکات، ئینجا لە ساڵی (١٤٥٨ پ.ز) یەکەم هەڵمەتی سەربازی بۆ سەر وڵاتی سوریا بە بەشەکەی کوردستانیشەوە ئەنجامدا.کە توانی شەڕێکی سەرکەوتوانە ئەنجامبدات لە نزیك شاری (میجیدۆ)[٥٦]، دژی یەکگرتنێکی سوری بەسەرکردایەتی مەلیکی قادش[٥٧].

(٥٦) ئەم شوێنە ئەمڕۆ بە گردی موتەسەللم ناسراوە کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی توولکەرەم لە فەلەستین.

(٥٧) ئەمەش ئەمڕۆ گردی پێغەمبەر (مەند)ە کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی قەتینە (حمص).

هیچ شتێك دەربارەی پەیوەندی دەوڵەتەکانی سوریای ناوەڕاست و باشور و مەملەکەتی میتانی (لە کوردستانی سوریا و عیراق) نازانین لەو سەردەمەدا. بەڵام لەرێگەی هەندێك تێکستی مێخی (مسماری) نوێتر لە ڕووی مێژووییەوە بۆمان دەردەکەوێت کە خوریەکان بەشێکی سەرەکی دانیشتوانی ئەم دەوڵەتانەیان پێکدەهێنا، زۆربەی چینە کۆمەڵاتییە بەرزەکان و چینە دەسەڵاتدارەکان لەم دەوڵەتانە لە سوریا لەو کاتدا لە خوریەکان پێکهاتبوو. ئەمەش وەك لە تێکستە نووسراوەکان ئاماژەی پێکراوە.

هەربۆیەش لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بوونی پەیوەندی شارستانییەتی لە نێوانیاندا لە ئەنجامی پەیوەندی هاوشێوەی سیاسی بوو. هەروەك ئەم یەگرتنەی مەملەکەتەکانی سوریا دژی فرعەونی میسری تحوتمس لەلایەن مەملەکەتی میتانییەوە پاڵپشتی دەکرا.

پەلهاوێشتنی میسریەکان بۆ لایەکانی باشوری ڕۆژئاوای سنووری مەملەکەتی میتانی هەلێکی باش بوو بۆ وڵاتی ئاشوور کە ئەو کات هێزێکی سیاسی لاوازی پێکدەهێنا لە سەر سنورەکانی باشوری ڕۆژهەڵاتی مەملەکەتی میتانی، بۆ ئەوەی دژی بڵاوبوونەوەی خوریەکان لەناوچەکانیدا بوەستێت. هەر بۆیەش دوای تەواوبوونی شەڕی مەجیدۆ لەبەرژەوەندی فرعەونی میسری حاکمەکانی ئاشوور دیاری بەنرخیان بۆ فرعەونی میسری نارد. دوای ئەمەش بە ماوەیەکی کەم حاکمی شاری ئاشوور کەناوی (ئاشوور ـــ نادن ـــ ئەخی) بوو لە ساڵی ١٤٣٠پ.ز زێڕی بۆ ڕەوانەکرا لەلایەن فیرعەونەکانی میسرییەوە.

دوای ئەوەی تحوتمسی سێیەم، لە هەڵمەتێکی توانی قەڵای قادش داگیربکات. ئینجا لە هەڵمەتەکانی تریدا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ڕووی کردە ئەو ناوچانەی مەملەکەتی میتانی کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای ڕووباری فورات. لەساڵی (١٤٤٧پ.ز) گەیشتە ناوچەکانی کەرکەمیش. پاشان لە ڕووباری فورات پەڕیەوە بۆ لای چەپی بەبێ ئەوەی لەلایەن میتانییەکان هیچ بەرهەڵستییەکی بکرێت.

لەپاڵ ئاشوورییەکان دراوسێیەکی تری مەملەکەتی میتانی دەستیکرد بە جموجۆل کە ئەوانیش حیسییەکان بوون، کە ئەمانەش پێش ئەمە لە مەوقفەکی دیفاعیدا بوون. مەلیکی حیسییەکان توتخالیای یەکەم (یان دووەم) دەستیکرد بە پەیوەندی لەگەڵ فرعەونی میسری کە تیایدا ئارەزووی خۆی دەربری بۆ بەستنی هاوپەیمانییەك لەگەڵیدا، هەروەها دیارییەکی زۆریشی بۆ ڕەوانە کرد.

دروستبوونی ئەم بارودۆخە سیاسی و سەربازییە نوێیە بەشێوەیەکی تەواو گونجاوە لەگەڵ داگیرکردنی لە ناکاوی حەلەب لەلایەن حیسییەکان. هەروەك پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی

حیسییەکان ئیشارەت بە داگیرکردنی حەلەب دەکات لەلایەن مەلیکێکی حیسی کەناوی توتخالیایە. ڕەنگە ئەم داگیرکردنەش بە ڕێکەوتنێك بوو بێت لەگەڵ فیرعەونی میسری. یان ڕەنگە مەلیکی حیسییەکان بارودۆخی ناجێگیری باکووری سوریا(کوردستانی سوریای) بە هۆی هەڵمەتە سەربازییەکانی میسرییەکان هەڵقۆستبێتەوەو ئەم کارەی(داگیرکردنی حەلەبی) ئەنجام دابێت. پەیماننامەیەکی(میسری ـــ حیسی) بەستراوە کە پەیوەست بووە بەدیاری کردن و چاك کردنی سنووری نێوانیان کە بەجۆرێك لە بەرژەوەندی میسریەکان دابێت. ئەم پەیماننامەیەش لە سەرچاوەیەکی مێژوویی دواتر ئیشارەتی پێکراوە.

تەحوتمسی سێیەم سەرەڕای سەرکەوتنە سەربازیەکانی نەیتوانی ناوچەکانی سوریا (بەکوردستانییەوە) بکاتە بەشێکی جێگر لە ئیمبراتۆریەتەکەی. دواهەمین هەڵمەتی سەربازی تحوتمس بۆ سەر سوریا لە ساڵی ١٤٣٨پ.ز بوو، کەتیایدا هەستا بە لەناوبردنی شۆڕشێك کە لەلایەن میتانییەکانەوە پاڵپشتی دەکرا. ئەم شۆڕشەش لە هەردوو شاری تونیب و قادش سەری هەڵدابوو.

بەپشت بەستن بەو زانیاریانەی کە لەسەرچاوەکاندا هاتوون، ناتوانین ناوی یەکەمین حاکمەکانی مەملەکەتی میتانی کە لە تێکستە نووسراوەکان هاتووە بە ڕووداوەکانی ناوچەکە ببەستینەوە. بەڵام دەتوانین سەردەمی فەرمانڕەوایی کردنی بەناوبانگترین مەلیکی میتانی ناسراو بە(ساوشتاتار)دیاری بکەین، کە ماوەی فەرمان ڕەوایی کردنی مەلیك شاوشتاتار لە دوای کۆتایی هاتنی هەڵمەتەکانی فرعەونی میسری تەحموتمس سێیەم دەست پێدەکات.

ساوشتاتار توانی جارێکی تر سەر لە نوێ مەملەکەتی میتانی یەك بخاتەوە. هەروەك شاری ئاشووری داگیرکرد کە پێشتر هەوڵی بەدەستهێنانی سەربەخۆی دەدا. بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە مەلیك ساوشتاتار پەیماننامەیەکی لەگەڵ میسردا مۆرکرد، هەروەها دەسەڵاتی خۆی بەسەر وڵاتی موکیش (ئالالاخ) تاکو دەگاتە دەریای ناوەڕاست سەپاند. پاشان دەستی گرت بە سەر شاری ئۆغاریت کە لە ڕووی بازرگانییەوە بەیەکێك لە گرنگترین شارەکان دادەنرا کە دەکەوێتە باکووری کەنارەکانی دەریای ناوەراست. هەروەها دەستی گرت بەسەر مەملەکەتی کیزوفەتنا لە وڵاتی کیلیکیە. ئەم فراوان بوونەی مەملەکەتی میتانی حەلەبیشی گرتەوە. هەروەك لەلای ڕۆژهەڵات مەلیکی ئارڕابخا سەر بەدەستەڵاتی مەملەکەتەکەی ساوشتاتار بوو. بەم جۆرە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ساوشتاتار لە چیای زاگرۆسەوە تاکو دەریای ناوەڕاستی درێژببووەوە. بەمەش هەموو ناوچە شارستانییە خووری نشینەکان کەوتە ژێر دەسەڵاتی و بوو بە بەشێك لە مەملکەتی میتانی. (سەیری وێنەی ژمارە ٣ بکە)

پایتەختی مەملەکەتەکەی ساوشتاتار شاری وەششوکانی بوو. دواتر پایتەختەکە لەسەردەمی ئاشووری ناوەڕاست ناوەکەی بووە ئوششوکانی، دواتر لە سەردەمی ئاشووری نوێدا ناوەکەی گۆڕا بۆ سیکانی[٥٨]. ناوی سیکانی لە تێکستە ئاشوورییەکاندا وەك شارێك باسی دەکرێت.لەتێکستەکاندا ئاماژە بەم شارە دەکات و دەڵێت دەکەوێتە سەر سەرچاوەکانی ڕووباری خابوور. ئەمەش واتە نزیك شاری(سەروکانی) (رأس العين)ی ئێستا. بەمەش دەتوانین بڵێین ڕەنگە شاری سیکانی ئێستا بکەوێتە ژێر گردی ناسراو بە گردی فخیریە یان فخاریە واتە(گردی گڵێنە)، ئەمەش لەبەربوونی پاشماوەی گۆزەی کۆن تیایدا بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە.

بەڵام ئەوانەی کە دەڵێن ناوی سیکانی شێوازێکی پێشکەوتووی گۆڕاوی پایتەختی میتانییەکانە (وەششوکانی، ئوششوکانی) ئەوە گومان لە بیرو بۆچوونەکانیان هەیە ئەمەش لەبەردووهۆکار کە ئەمانەن:

١- تێکستە نووسراوەکانی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم (کۆتایی هەزارەی سێەم پێش زاین) ئیشارەت بەبوونی شارێك بەناوی سیگان (Sigan) دەکات لە ناوچەی خابوور.

٢- شیکردنەوەکانی چالاکی تیشکی نیۆترۆن کە لەسەر ئەو تاتە قوڕانەی کە نامەکانی مەلیکی میتانی توشراتا لەسەر نووسرابوو، دەریخست کە تایبەتمەندییەکانی ئەو توخمانەی کە لەو تاتە قوڕانەدا ماونەتەوە تەواو جیاوازە لە پێکهاتەی تاتە قورە نووسراوەکانی سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست کە لە گردی گۆزە(فخاریە) دۆزرابوونەوە.

هەربۆیەش ڕەنگە شاری واششوکانی بکەوێتە ناوچەکانی دوورتر بەلای باکوورییەوە، واتە دەوروبەری شاری ماردین. بەزۆری ڕەنگە بکەوێتە ڕۆژئاوای یان باکووری ڕۆژئاوای شاری ماردین[٥٩].

---

(٥٨) لە نووسراوەکانی سەردەمی ئاشووری نوێ(٩١٢ - ٦١٢ پ.ز) ناوی سیکانی چەندین جار ئاماژەی پێکراوە. هەروەها لە نەقشێکی نووسراو لەسەر پەیکەرێکی بازلتی ناوی سیکانی نووسرابوو. ئەم پەیکەرە لە ساڵی ١٩٧٩ زاینی لە گردی فوخەیریە ی نزیك شاری سەروکانی (رأس العين) دۆزرایەوە.

(٥٩) بیروڕای زۆرجیاواز و دژیەك هەیە سەبارەت بە متابەقەکردنی هەردوو شاری واششوکانی و سیکانی. هەروەها سەبارەت بە شوێنی شاری وەششوکانی. هەربۆیەش ئەم کێشەیە تاکو ئێستا ماوەتەوە و توێژەرەکان لەسەری ڕێك نەکەوتوون.

تاكو ئێستا سەرچاوە مێژووییەكانمان لە پایتەختی مەملەكەتی میتانی یان لە هەر ناوەندێكی تری مەملەكەتەكە بەدەست نەگەیشتووە. هەر بۆیەش ناچارین پشت ببەستین بەسەر ئەو بەڵگەنامانەی كە لە چوارچێوەی ناوچەكانی ژێردەسەڵاتی مەملەكەتەكە دۆزراونەتەوە لەوانەش:

١- نامەیەكی مەلیك توشراتا كە لەشاری نوزی سەر بە هەرێمی ئارابخا دۆزرابۆوە. ئەم نامەیەش تەمغەی مۆرێكی پێوەیە كە لەسەری ناوی مەلیك بارساتاتار نووسراوە كە ئەمەش ناوی باوكی ساوشتاتارە.

٢- دوو تاتە قوڕی نووسراو كە لە ئالالاخ دۆزراونەتەوە، كە ناوەڕۆكەكەی هەندێك بڕیاری یاسایی و فەرمانی لەخۆگرتبوو. ئەم بڕیارانەش لەلایەن مەلیك ساوشتاتار پەسند كرابوون. ئەمەش بەمۆركردنی ئەم بڕیارانە لەلایەن مەلیك ساوشتاتار بە بەكارهێنانی مۆری بنەماڵەی دەسەڵاتدار. ئەمەش مۆرێكە بۆ یەكێك لە مەلیكەكانی بنەماڵەی دەسەڵاتدار دەگەڕێتەوە دواتر وەك میرات و بەڵگە لەسەر شەرعیەتی دەسەڵاتەكەی لەلایەن مەلیكەكانی دواتر بەردەوام بەكارهاتووە. ئەم جۆرە بەكارهێنانەی مۆر بەشێوەیەكی میراتگری یەك بەدوای یەكی زۆرباو بووە لە هەریەكە لە ئالالاخ و ئۆغاریت و ئاموررو. ئەو مۆرەی كە تایبەتە بە بنەماڵەی دەسەڵاتداری میتانی ئەو نووسینەی لەسەر نوسرابوو (شوتتارنای كوڕی كیرتا، مەلیكی میتانییەكان) ئەمەش یارمەتیمان دەدات بۆ زانینی ناوی دوو مەلیك كە لە نووسینەكانی تر نەزانرابوو.

ناوی شوتتەرنا لە زنجیرەی ناوی مەلیكەكانی میتانی زۆر دووبارە دەبێتەوە. بەڵام مەلیك كیرتا، هەندێك لە توێژەرەكانی وەك ئۆلبرایت Albright، ئاستۆور Astour دەڵێن ئەم ناوە ناوی بنەڕەتیەكەی مەلیكی ئەفسانەی (كرت)ە. كە چیرۆكێكی ئەفسانەیی ئۆغاریتی بەناوبانگ دەربارەی ئەم مەلیكە هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمەیان شتەكی تەئكیدكراو نییە. كات و ماوەی حوكمكردنی ئەم دوو مەلیكە بە تەواوەتی نازانرێت. بەڵام ڕەنگە ماوەی حوكمی ئەم دووانە بكەوێتە نێوان ماوەی حوكمی هەردوو مەلیك (بارراتارنا) و (١٤٧٠پ.ز)، بارساتاتار(١٤٤٠ پ.ز). دیاریكردنی ئەم ماوەیەش بەپێی هەڵسەنگاندنی ئەو لیستانەیە كە لە نێوان بەڵگەنامەكانی بەڕێوەبردنی كۆشك لە نوزیدا دۆزرابوونەوە. كە تیایدا ئاماژە بە مردنی مەلیكەك دەكات بە ناوی بارراتارنا، ئەمەش نزیكەی لە هەمان ئەو سەردەمەدا نووسراوە كە نامەكەی ساوشتاتاری تێدا نووسرابوو وەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێكرد.

دەقەكانی ئەم لیستە ئاماژە ناكات بەوەی كە ئەو مەلیكەی مردووە میتانییە. بەڵام لەڕاستیدا میتانی بووە چونكە مەلیكەكانی ئاڕڕابخا یان نوزی ناوی خوری یان (میتانی) هەبووە نەك ناوی هیندۆئاری. ئەم بەڵگەنامەیەش (نامەكە) بەردەوام وا تەفسیر دەكرێت بەوەی كە ئیشارەت بۆ بارراتارنا دەكات وەك گەورەی ئیدریمی. بەڵام ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی كە لەنێوان ئەم دوو بەڵگەیەدا (لیستی نوزی، بارراتارنا گەورەی ئیدریمی)ماوەیەكی زەمەنی هەبێت كە بە (٤٠-٥٠) ساڵ دەخەملێنرێت. هەر بۆیەش وادانراوە كە هەردوو مەلیك (كیرتا و شوتارنای یەكەم) لەم ماوەیەدا حوكمیان كردووە. هەروەها مەلیكێكی تر بە ناوی بارراتارنای دووەم بۆ ماوەیەكی كەم فەرمانرەوای كردووە پێش یان پاش ساوشتاتار لە دەوروبەری (١٤٢٠پ.ز).

ململانێی نێوان مەملەكەتی میتانی ومەملەكەتی میسری بۆ سەپاندنی دەسەڵات بەسەر سوریا بەردەوام بوو تاكو سەردەمی تحوتمسی چوارەم (١٤٠٠-١٣٩٠پ.ز)، كە لەهەواڵێكدا ئیشارەت بە ئەنجامدانی هەڵمەتێكی سەربازی دەكات بۆ سەر وڵاتی نەهرینا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گۆڕانكارییەكی بنەڕەتی لەسەر پەیوەندییەكانی نێوان ئەم دوو زلهێزە سەرەكییە دەستپێكرد.

پەیوەندی دیبلۆماسی لە نێوان میتانییەكان و میسرییەكان لە سەردەمی (ئەمینۆفسی) دووەم (١٤٢٨-١٤٠٠پ.ز) جارێكی تر دەستپێكردەوە. كە لە نێوان ئەم دوو مەلیكەدا پەیماننامەیەكی ئاشتی بەستراو مۆركرا. دواتر پەیوەندییەكانی نێوانیان زیاتر پەرەی پێدرا ئەویش بە ئەنجامدانی ژن و ژن خوازی لە نێوان هەردوو بنەماڵەی دەسەڵاتدار(میتانی و میسرییەكان). كە مەلیكی میتانی مەلیك ئەرتاتامای یەكەم جێگری مەلیك ساوشتاتار هەستا بە پێدانی یەكێك لە كچەكانی خۆی بە فرعەونی میسر بۆ ئەوەی ببێت بەخێزانی.

ئەم زانیارییەشمان لە نامەیەك بۆ دەردەكەوێت كە دوای دوو پشت لەم ڕووداوە نووسراوە. هەروەك لە نامەكەدا دەڵێت ئەم ژن خوازییە بە ئەنجام گەیەنرا دوای ئەوەی حەوت جار لەلایەن فرعەون داوای كچی مەلیك ئەرتاتامای یەكەم كرا، واتە دوای داواكردن و گفتوگۆیەكی زۆر. ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی كە هەردوو دەوڵەت میتانی و میسری هاوسەنگن لە ڕووی دەسەڵات و هێزدا.

ڕەنگە لەگەڵ ئەم ژن و ژن خوازیەش هەردوو مەملەكەت سنووری نێوان خۆیان لە سوریا ڕێكخستبێت، ئەم سنوورەش لە ساڵەكانی داهاتوودا بە جێگیری مایەوە. سنووری ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی میسر ناوچە كەناراوییەكانی زیاتر دەگرتەوە وەك لەناوچەكانی بەشی ناوەوەدا، بەمەش شاری (ئۆغاریت) دەگرێتەوە، كە لەڕووی بازرگانییەوە گرنگی زۆری هەبوو. هەروەها

له دۆڵی عاسی سنووری میسر دەگەیشتە ناوچە دەشتاییەکانی شاری (حمص). بەڵام شارەکانی تونیب و قەتنا هەر لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی میتانییەکان مابوونەوە. بەڵام دەسەڵاتی میسرییەکان تاکو قادش و وڵاتی ئامورروو درێژببووەوە.

لەکاتی بەدەرکەوتنی دەسەڵات و ترسی حیسییەکان ئەوا میتانییەکان و میسرییەکان پەیماننامەی ئاشتیان لەگەڵ یەکتری مۆردەکرد. قۆناغە مێژووییەکانی حیسییەکان لە ماوەی پێش سەردەمی مەملەکەتی گەورەی حیسی نوێ (عصر المملكة الحيثية العظمى) تاکو ئێستا بۆمان ڕوون و ئاشکرانییە. تەنانەت مێژووی ئەو ڕووداوانەی کە دەربارەی حیسییەکان بەدەستمان گەیشتوونە شتێکی وا بەدەست نادەن. ئەمەش وەك مێژووی میتانییەکان لە سەرەتا ناڕوونییەکی تەواوی پێوە دیاربوو، هەر بۆیەش ناتوانین بڵێین کە حیسییەکان لە بیست ساڵی یەکەمی سەدەی (١٤پ.ز) ترسێکی گەورەیان دروستکردبێت لە سەر دەسەڵاتی هەردوو مەملەکەتی میتانی و میسرییەکان. بەڵام دەتوانین بڵێین کە هەوڵدان بۆ دەستگرتن بەسەر بارودۆخی ناوەخۆ لە هەردوو مەملەکەتەکەدا کارێکی زۆرگران و زەحمەت بووە. بە جۆرێك کە یارمەتی دەرنەبوو بۆ ئەنجامدانی هەڵمەتی سەربازی بەشێوەیەکی فراوان لە لایەن هەردوو مەملەکەتی میتانی و میسری بۆ مەبەستی فراوانکردنی سنووری مەملەکەتەکەیان. هەروەك تێبینی دەکەین کە هەردوو مەملەکەت (میتانی، میسری) دوو نەوە دوای ئەمە تێکچوونی باری ناوەخۆی و باری سەربازی بەخۆوە دیوە. ئەمەش کارێکە ناتوانین بیگەڕێنینەوە بۆ سەرهەڵدانی لە ناکاوی دوژمنەکی دەرەکی.

شوتارنای دووەم و کوڕی ئەرتەتاما لەدەوروبەری (١٣٨٠پ.ز) هاتە سەر عەرشی دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی. ئەمەشیان هەستا بەناردنی یەکێك لە کچەکانی کە ناوی (کیلو- خیپات) بوو بۆ فرعەونی میسری(ئەمینۆفیس سێیەم(٢٣٩٠ ـــ ١٣٥٢پ.ز). ئەمەشیان لە دەیەمین ساڵی فەرمان ڕەوایی کردنی فرعەون ئەمینوفسی سێهەم بوو واتە لە ساڵی ١٣٨١- ١٣٨٠ پ.ز دابوو.

لەم ماوەیەدا پەیوەندی نێوان میتانی و میسرییەکان زۆر باش بووە. باش بوونی ئەم پەیوەندییەش دەردەکەوێت لە ئەنجامی ناردنی پەیکەری خوداوەند عەشتار(کە لەلای خوریەکان بە شاوشکا ناوی دەرکردبوو کە مەڵبەندی پەرستنی لە شاری نەینەوا بووە) لەلایەن مەلیك شوتارنای دووەم بۆ لای فرعەونی میسری بۆ مەبەستی چاکبوونەوەی لە نەخۆشییەکەی. چونکە ئەم خوداوەندە ناوبانگی دەرکربوو بەوەی کە توانایەکی چاکی هەیە لە چاك کردنەوەی مرۆڤ لە نەخۆشی. مەلیك

شوتارنا توانی وڵاتی ئیشووای چیایی کە دەکەوێتە ناوچەکانی سەرووی ڕووباری فورات لە حیسییەکان وەربگرێتەوە دوای ئەوەی کەماوەیەکی زۆر لە ژێر دەستەڵاتی حیسییەکاندا بوو.

دوای مردنی شوتارنای دووەم مەملەکەتی میتانی تووشی شڵەژاویەك و شێواندنێك هات ئەمەش بەهۆی ناکۆکی و ململانێی ناوەخۆییەکان لە سەر تەختی دەسەڵات. لەگەڵ ئەوەی کە درێژەی ڕووداوەکان ناڕوونە و نازانرێت و لەلایەن چەندەها توێژەرو زانا بە چەندین شێوەی جیاواز شیکراوەتەوە و دەربڕاوە. بەڵام دەتوانین بڵێین ئەم بۆچوونەی خوارەوە تاڕادەیەك نزیکە لە ڕاستیدا، ئەویش بەم جۆرەیە :

کەسێك بەناوی ئوتخی کە سەر بەبنەماڵەی مەلەکی نەبوو هەستا بەکوشتنی (ئەرتا شومارا)ی کوڕی مەلیك شوتارنا کە میراتگری عەرشی دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی بوو. ئوتخی هەستا بەدانانی تووشراتا کە ئەمەشیان کوڕی دووەمی مەلیك شوتارنا بوو، کە تەمەنی زۆر بچووك بوو، کردی بە مەلیك لەسەر مەملەکەتی میتانی بۆ ئەوەی وەك یارییەك وابێت لەدەستی خۆیدا.

پەیوەندی دیبلۆماسی میتانییەکان لەگەڵ میسردا وەستا. بەڵام دوای ئەوەی توشراتا توانی ئوتخی بکوژێت و تۆڵەی براکەی خۆی (ئەرتا شومارا) بسەنێتەوە. پەیوەندییە دیبلۆماسییەکانی نێوان مەملەکەتی میتانی و میسری سەری هەڵدایەوە. بە کوشتنی ئوتخی توشراتا توانی جارێکی تر دەسەڵاتی شەرعی و دەستووری بۆ مەملەکەتی میتانی بگەڕێنێتەوە. ئاشکرایە کە ئەوانەی لەگەڵ ئوتخی وەستان لەدژی ئەرتاشومارای غەدرلێکراو بەرازی بوونی هەموو هێزەکانی وڵاتی میتانی نەبوو. هەربۆیەش دوای دە ساڵ مەلیکێکی خووری دەردەکەوێت بەناوی (ئەرتاتامای دووەم) کە خۆی بە ئەندامێك لە بنەماڵەی دەسەڵاتدار دادەنێت و گرتنە دەستی عەرشی دەسەڵات بە مافی خۆی دەزانێت.

مەلیك ئەرتاتامای دووەم هاوپەیمانییەکی لەگەڵ حیسییەکان بەستا. دوای ئەوەی حیسییەکان توانیان جارێکی تر دەستبکەن بە ئەنجامدانی هەڵمەتە سەربازییەکانیان بۆ سەروڵاتی سوریا. ئەمەش لە دوای گرتنی وڵاتی کیزۆفەتناو، کۆتایی هێنان بەسەربەخۆی وڵاتی ئارزاوا، بڵاوکردنەوە و سەپاندنی هێمنی و ئاسایش لە باکووری ئەنادۆڵ. هەروەك مەلیکی حیسییەکان لە یەکێك لە نازناوەکانیدا ئاماژە دەکات بەوەی کەوا گەورەی سەر ناوچەیەکی باکووری ڕۆژهەڵاتی مەملەکەتی میتانی بووە. بەڵام توێژەرەکان دەربارەی ڕاستی ئەم بانگەشەکردنە بیرورای جیاوازیان هەیە. هەندێك لەم توێژەرانە دەڵێن ئەمە تەنها نازناوێکە حیسییەکان بەکاریان هێناوە شتێکی دوورە لە ڕاستیدا (واتە بە پروپاگەندەی لە قەڵەم دەدەن).

هەروەك ناتوانین تەئكید بكەینەوە لەسەر بوونی دەسەڵاتی مەلیك تووشراتا لەسەر ناوچەكانی باكووری وڵاتی ئاشوورو شاری نەینەوا، بەپشت بەستن بەوەی كە بۆ جاری دووەم هەستاوە بەناردنی پەیكەری خوداوەند شاوشكا (عەشتار) ی خوداوەندی نەینەوا بۆ فرعەونی میسری ئەمینۆفیسی سێهەم ئەمەش بەماوەیەكی كەم لە پێش مردنی. پەرستنی ئەم خواوەندە بەسەر ناوچەیەكی فراوان بڵاوببووەوە. بەڵام ڕەنگە مەبەست لەمەدا ناردنی پەیكەری خوداوەند شاووشكا (عەشتار)ی پەرستراو لە پایتەختی مەلیك توشراتتا (واشوكانی) بێت، كە بە شێوەیەكی تەئكید كراو پەیكەی ئەم خوداوەندە لەم پایتەختەدا دەپەرسترا. لە بەرامبەردا حوكمكردنی مەلیك ئەرتاتامای دووەم و كوڕەكەی شوتارنای سێیەم بە شێوەیەكی هاوبەش لەگەڵ ئاشوورییەكان ئاماژەیە بۆ سەرهەڵدانی قەوارەیەكی سیاسی سەربەخۆ لە باكووری ڕۆژهەڵات. كە ڕەنگە مەڵبەندەكەی (پایتەختەكەی) شاری تەئید بووبێت[٦٠].

بەڵگەی مێژوویی زۆرمان لەبەردەست دایە دەربارەی ماوەی فەرمانڕەوای كردنی مەلیك تووشراتا بە جۆرێك كە ئەم بەڵگەنامانە زۆر زیاترە لەوەی دەربارەی مێژووی هەموو مەملەكەتی میتانی لەبەردەست دایە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەڵگەنامانەی تایبەت بە مەلیك تووشراتا كە لە ئەرشیفی مەلەكی میسری لە ناوچەی گردی عەمارنە لە ناوەڕاستی میسر دۆزرایەوە.سەرەڕای ئەو زانیاریانەی تایبەت بە مەلیك تووشراتا هاتووە لە ڕاپۆڕتەكەی كە بەشێوەیەكی دوور و درێژ باس لە كارەكانی مەلیكی حیسی مەلیك شوبیلۆلیۆمای یەكەم دەكات. بەڵام ئەوەی كە زۆر زەحمەتە لێرەدا بریتییە لە دووبارە ڕێكخستنەوە و تەرتیب كردنەوەی مێژووی ئەو ڕووداوانەیە كە تیایدا هاتووە. ئەمەش بە شێوەیەكی گشتی بەماددەیەكی سەرەكی دادەنرێت بۆ دووبارە دانانەوەی ڕێچكە مێژوویەكان.

توشراتا لەنامەی یەكەمی بۆ فرعەون تەنها باسی ئەو بارودۆخە ناكات كە لە كاتی هاتنە سەر عەرش و گرتنی دەسەڵات لە وڵاتدا هەبوو، بەڵكو لە پاڵ ئەمەدا ئاماژە بە بەرپەرچ دانەوەی هێرشی حیسییەكان بۆ سەر وڵاتەكەی دەكات. بۆسەلماندنی ئەمەش هەستاوە بەناردنی

(٦٠) زانكۆی (بێرن) ی سویسری لە ساڵی ١٩٨٤زاینی كاری هەڵكۆڵینی شوێنەواری ئەنجامدا بە سەركردایەتی ماركۆس فیڤلەر لە ناوچەی گردی ئەحمەدی (تل أحمدی) كە دەكەوێتە دووری ٢٠ كیلۆمەتر لە باشووری شاری قامیشلی لە كوردستانی سووریا. توێژەرەكان واگومان دەبەن كە ئەم ناوچەیە پاشماوەی شاری تەئیدی تێدا دەربكەوێت. كە بەیەكێك لە گرنگترین شارەكانی مەملەكەتی میتانی دادەنرێت.

هەندێك لەم كەل و پەلانەی كە لە شەڕەكەی دژی حیسییەكان دەستی بەسەرداگرتبوو لەگەڵ نێردراوەكانی خۆی بۆلای فیرعەون. ئەم هێرشەی حیسییەكان كە لە دەیەكی شەشەمی سەدەی (١٤پ.ز) بووە لەلایەن مەلیك شۆبیلۆلیۆما ئەنجامدراوە.

لە دیاریكردنی مێژووی ئەم كردە سەربازییە بەشێوەیەكی سەرەكی پشتمان بەو راستییە بەستاوە، كە دەڵێت كردەوە سەربازییەكانی حیسییەكان پێش هاتنی شوبیلۆلیۆمای یەكەم بۆ سەردەسەڵات بەپلەی یەكەم بۆ یەكگرتنەوەی پارچە جیاجیاكانی مەملەكەتەكەیان بوو كە خەریك بوو لەناو دەچوو بەهۆی هێرشە سەربازیەكانی كاشكییەكان[٦١]. كە لە باكووری ئەنادۆڵەوە دەهاتن.

شوبیلۆلیۆمای لە سەر داوای باوكی لە شەڕەكان و هەڵمەتە سەربازییەكان خۆی سەركردایەتی هێزەكانی دەكرد. لەوكاتەی كە باوكی مەلیك بوو شوبیلۆلیوما بەشێوەیەكی كاتی لە شاری شەموخا[٦٢] دادەنیشت، ئەمەش دوای ئەوەی كە كاشكییەكان پایتەختی حیسییەكانیان (خاتتوشا)یان ڕووخاند و كاولیان كرد.

لەلایەكی ترەوە ڕەنگە توشراتا لە باسكردنی سەركەوتنەكەی بەسەرحیسییەكان كەمێك موبالەغەی تیادا كردبێت. كە لە ڕاستیدا ڕەنگە ئەم كێشەیە تەنها ناكۆكییەكی سنووری بێت لەنێوان هەردوو مەملەكەتی میتانی و مەملەكەتی حیسی لەسەر وڵاتی (ئیشووا) كە دەكەوێتە سەر سنووری نێوان هەردوو مەملەكەت لە سەرووی ڕووباری فورات. كە هەردوولا هەوڵیاندەدا ئەم شارە بخەنە ژێر ركێفی خۆیانەوە.

ڕوداوێكی تری گرنگ لە سەر سنووری مەملەكەتی حیسییەكان ڕوویدا، كە تیایدا دەردەكەوێت كە مەملەكەتی میتانی سنووری ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی مەملەكەتی

(٦١) كاشكییەكان لە كۆنترین هۆزەكانی وولاتی ئەنادۆڵن.كە لە هەزارەی سێهەمی پێش زاین لە ناوچەكانی سەرووی رووباری هالیس و باكووری سەرچاوەكانی رووباری فورات نیشتەجێ ببوون. تاكەكانی ئەم هۆزە بە بەخێوكردنی ئاژەڵ و مەڕومالات و چاندن و رێك كردنی ڕەزی ترێ و دروستكردنی ئارەق و شارەزاییان لە شەردا ناوبانگیان دەركردبوو. هەروەك دەرهێنانی كانزا بۆ یەكەم جار لەلایەن ئەم هۆزەوە ئەنجامدراوە.حیسیەكان زۆر بەرق وكینەوە سەیری ئەم هۆزەیان كردووە. ئەم هۆزە لەلایەن حیسییەكان بە بەخێوكەری بەراز و چنینی كەتان وەسفكراون.حیسییەكان تارادەیەك بەشێوەیەكی بەردەوام لەگەڵ كاشكییەكان لەجەنگدا بوون. هەندێك لە توێژەرەكان كاشكییەكان بەنەوەی شەركەسەكان دادەنێن.

(٦٢) شوێنەوار و پاشماوەی ئەم شارە ئێستا لە كەرشەهرە لە نزیك مەلاتییە.

حیسییەکانی بەزاندووە. هەروەك زانراوە کە مەملەکەتی کیزۆفەتنا سەر بەمەملەکەتی میتانی بوو لە نیوەی دووەمی سەدەی پانزەی پێش.زایین. لەیەك لە بەڵگەنامە نووسراوەکاندا دەبینین مەلیك ساوشتاتاری میتانی بە ڕۆڵی ناوبژیوان هەڵدەستێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەیەکی یاسایی نێوان (نیقمیبا)ی مەلیکی ئالالاخ و (شونوشەڕڕا)ی مەلیکی کیزۆفەتنا.

پاشان لە نیوەی یەکەمی سەدەی (١٤پ.ز) مەلیك شونوشەڕڕا مەلیکی کیزۆفەتنا لە کۆتی مەملەکەتی میتانی هاتەدەرەوە و چووە پاڵ مەملەکەتی حیسییەکان و پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی لەگەڵ حیسییەکاندا بەست. دەقی ئەم پەیماننامەیەمان بە دەست گەیشتووە. بەڵام ناوی مەلیکی حیسی تێدا تێکچووە بە جۆرێك کەناتوانرێت بخوێنرێتەوە. لە سەرەتادا توێژەرەکان مێژووی ئەم پەیمانامەیان گەڕاندەوە بۆ سەردەمی مورشیلی دووەم یان مووەتەللی، ئەمەش دەمانگەینێتە ئەوەی کە شوبیلۆلیۆمای یەکەم دامەزرێنەری مەملەکەتی حیسی نوێ(مەملەکەتی حیسی گەورە) دوژمنێکی کۆنی مەلیکی کیزۆفەتنا بووە. بەڵام دیاریکردنی ئەم مێژووە بەوجۆرەیە شوێنی گومانە بە پشت بەستن بەبەڵگەی مێژوویی زمانەوانییەکان (بەپێی بیرەباوەڕی ھ. هۆفنرس H. Hoffners کە بەزارەکی ئاگاداری کردمەوە لە شیکاغۆ). ئەگەر نەتوانین لە چوارچێوەی گشتی مێژوویی ئەوە ڕوون بکەینەوە، ئەوە ناوەڕۆکی پەیماننامەکەی شەنوشەڕڕا باس لە هەندێك ڕووداوی مێژوویی وڵاتی ئیشووای ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ دەکات. ئەم ڕووداوانەش بەهەمان شێوە بەکورتی ئاماژەی پێکراوە لە تێکستێکی تردا کە مێژووەکەی زانراوە. لێرەدا مەبەستمان لەم تێکستەدا ئەو پەیماننامەیەیە کە شوبیلۆلیۆما لەگەڵ مەلیکی میتانی (شەتتی ــ وازا) بەستوویەتی.

ئەگەر ناوەڕۆکی ئەم دوو پەیماننامەیە بەراورد بکەین(پەیماننامەی شەنوشوڕڕا و پەیماننامەی شەتتی ــ وازا) بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ڕووداوانەی ئاماژەمان بۆ کرد(بەپێی پەیماننامەی یەکەم) لەسەردەمی ئەو مەلیکە حیسییەی کە پەیماننامەکەی بەستووە ڕوویداوە. بەڵام (بەپێی پەیماننامەی دووەم) ئەوا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەلیك شوبیلۆلیۆما، واتە توتخالیای دووەم(یان سێهەم) ڕوویداوە لە دەوروبەری (١٣٨٠پ.ز). بەم جۆرە دەگەینە مێژوویەکی وردترو ڕێکتر سەبارەت بە پەیماننامەکەی شەنوشەڕڕا، مەبەستم لێرەدا ماوەی فەرمان ڕەوایی کردنی توتخالیای سێیەمە، کە سەرچاوەکانی تر ئاماژە بە داڕمانێکی خراپی دەسەڵاتی حیسییەکان دەکەن لە سەردەمی ناوبراودا. هەروەها لە پێشەکی دەقی ئەم پەیماننامەیەدا دەردەکەوێت کەحیسییەکان لەسەر سنووری ڕۆژهەڵاتی مەملەکەتەکەیان

هەڵوێستێکی بەرگری کەریان هەبووە لە بەرامبەر خوریەکان. هەرچی وڵاتی کیزوفەتنایە ئەوا تاکو بەستنی ئەم پەیماننامەیە پەیوەندیەکی توند و تۆڵی هەبوو لەگەڵ مەملەکەتی میتانی. تەنانەت توانی دواتر ڕووبەڕووی مەملەکەتی حیسییەکان ببێتەوە و سەربەخۆیەکی تەواو بۆ خۆی بەدەست بهێنێت.

لێرەدا ئاماژە بە پەیماننامەیەکی کۆنتر دەکەین کە تیایدا ئاماژە بە بەستانەوەی کیزوفەتنا بە مەملەکەتی میتانی دەکات. بەڵام بەپێی ئەو پەیماننامە نوێیەی کە دواتر بەستراوە بۆمان دەردەکەوێت کە جێبەجێکردنی ئەو پەیماننامەیەی کە وڵاتی کیزۆفەتنا بە مەملەکەتی میتانی دەبەستێتەوە کۆتایی پێهاتووە. هەربۆیەش ناتوانین زانیاری ڕاست و تەواو بەدەست بهێنین ئەگەر ئەم پەیماننامە کۆنە لەگەڵ پەیماننامەیەکی تری مەلیك شەنوشەڕڕا بەراورد بکەین کەلەلایەن Mayer ساڵی ١٩٥٣ز بڵاوکرانەوە.

بۆیە وەڵامێکی تەواومان نییە سەبارەت بەوپرسیارانەی کە دەکرێن دەربارەی شەنوشەڕڕا. بەجۆرێك کە ئەوە نازانرێت ئەو شەنوشەڕڕایەی کە خاوەنی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانە هەمان ئەو شەنوشەڕڕایەیە کەسەر بەدەسەڵاتی مەلیکی میتانی ساوشتاتار بووە؟. یان ئەوانە دوو کەسی جیاوازن بەڵام هەمان ناویان هەبووە؟. بەڵام ئەگەر یەك بن ئەوا دەبێت ئەم مەلیکە ماوەیەکی درێژ فەرمانڕەوایی کردبێت.

هەموارکردنی پەیماننامەکەی شەنوشەڕڕا بەم جۆرەی کە پێشنیارمان کرد، مێژووی وڵاتی کیزۆفەتنا ڕوونترو ئاشکراتردەکات. دەقی پەیماننامەکە باسی ئەوە دەکات کە وڵاتی کیزۆفەتنا لە سەردەمی باوەگەورە (باپیری) مەلیکی حیسی بەشێك بووە لە مەملەکەتی حیسی. بەڵام دوای ئەمە وڵاتی کیزۆفەتنا کەوتە ژێردەسەڵاتی خوریەکان (میتانییەکان). ئەم بابە گەورەیەش(باپیر) لە مەلیك توتخالیای یەکەم (یان دووەم) کە توانی شاری حەلەب داگیربکات زیاتر کەسێکی ترنییە. بە تەئکید ئەم مەلیکە توانیبووی کە دەسەڵاتی خۆی بەسەر کیزۆفەتنا بسەپێنێت. بەڵام هاتنی وڵاتی کیزۆفەتنا بۆ ژێر دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی ئەوا گومانی تێدانییە لەسەردەمی مەلیك ساوشتاتار بووە، ئەم مەلیکە خاوەنی بەهێزترین هەڵمەتە سەربازییەکانی مەملەکەتی میتانی بووە. ئەم مەلیکە توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر وڵاتی کیزۆفەتنادا بسەپێنێت.

بەڵام دوای ئەمە بەماوەیەکی کەم لە کۆتای سەردەمی فەرمانڕەوایی مەلیکی حیسی توخالیای دووەم، کیزۆفەتنا بەتەواوەتی خرایە سەر مەملەکەتی حیسییەکان.لە تێکستە

نووسراوەکانی دواتر کە باسی لە سەردەمی ئەم مەلیکە دەکەن (توخالیای دووەم) دەردەکەوێت کە کیزۆفەتنا بەشێك بووە لە مەملەکەتی خەتتی (مەملەکەتی حیسییەکان).

سەرچاوەکان ئیشارەت بەوە دەکەن کە مەلیکێکی ناسراو بە توتخالیا هەستاوە بە گواستنەوەی هێماکانی پەرستن کە ناسراون بە(خوداوەندێتی ڕەش- الألوهيةالسوداء)[٦٣] لە کیزۆفەتناوە بۆ شەمموخا. ئەم کارەش ڕەنگە لەلای باوکی شوبیلۆلیۆما ئەنجامدرابێت، کە ماوەیەك لە شەمموخا جێگیر بوو، ڕەنگە وەك پایتەختێك بۆ مەملەکەتەکەی خۆی هەڵبژاردبێت.

گواستنەوەی هێماکانی خواپەرستن (وەك ئاماژەمان پێکرد) لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر عادەتەن لە دوای داگیرکردنی شوێنەکەوە ئەنجامدەدرا. ئەم شایەتیەش بەڵگەیەکی ترە لە سەر ئەوەی کە لە سەردەمی مەلیك توتخالیای دووەم(یان سێهەم)ولاتی کیزۆفەتنا خراوەتە سەر مەملەکەتی حیسییەکان.

لە سەردەمی مەلیك ئەرنوفەندای یەکەم جێنشینی مەلیك توتخالیای دووەم ولاتی کیزۆفەتنا لەپاڵ پایتەختی حیسییەکان (خەتتی) بە قەوارەیەکی تایبەت دادەنرێت، بەڵام لە چوارچێوەی سنووری گشتی مەملەکەتەکە. ئەمەش لە پەیماننامەی ئیشمیریکا[٦٤] دەردەکەوێت کە بۆ هەمان سەردەم دەگەڕێتەوە.. (سەیری وێنەی ژمارە ٢ بکە)

لەئەنجامی ئەمەش بەم دواییە تێبینییەکی زۆر گرنگمان بۆ ڕوون بووەوە. کە ئاماژە دەکات بەوەی کە بۆ یەکەم جار لەسەردەمی مەلیك ئەرنۆفەندای یەکەم کاریگەریەکی بە هێزی شارستانییەتی خوریەکان لە خاتوشای پایتەختی مەملەکەتی حیسییەکان سەری هەڵداوە. ئەم شارستانییەتیەش لە رێگەی ولاتی کیزۆفەتناوە گواستراوەتەوە بۆ خاتوشای پایتەختی حیسییەکان. کاریگەری ئەم شارستانییەتەش لە پەیڕەوکردنی جۆرێك لە داب و نەریت و ڕێورەسمی ئایینی خوریەکان لە لایەن حیسییەکانەوە زۆر بەڕوون و ئاشکرایی دەردەکەوێت. بەتەواوەتی نازانرێت کە مەملەکەتی کیزۆفەتنا ماوەیەك دوای ئەمە پێگە ئایینییەکەی خۆی لە دەستداوە، یان هەربەردەوام بووە تیایدا. چەندین ڕێوڕەسمی ئایینی خووری هەیە کە

(٦٣) ئەمەش دەربڕینێکی تایبەتییە کە دەلالەت لە سەرهەندێك خوداوەندی تایبەتی دەکات.کە روخساری خوداوەندی خووری (شاووشکا)ی خوداوەندی خۆشەویستی و شەڕ یان هەڵگرتبوو.

(٦٤) ئەمەش ناوی شوێنێکە کە ئەمڕۆ پێی دەڵێن (سێوەرەك -Siwerek) کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئورفا.

مێژووەکەی بۆ ئەم سەردەمە دەگەڕێتەوە. ئەم ڕێورەسمەش لەلایەن یەك لە مەلیکەکانی کیزۆفەتنا کەناوی (فەللییا)بووە ئەنجامدراوە. بەڵام ئەم ناوە ڕەنگە شێوازێکی تری ناوی فیللیا بێت کە پێشتر دوو مەلیك لە مەلیکەکانی ولاتی کیزۆفەتنا هەمان ئەو ناوەیان هەبووە. هەروەها ئەمیرەك کەناوی تیلیبینۆ بوو وەك پیاوەکی ئایینی لە شاری کوممەنی[٦٥] پایتەختی ولاتی کیزۆفەتنا دەژیا لە سەردەمی شوبیلۆلیۆمای مەلیکی حیسی. ئەمەش بەڵگەیە لە سەرئەوەی کە مەملەکەتی کیزۆفەتنا پێش ئەمە تەواو پێگەیشتو بووە.

ئەو ڕووداوانەی کە لە سەر سنووری باکووری ڕۆژئاوای مەملەکەتی میتانی ڕوویدا لە سەرەتادا کاریگەریەکی ئەو تۆی لەسەر مەملەکەتی میتانی نەبوو. هەروەك ئەو نامانەی کەمەلیك توشراتا بۆ هاوپەیمانە میسرییەکەی خۆی ڕەوان کردووە تاکو ئاگاداریان بکاتەوە لە سەرکەوتنەکانی بە سەرحسبیەکان تیشك ناخەنە سەر ئەم لایەنە کە بزانین بارودۆخی مەملەکەتی میتانییەکان بە شێوەیەکی جدی توشی هەرەشەی لە ناو چوون بۆتەوە یان نا. بەڵکو بەپێچەوانەوە نامەکانی نێوان توشراتا و ئەمینۆفیسی سێهەم بە شێوەیەکی گشتی باس لە پرۆژەیەك دەکات کە هەردوولا حەزیان دەکرد ئەنجامی بدەن، ئەویش پرۆژەی ژن خواستنی فرعەونە لە یەکێك لە کچەکانی توشراتا. دیاردەی ژن و ژن خوازی داب و نەریتێکی بەردەوام بوو لە چاچێوەی سنووری پەیوەندییەکانی نێوان هەردوو مەملەکەتدا، ئەم دیاردەیەش هەر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی کردنی مەلیکی میتانی ئەرتاتامای یەکەم (١٤٠٠پ.ز) سەری هەڵدابوو.

گفتوگۆ لەنێوان هەردوو مەملەکەت بۆ ئەنجامدانی ئەم ژن خواستنە چەند ساڵێکی خایاند، بەشێوەیەکی تایبەتی گفتوگۆکان لەسەر دیاریکردنی بڕی مارەییەکەی بوو. دیاریترین ئەو تێکستە نووسراوانەی کە پەیوەندی بەم لایەنەوە هەبێت ئەو تێکستەیە کە بە(نامەی میتانی) ناسراوە. ئەمەش بە گرنگترین بەڵگەنامەی زمانەوانی دادەنرێت لە لایەنی لێکۆڵینەوە خوریەکان(الدراسات الحورية). ئەم تێکستە لە چەندین برگەی درێژ پێکدێت. ئەم تێکستەش بە شێوەیەکی ساغ و تەواو بە دەستمان گەیشتووە. بە ماددەیەکی باش لێکۆڵینەوەی زمانی خووری دادەنرێت، ئەمەش تاکە نامەیە لە نێوان نامەکانی توشراتا کە بەتەواوەتی بەزمانی خووری نوسرابێت، چونکە نامەکانی تر بە زمانی ئەکەدی یان ئەکەدی و خووری نووسراون. بەڵام هەموو

(٦٥) شاری کوممەنی ئێستا دەکەوێتە سەرووی ئەو ناوچانەی کە دەکەوێتە نێوان هەدروو ڕووباری سەیحوون و جەیحوون لە باکووری کەنداوی ئەسکەندەرونە.

نامەکان لە ڕووی بابەت و شێوازی نوسینەوە لە یەك دەچن. ئەمەش یارمەتیدەربوو لە تێگەیشتنی ئەم نامەیە (نامەی میتانی)و پشت پێ بەستنی لە دانانی بناغەی ڕێزمانی خوریدا.

ئەم بەڵگەنامەیە(نامەکە) لەگەڵ شاژنی میتانی تاتوخیبا(تەتتو - خیپپا)[٦٦] ڕەوانەکراوە لە کاتی سەفەرکردنی بۆ کۆشکی فرعەون. ئەمەی خوارەوەش بەشێکە لە نامەکەدا. کە ئەمەش سوودی هەیە بۆ زانینی چۆنییەتی شێوازی پەیوەندی دیبلۆماسی لەو سەردەمدا[٦٧].

(بۆ نیمۆرییا[٦٨]. بۆ مەلیکی میسر.. بۆ برام.. بۆ ئەو زاوایەی کە خۆشم دەوێت.. ئەوەی کە منی خۆش دەوێت. پێت دەڵێم:

توشراتا مەلیکی مەملەکەتی میتانی.. خەزوورت کە تۆی زۆر خۆشدەوێت.. برات... بەم جۆرە پێت دەڵێم:

حاڵی من باشە، هیوادارم کە حاڵی تۆش بەهەمان شێوە باش بێت. ئەی زاواکەم! هیوادارم ئەحواڵی خێزانەکانت و کچەکانت و شێخەکانت و ئەسپەکانت و گالیسکە سەربازییەکانت و هێزە جەنگییەکانت و وڵاتەکەت و سەروەت و سامانەکەت باش بێت............

براکەم تەمەنای خێزانێکی (ژن)ی بۆ خۆی کردبوو.......، ئێستا من پێم دا، وا بەرەو لای براکەم بەرێکەوت..... ئێستا من ژنێکم بە براکەم دا، وا بەرەو لای براکەم هات.کاتێك دەگات براکەم دەیبینێ....و دەگات، ئەویش(ژنەکە) زۆر دڵ خۆشە بە برام و گونجاوە بۆ ئارەزووەکانی دڵی برام. براکەم جارێکی تر مارەییەکە وەردەگرێت.....

کاتێ خێزانی براکەم دەگات و خۆی بەبراکەم پێشاندەدات، ئەو کاتە دیارییەکەم دەردەکەوێت. دەخوازم کە براکەم هەستێت بە کۆکردنەوەی گشت خەڵکی وڵاتەکەی و نوێنەرانی گشت وڵاتەکانی تر، دەخوازم گشت نێردراوەکانی ئامادەبن، ئینجا مارەییەکەی پێشکەش بکات بە براکەم. دەخوازم هەموو شتێك لە بەرچاوی براکەم جێگەی خۆشی و شادمانی بێت.... دەخوازم مارەییەکە جێگەی شادی بێت...، دەخوازم کە خانمیش بە هەمان شێوە دڵ خۆش بێت. ئێستا ئەوەتا کچی باوکم، خوشکی من لەوێیە (میسر)، ئەو تێکستەی کە

---

(٦٦) شاژن تاتوخیبا هەمان ئەو شاژنەیە کە لە مێژووی کۆنی میسر بە شاژن نەفرتیتی ناسراوە. نەفرتیتیی وشەیەکی میسری کۆنە بەمانای(سەیرکە ئەوە ئافرەتە جوانەکە هات).

(٦٧) J.Friedrch :Subaraische Texte. In :Kleinasiatische Spra chdenkmaler,Kleine Texte fur Vorlesungen und Ubungen No.163, ed.II Lietzmann,Berlin1932,7-35.

(٦٨) لێرەدا مەبەستی (ئیمنحۆتەبی سێهەمە)ە کە لە نووسراوە یۆنانییەکان بە ئەمینۆفسی سێهەم ناسراوە.

مارەییەکەی تێدا نووسراوە لە وێیە. ئەوەتا کچی باپیرم، خوشکی باوکم ئەویش لە وێیە(میسر)، ئەو تێکستە نووسراوەی کە مارەییەکەی تێدا نوسراوە ئەویش بەهەمان شێوە لەوێیە(میسر). هیوادارم برام داوای تێکستی نووسراوی هەردووکیان بکات، پاشان گوێ لە خوێندنەوەی ناوەڕۆکەکەی هەردوو تێکستەکە بگرێت. هیوادارم داوای تێکستە نوسراوەکەی من بکات، تێکستی نووسراو سەبارەت بەو مارەییەی کە لەلایەن منەوە پێشکەش کراوە، دەخوازم کە بزانێت ئەومارییە زۆر گەورەیە و جوانە و شایستەیە بۆ برام:

دەمەوێت شتێکی تر بە براکەم بڵێم، هیوادارم براکەم گوێی لێبێت.......... ئەو شتانەی کە ئەرتاتامای باپیرم جێبەجێ کردووە بۆ باوکت بریتییە لە..............، منیش زۆر زیاترم کردووە لەوەی کە باپیرم ناردوویەتی، کە ١٠ جار لە هی باپیرم زیاترە.

هیوادارم براکەم دەوڵەمەندم بکات لە بەرچاوی وڵاتەکەم، هیوادارم براکەم دڵم نەشکێنێ، بۆیە...... داوا لە برام دەکەم کە پەیکەرێکی کچەکەم لە زێڕ بۆ بنێرێت. من دەزانم کە براکەم لە قووڵای دڵیەوە منی زۆر زۆر خۆشدەوێت، هەروەها دەزانم کە لە وڵاتی براکەم زێرێکی زۆر هەیە.....

لە لایەکی ترەوە، هیوادارم براکەم پەیکەرێکی دروستکراو لە عاج (شاخی فیل) پێشکەشم بکات.(هیوادارم ئەمانەم گوێ لێ بێت):" ئەو پەیکەرەی کە لە زێر دروستکراوە پەیکەری(تاتۆ- خیپا)یە کچی توشراتا گەورەی میتانییەکان "کە ئەم کچەشی پێشکەش کردووە بە ئەممۆریا گەورەی میسر. ئەممۆریا پەیکەرێکی لەزێڕی بۆ دروستکردووە، زۆر بە خۆشەویستییەوە پێشکەشی بە توشراتا کردووە.

لەبەر هەموو ئەمانە ئێمە یەکترمان خۆشدەوێت.......... بە شێوەیەکی زۆر زۆر گەورە، ئاشتی باڵی کێشاوە بەسەر وڵاتی هەردووکمان. هیوادارم هیچ دوژمنەك نەبێت بۆ براکەم، بەڵام ئەگەر دوژمن پەلی هاوێشت بۆ ناو وڵاتی براکەم با ئاگادارم بکاتەوە، تاکو وڵاتی خوریەکان و زرێپوشەکان و چەکەکان........هتد لەژێر فەرمانی براکەم دابێت بۆ بەرەنگار بوونەوەی دوژمن.

لەلایەکی ترەوە، ئەگەر دوژمنێکم بۆ سەرهەڵدا..... هیوادارم سەرهەڵنەدات. ئەوا برام ئاگادار دەکەمەوە، تاکو براکەم وڵاتی میسرییەکان و زرێپۆشەکان وچەکەکان........هتد لە وانەی کە تایبەتن بە برام لە ژێر فەرمانی منی دابنێت.

ئەگەر یەکێك وشەیەکی ناشیرن و نارێك بە برام بڵێت بەناوی من یان بە ناوی وڵاتی من، ئەوا دەخوازم لە برام کە باوەر بەهیچ وشەیەك نەکات ئەگەر لەدەمی مانی و کیلییا(ئەم

دووەش نێردراوی نێوان میسری و میتانی بوونە) دەرنەبرابێت. بەڵام ئەو وشانەی کەمانی و کلیلییا دەربارەی من و وڵاتەکەم دەیڵێت، ئەوە ڕاست و دروستن. هیوادارم براکەم بڕوایان پێ بکات. لەلایەکی ترەوە ئەگەر هەرکەسێك شتێك دەربارەی براکەم یان وڵاتی براکەم بە من بڵێت ئەوا بڕوای پێ ناکەم ئەگەر مانی و کلیلییا بە من نەڵێن. بەڵام ئەوەی مانی و کلیلییا بە منی دەڵێن دەربارەی براکەم یان وڵاتی براکەم ئەوا ڕاست و دروستە گومانی تێدا نییە، منیش باوەڕیان پێ ئەکەم.

ئێستا ئەوەی براکەم داوای کردووە بۆم جێبەجێ کردووە و (١٠) ئەوەندەی جاران زیادم کردووە بۆی و پەرۆشی نەرەنجاندنی دڵی براکەم بوومە بەهەر نرخێك بوویێت و ژنێکم بە براکەم داوە بۆ ئەوەی دڵی خۆشبکات، هەڵستاوم بە ناردنی نوێنەری براکەم (مانی) هەروەك نوێنەرەکانی خۆم (کیلیا) و (ئەرتیششووب) و (ئەسەللی) (کیلیا لە گەورە پیاوەکانە، بەڵام ئەسەللی نوسەری تێکستەکانە.............) بە شێوەیەکی زۆر جوان و نەرم ونیان بۆ براکەم ناردووە هەروەك براکەم دەیان بینێت.

دەخوازم براکەم نوێنەرەکانم ڕانەگرێت......، دەخوازم براکەم ڕێگەیان پێبدات بە خێرایی بێنەوە........، چونکە من دەمەوێت لە حاڵی تەندروستی باشی براکەم دڵنیا ببمەوە و زۆر دڵخۆش دەبم بە سەلامەتی براکەم.

ڕەنگە براکەم بلێت: تۆ خۆت نوێنەری منت ڕاگرتووە، نەخێر ڕام نەگرتووە........ دەخوازم لە برام کە ڕێگە بەنێردراوەکانی من بدات بەخێرایی بگەڕێنەوە، پێویستە ئێستا دەرچوبن لەلای. هەروەك دەخوازم کە براکەم مانی لەگەڵیان بنێرێت و لەگەڵ نێردراوەکانم بۆلام دەربچێت. هیوادارم براکەم نێردراوێکی تر ڕەوانە نەکات بۆ لام. وە ئەگەر براکەم (مانی) ڕەوانە نەکات، بەڵکو کەسێکی تر ڕەوانەبکات، ئەوا من ئەو کەسەم ناوێت، هیوادارم براکەم بزانێت، بۆیە هیوادارم براکەم (مانی) بنێرێت. من لە دڵەوە زۆر حەز دەکەم و هەوڵدەدەم کە لەگەڵ براکەم باشبم و نەرم و نیانی نێوانمان پەرەپێدەین. هەروەك هیوادارم براکەشم ئەو دڵسۆزییەی بپارێزێت، چونکە من دەمەوێت ئێمە لەگەڵ یەکتری باش بین و لەدڵەوە حەزدەکەم کە ئێمە لە دڵەوە یەکترمان خۆش بوێت.......... هەروەك خوداوەندی (شیرری) و خوداوەندی تۆ ژیان و چارەنووسمان دیاری دەکات، خۆزگە ئەم خواوەندانە دەبوونە نوێنەریان لەلایەن هەردوو خواوەند تیششوب وخوداوەند ئەمانۆ کە گەورەی ئێمەو باوکی ئێمەنە، تاکو پارێزراوبین.......

و یەکترمان خۆشبوێت بە شێوەیەکی برایانە. هەروەك چۆن مرۆڤ خواوەندی ڕۆژی خۆشدەوێت..........، بەم شێوەیە دەمەوێت یەکترمان خۆشبوێت.....).

لێرەدا تێبینی دەکەین کە مەلیك توشراتا زیاتر لە جارێك داوای لە فرعەونی میسر کردووە بۆ ئەوەی زێڕێکی زۆری پێ بدات. ئەمەش پەیوەندی بە سووربوونی مەلیك توشراتا هەیە لە سەر دروستکردنی مەزارێك (بەخووری: کەرەشك) بۆ باپیری خۆی (مەلیك ئەرتاتامای یەکەم). گرنگیدانی ئەم مەلیکە بە پێشینەی خۆی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەوڵ و کۆششانەی کە ئەنجامی داوە لە پێناو سەلماندنی شەرعیەتی دەسەڵاتەکەی و لابردنی هەموو شك و گومانەك دەربارەی شەرعیەتی حوکم کردنی.

ئەمینۆفسی سێهەم مرد دوای چەند ساڵێکی کەم لە هێنانی (تاتۆ- خیپا). لە دوای مردنی ئەمیش ئەمینۆفسی چوارەم کە بە ئەخناتوون ناسرابوو هاتە سەر دەسەڵاتی عەرشی میسر.

ئەمینۆفسی چوارەم دەستیکرد بەجێ بەجێکردنی بەرنامەیەکی چاکسازی ئایینی. بەمەش پەیوەندی دیبلۆماسییەکانی میسر لە سەردەمی ئەم فیرعەونە لەگەڵ مەملەکەتی میتانی وەستا، ئەمەش بووە هۆی بەردەوام نەبوونی پەیوەندییە باشەکان و ڕاوەستانی ژن و ژن خوازی نێوانیان. بەمەش ڕەوانە کردنی زێڕی میسر بۆ مەملەکەتی میتانییەکان وەستا، هەروەك نێردراوەکان و نوێنەرەکانی نێوان هەردوولا گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان. بەم جۆرەش پەیوەندی نێوان هەردوو مەملەکەت بەتەواوی کۆتایی هات و پچڕا. ڕەنگە بەکەم زانینی پەیوەندییەکانی نێوان میسرو مەملەکەتی میتانی لەلایەن ئەم فرعەونە لەبەرئەوە بێت کە مەملەکەتی میتانییەکان لەوکاتەدا بەشێکی یان هەمووی لەلایەن حیسییەکان گەمارۆ درابوو. بەمەش شوێنگەی خۆی لەدەست دابوو بەوەی وەك یەکێك لە هێزە سەرەکییەکانی ناوچەکە(ئاسیای پێشەوە) لە قەڵەم بدرێت لە پاڵ میسر و بابلدا.

لەم ماوەیەدا لە وڵاتی خەتتی (وڵاتی حیسییەکان) مەلیك شۆبیلۆلیۆما هاتە سەردەسەڵات و جارێکی تر دەستیکرد بە پێکهێنانەوەو فراوانکردنی مەملەکەتی حیسی و هێنانەوەی بەشەکانی بۆ ژێر دەسەڵاتی خۆی. ئەمەش دوای ئەو کارەساتە بوو کە لە ئەنجامی هەڵمەتە سەربازییەکانی کاشکییەکان بۆ سەرمەملەکەتەکەی ڕوویدا بوو. بەڵام ڕاستی ئەم بارودۆخە و کاتی ئەم ڕووداوانەش تاکو ئێستا نەسەلمێنراوە.

نامەیەکی شۆبیلۆلیۆمای یەکەم بەدەستمان گەیشتووە کەتیایدا پیرۆزبایی لە فیرعەونێك دەکات بەبۆنەی وەرگرتنی تەختی دەسەڵات. بەڵام نازانین کە ئەم نامەیە بۆ ئەمینۆفسی چوارەم یان بۆ (توت ــــ عەنخ ــــ ئامون) بووە. لێرە دەردەکەوێت کە شوبیلۆلیۆمای یەکەم ماوەیەکی زۆر فەرمان ڕەوایی کردووە. بەڵگەش لەسەر درێژی ماوەی حوکمکردنی شۆبیلۆلیۆمای یەکەم هەواڵێکە لەلایەن نەوەکەی (کوڕی کوڕی) خاتوشیلی سێهەم هاتووە کە تیایدا دەردەکەوێت کە کارە سەربازییەکانی شۆبیلۆلیۆما بۆ ماوەی ٢٠ساڵ بۆتە هۆی سەپاندنی ئاشتی لە وڵاتی ئاسیای بچووك. بەڵام ڕەنگە ئەم هەواڵە ئاماژە بێت بۆ ڕاپۆڕتێکی ناتەواو کە تیایدا باس لە کارەکانی شۆبیلۆلیۆما دەکات، هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد. لەڕاپۆڕتەکەدا باسێکی تەواوی گشت کارە سەربازییەکانی مەلیك شۆبیلۆلیۆما دەردەخات لەوکاتەی کە میر بووە واتە پێش ئەوەی ببێتە مەلیك[٦٩]. ئەم ڕاپۆڕتە هەموو دەسکەوتە سەربازییەکانی شۆبیلۆلیۆما دەردەخات لە ماوەی ئەو ٢٠ ساڵەی کە لەناو ڕاپۆڕتەکەدا ئاماژەی پێکراوە.

لەنێوان ئەو ڕایانەی کە لەم چەند ساڵەی دوایی پێشنیارکراوە سەبارەت بە دووبارە ڕیزکردنەوەی زنجیرەی پێشینەی(باوباپیرانی) مەلیك شۆبیلۆلیۆما، بیرۆکەیەك هەیە کە دەڵێت هێنانەکایەوەی ئەو ئاشتییەی کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد لەسەر دەستی برای مەلیك شۆبیلۆلیۆما کە ناوی مەلیك (ئەرنووەندای یەکەم)ە بەدەستهاتووە. (سەیری وێنەی ژمارە ٢ بکە) ئەرنۆفەندا برا گەورەی شۆبیلۆلیۆمایە و پێش ئەو حوکمی کردووە. ئەمەش ڕایەکی گونجاوە، کە تیایدا دەردەکەوێت شوبیلۆلیۆما زۆر زیرەك نەبووە لەوکاتەی کە هەوڵیداوە بۆ تەختی دەسەڵات. هەربۆیەش ناتوانین لێرەدا قەبووڵی ئەو ڕایە بکەین کەدەڵێت شۆبیلۆلیۆما هاتۆتە سەر تەختی دەسەڵاتی مەملەکەتی حیسی دوای نەمانی ئەمینۆفسی چوارەم (ئەخناتوون) لە میسر. بەڵکو دەرکەوتنی دەوری ئەم مەلیکە(شۆبیلۆلیۆما) لە بارودۆخی سیاسی و سەربازیدا لە ناوچەی (ئاسیای پێشەوەدا) لە ماوەی دەیەکی چوارەم و سێهەمی کۆتایی سەدەی چواردەی پێش. زایین (١٣٤٠-١٣٣٠پ.ز). پێویستە لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین کە ئەوەی تاکو ئێستا

---

(٦٩) شۆبیلۆلیۆما لە سەردەمی باوکیدا میر بووە واتە هێشتا نەبووە بە مەلیك، بەڵام دوای مردنی باوکی بووەتە مەلیك، لەسەردەمی باوکیدا کاتێك کە میر بووە سەرکردایەتی هێزە سەربازییەکانی حیسییەکانی دەکرد و سەرکەوتنی گەورەی بەدەستهێناوە.

نووسراوە دەربارەی چۆنییەتی هاتنی شۆبیلۆلیۆما بۆ سەر تەختی دەسەڵات بۆ پێش ئەم مێژووە دەگەڕێتەوە.

لەوکاتەی توشراتا هاتە سەر تەختی دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی، ناکۆکی و دوبەرەکی سەریهەڵدا لەسەر میراتگری تەختی دەسەڵات. مەلیك شۆبیلۆلیۆما ئەو هەلەی هەڵقۆستەوە و هەڵستا بەئەنجامدانی هاوپەیمانییەك لەگەڵ ئەرتاتامای دووەم کە ئەویش خۆی بە میرات گری دەسەڵات دادەنا. ئەرتاتامای دووەم لە ناوەڕاستی سەدەی چواردەی پێش زاین توانی ئاشوورییەکانیش بێنێتە پاڵ خۆی و یارمەتیان لێوەربگرێت. بەم جۆرەش ئەرتاتامای دووەم سەربەخۆی خۆی لەدژی توشڕاتا ڕاگەیاند. ئەرتاتامای دووەم خۆی بە هاوشانی (مەلیکی خانی کەلبات مەبەست لێرەدا مەلیك تووشڕاتایە) لە قەڵەم داوە. ئاشوور ئۆباڵت کە حاکمی وڵاتی ئاشوور بوو بەم ناوە ناوی ئەرتاتامای دووەمی بردووە لەیەکێك لەو نامانەی کە بۆ فیرعەونی میسری ڕەوانەکردووە. ئاشوور ئۆباڵت خۆشی پێش ئەمە سەربە توشراتا بووە بۆیە دواتر دژی وەستاوەو چۆتە پاڵ ئەرتاتامای دووەم.

ئەمینۆفسی چوارەم (ئەخناتون) ڕەزامەندی خۆی لەسەر سەربەخۆی ئاشوورییەکان ڕاگەیاند. هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ نەمانی پەیوەندیە دیبلۆماسییەکانی میسر لەسەردەمی ئەمنۆفسی چوارەم (ئەخناتون) لەگەڵ مەملەکەتی میتانی لەسەردەمی توشراتا. لەلایەکی تر مەلیکی بابل بارودۆخی دارماوی مەملەکەتی میتانی بەهەلزانی بۆ داواکردنی هەرێمەکانی ڕۆژهەلات (ئاشوور، ئاڕانجا). بۆ ئەم مەبەستەش بابلیەکان لە دەوروبەری ١٣٤٠پ.ز هەڵمەتێکی سەربازی کاولکەریان بۆ سەرو وڵاتی ئاڕانجا ئەنجامدا. ئەم هەڵمەتە سەربازییە سەرەتا بە شەڕێك لە نزیك شاری(لوبدی) سەر سنووری نێوانیان دەستیپێکرد پاشان درێژەی کێشا تاکو گەیشتە رووباری زابی خواروو. ئاشوورییەکان ئەم بارودۆخەیان بەهەلزانی و ناوچە میتانییەکانی باکووری وڵاتەکەیان داگیرکرد. بەمەش ئاشوورییەکان توانیان بە یەکگرتن لەگەڵ وڵاتی ئەلشی (ئەم وڵاتە دەکەوێتە باکووری مەملەکەتی میتانی) بەرەیەك لە باکووری ڕۆژهەلات پێکبهێنن دژی مەملەکەتی توشراتا. ئەم بەرەیەش لە ڕێگەی ئەرتاتاماوە پەیوەندی لەگەڵ شوبیلۆلیۆما هەبووە. مەلیکی حیسی شۆبیلۆلیۆما لە بەرەی رۆژئاواوە هێرشی بۆ سەر مەملەکەتی میتانی ئەنجامداو توانی ناوچە میتانییەکان لە بەرەی ڕۆژئاوا داگیربکات. ئەم پاڵە پەستۆیە و هێرشە سێ قۆڵییەی کە لەسێ بەرەوە بۆ سەر مەملەکەتی میتانی ئەنجامدرا بووە هۆی ئەوەی بەخێرایی مەملەکەتی میتانی لەناو بچێت.

شۆبیلۆلیۆما توانی بەخۆی و هێزەکەی لە ڕووباری فورات بپەڕێتەوە. بەمەش توانی وڵاتی ئیششوا داگیر بکات و بگاتە سنوورەکانی وڵاتی ئەلشی. مەلیکی وڵاتی ئەلشی(ئەنتەر- ئەتلی) دوایین شاری وڵاتەکەی کە شاری کوتمەر بوو بە دەستەوەدا و لەلایەن شۆبیلۆلیۆما داگیرکرا. دوای ئەمەش شۆبیلۆلیۆما بۆ لای باشوور بەرەو مەڵبەندی مەملەکەتی میتانی بەڕێکەوت.

توشراتا لە ڕووبەڕووبوونەوەی شۆبیلۆلیۆما لەشەڕێکی یەك لاکەرەوەدا خۆی پاراست، هەربۆیەش شۆبیلۆلیۆما بەرەو لای ڕۆژئاوا بەرێکەوت و لە ڕووباری فورات پەڕیەوەو پاشان لە یەك هەڵمەتی سەربازی توانی هەموو ناوچە میتانییەکانی نێوان پێچەکەی ڕووباری فورات و دەریای سپی ناوەڕاست داگیربکات. لەنێوانیاندا شاری (کەرکەمیش)ی داگیرکرد. شۆبیلۆلیۆما دەسەڵاتی خۆی بەسەر حاکمە ناوەخۆییەکانی ئەو ناوچانەی کە داگیری کردبوون سەپاند، بە جۆرێك کە پاشکۆیەتی(تبعیە) ئەو بکەن. مەلیکی قادش (ئەم مەلیکەش تەنها بەناو سەر بە دەسەڵاتی میسر بوو)دژایەتی مەلیك شۆبیلۆلیۆمای دەکرد. ئەمە وای کرد کە مەلیك شۆبیلۆلیۆما هەڵمەتێکی سەربازی دژی مەلیکی قادش ئەنجامبدات و بەسەریدا سەرکەوێت. شۆبیلۆلیۆما لەم هەڵمەتەی خۆی بەردەوام بوو تاکو گەیشتە وڵاتی لوبنانی ئێستا و داگیریکرد. لەبەر ئەم هێزە زۆرەی شوبیلۆلیۆما و لەلایەك و بێ دەنگی هاوپەیمانی میسری لەلایەکی تر، ئەوا مەلیکی وڵاتی ئاموررو ناچاربوو دان بەدەسەڵاتی شوبیلۆلیۆما دابنێ.

ئەمەش بووە هۆی ڕوودانی گۆڕانێکی ئاشکرا بەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مەملەکەتی میسر. ئەم گۆڕانکارییەش بووە هۆی دروست بوونی ناکۆکیەکی درێژخایەن لەنێوان میسرییەکان و حیسییەکان. بەڵام دوای یەك سەدە لە شەڕو ناکۆکی نێوانیان پەیماننامەیەکی ئاشتی بەسترا لەنێوان فرعەون ڕەمسیسی دووەم و مەلیك خاتوشیلی سێهەم. توشڕاتا سووربوو لە سەر ئازاد کردنی ناوچەکانی نوخەششی(٧٠) بە شێوەیەکی سەربازی. توشراتا لە سەرەتای هەڵمەتە سەربازییەکەیدا سەرکەوتنی بەدەستهێنا و هێزەکانی گەیشتە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میسرییەکان. بەڵام ئەمە ماوەیەکی زۆری نەخایاند، چونکە هێزی حیسییەکان بەرپەرچیان دایەوە و تێکیان شکاند.

(٧٠) نوخەششی ناوی کۆنی ئەو ناوچە دەشتاییانەیە کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری (عاصی) و باشووری شاری حەلەب.

شوبیلۆلیۆما بەشێوەیەکی یەکجارەکی بەڕێوەبردنی سووریا (بە کوردستانی سووریاوەش)دایە دەست یەك لە سەرکردەکانی بەناوی (لوبەککی) و کوڕەکەی بەناوی (تیلیبینۆ) کە نازناوی (پیاوی ئایینی) (کاهن) هەڵگرتبوو. تیلیبینۆ کاهنی (پیاوی ئایینی) خوداوەندی کەش(الە الطقس)بوو لە شاری کومەنی پایتەختی وڵاتی کیزۆفەتنا. بەڵام ئەنجامدانی هێرشێکی سەربازی هاوبەشی خووری و میسری دژی حیسییەکان شۆبیلۆلیۆمای ناچارکرد جارێکی تر خۆی بێتەوە مەیدانی جەنگ لە سوریا. واپێدەچێت لەم قۆناغەی بەربەرەکانێدا مەملەکەتی میتانییەکان هەرمابێت و توانای بەرگری کردنیی لە خۆی هەبووبێت، ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە مەلیك توشراتا هەر زیندوو بووە و دەسەڵاتی بەتەواوەتی کۆتایی نەهاتووە.

شۆبیلۆلیۆما دەستیکرد بەدانانی ئابڵوقە لە سەر شاری کەرکەمیش، لەوکاتەی کە لوبەککی (سەرکردەی هێزەکانی شۆبیلۆلیۆما لە سووریا) چوو بۆ بەرپەرچ دانەوەی هێزی میسرییەکان کە دەیانویست جارێکی تر قادش بخەنەوە ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی میسری. چیرۆکێکی بەناوبانگ هەیە کە مێژووەکەی بۆ ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە. ئەم چیرۆکە لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە کەباس لە دەسکەوت و کارەکانی شۆبیلۆلیۆما دەکات. ناوەڕۆکی چیرۆکەکەش ئەمەیە: ﴿دوای مردنی فرعەونی میسر خێزانی فیرعەون داوای لە مەلیکی حیسی کرد کەیەکێك لە کوڕەکانی خۆی بنێرێتە لای بۆ ئەوەی مێردی پێبکات و ببێتە مەلیك لە سەر وڵاتی میسر. دوای دڵنیابوونەوەی مەلیك شۆبیلۆلیۆما لە ڕاستی ئەم هەواڵە، داواکەی خێزانی فیرعەونی قبووڵ کردو یەکێك لە کوڕەکانی خۆی بۆ میسر ڕەوانکرد. بەڵام میری حیسی (کوڕی مەلیکی حیسی) لە ڕێگەی چوونی بۆ میسر کوژرا﴾.

بەداخەوە نازانین ئەم بێوە ژنە(خێزانی فرعەونی مردوو) کێیە کە بەم شێوە نامۆیە هەوڵیداوە لە ڕێنماییەکانی میراتگری عەرشی فرعەون دەربچێت. بەڵام بەم دواییە هەندێك بەڵگەی نوێ دۆزراوەتەوە کە تیایدا دەردەکەوێت کە ئەم ئافرەتە خێزانی فرعەون ئەمینۆفسی چوارەم (ئەخناتون) (١٣٥٢-١٣٣٦پ.ز) بووە نەك بێوە ژنی توت عەنخ ئامون هەروەك پێشتر وادەزانرا.

هێزی حیسییەکان لەم ماوەیەدا توانیان شاری کەرکەمیش داگیربکەن، کە بە گرنگترین مەڵبەندی (معقل) سەر ڕووباری فورات دادەنرا. ئەم شارە پێگەیەکی ستراتیجی تایبەتی هەبوو، سەرەڕای ئەوەی کە ئەم شارە ڕێزو پیرۆزییەکی زۆری هەبوو چونکە مەڵبەندی پەرستنی خواوەند

کوبابا (Kubaba) بووه[٧١]. ئەم خواوەندەش هەر لە سەردەمی بنکە بازرگانییەکانی وڵاتی ئاشوور لە ئاسیای بچووك پەرستراوە. هەربۆیەش لە کاتی داگیرکردنی شارەکە هێزەکانی تەنها بەشی خارووی شارەکەیان بەتاڵان برد، بەڵام بەشی سەرووی شارەکە کە پەرستگا ئایینییەکان لە خۆ دەگرێت توشی تاڵان کاری نەبوون ئەمەش لەبەر پایەو ڕێزی ئەم خواوەندانە بوو لەلایان.

شۆبیلۆلیۆما کوڕەکەی خۆی (بیەششیلی) هەڵبژارد بۆ حوکمکردنی شاری کەرکەمیش. ئەم کوڕەی بە نازناوێکی خووری کە(شەرری- کوشوخ)ە ناسرابوو لە شاری کەرکەمیش. ئەمەش بەڵگەیە کەداب و نەریتی خوریەکان لەو کات لەشاری کەرکەمیش زۆر زاڵبووە. هەروەك هەموو جێنشینەکانی دوای (شەرری ــ کوشوخ) نازناوی خوریان هەبووە. بەڵام کوڕەکەی تری شوبیلۆلیۆما کە ناوی تیلیبینۆ بوو (کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە پیاوی ئایینی ـ کاهن ـ بوو) بەڕێوەبردنی شاری حەلەبی خرایە ئەستۆ. ئەمەش لەبەر ئەوەی شاری حەلەب مەڵبەندی ئایینی سەرەکی پەرستنی خواوەندی کەشی خورییەکان (تیششوب) بووە، کە حیسییەکانیش هەر لەکۆنەوە ئەم خواوەندەیان پەرستووە دوای ئەوەی بەشێوازێکی محەللی گۆڕانیان بەسەرداهێناوە. پێش ئەمەش تیلیبینۆ کاهن بووە لە شاری کومەننی.

دوای ئەوەی توشراتا بەشی ڕۆژئاوای ڕووباری فوراتی مەملەکەتی میتانی لەدەستدا. یەکێك لە کوڕەکانی خۆی تیرۆری کرد و کوشتی. هەرچەندە ئەم کوڕەی نەیتوانی جارێکی تر قەوارەیەکی میتانی سەربەخۆ پێکبهێنێتەوە. شوتارنای سێهەم کوڕی ئەرتاتامای دووەم کە ئەو کات لە سەر ژیاندا مابوو (بەڵام لە تەمەنێکی زۆر گەورە دابوو) ئەم هەڵەی قۆستەوە توانی بە یارمەتی هاوپەیمانە ئاشووری و ئیلشیەکان دەست بگرێت بە سەر مەملەکەتی میتانی و پایتەختەکەی داگیر بکات. لە ئەنجامی ئەوەش زێڕو زیوەکانی کۆشکی مەلەکی گواسترایەوە بۆ ئاشوور. هەروەها ژمارەیەکی زۆری یەکە جەنگییە میتانییەکانی (جەنگاوەرەکانی) تایبەت بە بەکارهێنانی گالیسکەی جەنگی گواسترایەوە بۆ شاری ئەلشی، مەلیکی میتانیش لە شاری تەئید بەند کرا، هەرچەندە ئەو ڕاپۆرتەی کە ئەم زانیارییەمان لێوەرگرتووە، وا پێشان دەدات کە مەلیك شوتارنا وەك تۆڵە سەندنەوەیەك ئەم کارەی کردووە وهەر خۆی هێزی جولێنەری ڕووداوەکان بوو لە ناوچەکە. بەڵام لە ڕاستیدا شوتارنا بێجگە لە ئامرازەك لە دەستی هاوپەیمانەکانییەوە زیاتر هیچی تر نەبووە ئەمەش بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا دەردەکەوێت لە

---

(٧١) ئەمەش بریتییە لە خوداوەندی دایك.ئەم خوداوەندە پەرستگایەکی هەبوو لە شاری کەرکەمیش.

کاردانەوەی حیسییەکان لە دوای تەواوبوونی مەلیك شۆبیلۆلیۆما لە لەناوبردنی بزوتنەوەیەکی هەڵگەراوە (متمرد) کە لەباکووری ئەنادۆل سەریان هەڵدابوو. بڵاوبوونەوەی ئاشووریەکان و هاتنیان تاکو پێچی ڕووباری فورات مەلیکی حیسییەکانی زۆر نارەحەت کردبوو، بۆیە هیچ دوو دڵی نەکرد لە هەڵقۆستنەوەی یەکەم هەلی گونجاو بۆ گۆڕانی هەڵوێستی پێشووی لە هاوپەیمانییەتەکەی لەگەڵ ئاشوورییەکان دژی میتانییەکان. گۆڕانی هەڵوێستی مەلیکی حیسییەکان بە مەبەستی دەرهێنانی وڵاتی میتانی لەژێر دەسەڵاتی ئاشوورییەکان و خستنە ژێردەسەڵاتی خۆیەوە بووە. بەدەرکەوتنی شەتتی وازا (کە ئەمەش کوڕێکی تری توشراتایە) لە سەر ساحەی سیاسی هەلی گونجاو بۆ شۆبیلۆلیۆمای مەلیکی حیسییەکان رەخسا. (شەتی ــــ وازا) لە هەوڵێکی تیرۆرکردن لەلایەن ئەکیت — تیشوب (هەر ئەمەش بوو کە توشراتای تیرۆرکرد) ڕزگاری بوو. پاشان بە سەرکردایەتی یەکەیەکی گالیسکەی جەنگی ژمارەکەم ڕای کرد لە کاتی ڕووخانی مەملەکەتی میتانی. دوای ئەوەی کە مەلیکی بابل ڕازی نەبوو وەك پەناهەندەیەك (شەتتی ــ وازا) وەربگرێت، ئەوا ناچار بوو بچێتە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حیسییەکان و لەسەر کەنارەکانی ڕووباری هاکیس چاوی بە شۆبیلۆلیۆما کەوت و داوای یارمەتی لێکرد. شۆبیلۆلیۆما بۆ مەبەستی ئەنجامدانی پیلانی خۆی ئەم هەڵەی هەڵقۆستەوە، ئەویش دۆزینەوەی نوێنەرێك بوو بۆ فەرمانڕەوایی کردنی وڵاتی میتانی کە سەربەخۆی بێت و دژی شوتارنای سێهەم بێت کە هەڵبژێردراوی ئاشوورییەکان بوو بۆ ئەم پۆستە. شۆبیلۆلیۆما پەیوەندی خۆی لەگەڵ (شەتتی ــ وازا) بەهێزو توند کرد ئەویش بە پێدانی یەکێك لە کچەکانی خۆی. هەروەك شۆبیلۆلیۆما فەرمانی بە کوڕەکەی خۆی (شەرری- کوشوخ) کرد، کە ئەو کات حاکمی کەرکەمیش بوو کە پاڵپشتی سەربازی (شەتی ــ وازا) بکات. بەم جۆرە (شەتی ــــ وازا) توانی جارێکی تر شارە گرنگەکانی مەملەکەتی میتانی داگیر بکاتەوە. پاشان پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی بەسترا لەنێوان مەلیکی میتانی (شەتتی ــــ وازا) و مەلیکی حیسی (شۆبیلۆلیۆما) کە تیایدا ئاماژە بەدوا گۆڕانکارییەکانی ناوچەکە کراوە، هەروەك میتانی بە مەملەکەتێك دەست نیشاندەکات کە مەلیکەکەی (شەتی ــ وازا) بووە، بەڵام لەژێر چاودێری مەلیکی حیسی دابووە.

نازانرێت کە فراوانی مەملەکەتی میتانی نوێ لە لای ڕۆژهەڵاتی گەیشتە کوێ. بەڵام بێ گومان فراوانییەکەی زۆر کەمتر بووە بە بەراورد کردن لەگەڵ سنووری جارانی پێشوو. لە پەراوێزی سەر ئەم پەیماننامەیە کە بەدەستمان گەیشتووە بۆمان دەردەکەوێت کە شەتی ــــ وازا

خۆی ناوی مەلەکی خۆی هەڵبژاردووە (شەتی ــ وازا) کە ئەم ناوەش ناوێکی (هیندۆ ئاری) یە بەڵام ناوی ڕاستەقینەی خۆی(کیلی تیشوب)ە کە ئەمەش ناوێکی خورییە.

ئەوەی زۆر سەرنج ڕاکێشە لەو پەیماننامەیەدا دان نانە بە مافی ئەرتاتاما لەحوکمکردندا، هەروەك چۆن مافی شتی وازای لە میراتگری تەختی دەسەڵاتی دیاریکردووە. ئێمە دەتوانین نهێنی ئەمە ڕوون بکەینەوە بەوەی کە شۆبیلۆلیۆما نەیویستووە پەیماننامەکانی پێشووی لەگەڵ ئەرتاتاما بەشێوەیەکی ڕەسمی بشکێنێت، تاکو خۆی نەخاتە هەڵوێستێکی پێچەوانەی بڕیاری خوداوەندەکان. هەر بۆیەش لە پەیماننامەکە بەرەنگاری ئەرتاتاما نەبۆوە بەڵکو ئیشارەتی پێکردووە بە نازناوێکی گشتی کە ئاماژە بە سەرۆکایەتی ئەرتاتاما دەکات بەسەر گشت وڵاتەکانی خوریەکان کە وڵاتی میتانی یەکێك لە گرنگترین بەشەکانی ئەم وڵاتەی پێکدەهێنا. بەم جۆرە ڕێی تێدەچێت کە شەتی ــ وازا لە جێی شوتەرنای سێهەم کوڕی ئەرتاتاما ببێتە مەلیك لە سەر وڵاتی میتانی.لە هەمان کاتیش ڕێزی لە شەرعیەتی دەسەڵاتی ئەرتاتاما گرتووە، هەرچەندە ئەمەش تەنها لە بەرهۆکاری پێشوو بووە ئەویش نەشکانی بڕیاری خوداوەندەکانە.

ئەگەربێت و ئەم شیکردنەوەیە ڕاست بێت ئەوا مەسەلەی میراتگرتنی دەسەڵات چەندین ناوچەی تریشی دەگرتەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی شەتتی وازا و مەلیکی حیسی کە پاڵپشتی شەتتی وازای دەکرد دانەبووە. لە گرنگترین ئەو ناوچانەش ناوچەکانی باکووری وڵاتی دوو ڕووبارە(کوردستانی عێراق). ئەم جۆرە ڕایانەش لەڕاستیدا بەشێوەیەکی تەواو جیاوازە لەگەڵ بارودۆخی ناوچەکان و ئەو هێزە سیاسییانەی کە لەو کاتدا هەبوون.

مەملەکەتی خەتتی (مەملەکەتی حیسییەکان) تووشی پارچە پارچە بوونێکی خراپ هات. چونکە بۆ ماوەی ساڵێکی تەواو پەتایەکی خراپی تێدا بڵاوبۆوە، ئەمە سەرەڕای سەرهەڵدانی چەندین بزووتنەوەی هەڵگەڕاوە لە ئەنادۆڵ، لە هەمووشیان خراپتر مردنی شۆبیلۆلیۆما و پاشان مردنی جێگرەکەی ئەرنووەندای دووەم بوو. هەر بۆیە ئەمانە هەموویان بوونە ڕێگر لە هێرشێکی کاریگەر بۆ سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات.

شتێکی تر نازانین دەربارەی شەتتی وازا و چارەنووسی. بەڵام دەتوانین گومانی ئەوە بکەین کەتوانیویەتی یەکگرتنەکی ناوەخۆی لە وڵاتی میتانی بەدەستبهێنێت و تاڕاددەیەك مەملەکەتەکەی یەکبخاتەوە. ئەو پاڵە پەستۆیەی کە لە سەر دەوڵەتی ئاشووریدا هەبوو لە کۆتایی ماوەی فەرمان ڕەوایی مەلیك ئاشوور ئۆبەلتی یەکەم، بووە هۆی ئەوەی کە مەلیکی

میتانی شەتتی وازا بڕوای بە خۆی زیاد بێت و لە حیسییەکان جیا بێتەوە چیتر پێویستی بە یارمەتیان نەبێت. بەم جۆرە مەملەکەتی میتانی یاخی بوونی خۆی دژی مەملەکەتی حیسییەکان ڕاگەیاند لە سەرەتای ماوەی فەرمانڕەوایی مەلیکی حیسی مورشیلی دووەم لە دەوروبەری (١٣٢٥پ.ز). ئەم مەلیکە (مورشیلی دووەم) لە یەکێك لە دوعاکانیدا دەڵێت (وڵاتی میتانی بۆ جەنگ ئامادەیە، هیچ خوداوەندێکی نییە، سوێندەکانی شکاندووە). ئەم جۆرە وتانەش بێ گومان ئیشارەتێکە بۆ شکاندنی پەیماننامەکەی نێوان شەتی ــ وازا و مەلیکی حیسی شۆبیلۆلیۆما. ئەم دوعایە دوایین بەڵگەی نووسراوە کە ناوی میتانی تێدا هاتبێت، بە مەرجێك ئەگەر ئەم دوعایە دانەیەکی کۆپی کراو نەبێت لە سەر نووسخەیەکی ئەسڵی کۆن لەگەڵ دەسکاری کردنی شێوازی دەربڕینەکەی، بەڵام نوێترین بەڵگە لە سەر ئەم ناوە (میتانی) دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی تجلات بلێسەری یەکەم (١١١٤- ١٠٧٦) پ.ز.

ئەو سەرچاوانەی کە لە پایتەختی مەملەکەتی حیسییەکاندا دۆزراوەتەوە زانیاری مێژوویی بەسوود بەدەستەوە نادەن دەربارەی ئەو ڕووداوانەی کە لەو سەردەمدا لە مەملەکەتی میتانیدا ڕوویان دابوو. هەندێك نامە هەیە کە لەنێوان مەلیکە حیسییەکان و مەلیکەکانی مەملەکەتی خانی کەڵبات (لە تێکستە ئەکەدیەکان مەملەکەتی میتانی بە مەملەکەتی خانی کەلبات ناودەبرا) ئاڵوگۆڕکرابوو بەڵام ناتوانین بەشێوەیەکی ورد مێژووی ئەم نامانە دیاریبکەین. هەروەها ئەم نامانە زانیاری تەئکید کراوی تێدا نەهاتووە.

سەرچاوە ئاشوورییەکان کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی (١٣پ.ز) زانیاری زۆر بەسوودی تێدا هاتووە. دەوڵەتی ئاشووری لە سەردەمی هەرسێ مەلیکە بەناوبانگەکانیدا ئەوانیش : ئەدەدنیراری یەکەم و(١٢٩٥ -١٢٦٤ پ.ز) شەلمەنسەری یەکەم (١٢٦٣ — ١٢٣٤ پ.ز) و توکلتی نەنورتای یەکەم (١٢٣٣ـ١١٩٧پ.ز). ئامانجی هەرە گەورەی وڵاتی ئاشوور لە مەجالی سیاسەتی دەرەوەدا لە سەردەمی ئەم سێ مەلیکە بریتی بوو لە داگیرکرنی باکووری وڵاتی دوو ڕووبار تا دەگاتە ڕووباری فورات (واتە کوردستانی عێراق و کوردستانی سوریا).

لە یەك لەنەقشەکانی مەلیك (ئەدەدنیرای یەکەم) ناوی ئەو مەلیکە هاتووە کە لەسەرەتای سەدە ی (١٣ پ.ز) فەرمان ڕەوایی مەملەکەتی خانی کەلباتی کردووە. ئەم مەلیکەش ناوی شەتتو ــ وارای یەکەم بوو. ناوی ئەم مەلیکەش وەك ناوی مەلیکەکانی تری مەملەکەتی میتانی ناوێکی هیندۆئارییە. شەتتو ــ وارا جێنشینی مەلیك شەتتی ــ وازا بووە. ئەمەش چونکە جارێکی تر ناوی مەلیك شەتتی وازا بەشێوەیەکی پێچەوانە لەلایەن کوڕی مەلیك

شەتتو ــ وارا دا هاتووە کە ئەویش وازا ــ شەتتایە. لە نووسینەکانی مەلیك ئەدەد نیراری دەردەکەوێت کە شاری واشوکانی (دواتر بوو بە ئوششوکانی) چەندین جار تووشی داگیرکردن و تالآنکردن هاتووە ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ئەم شارە گرنگیەکەی خۆی لەدەست بدات و شاری تەئید کە زۆر لەشاری واشوکانی دوور نەبوو شوێنەکەی گرتەوە. پێش ئەمەش شاری تەئید مەڵبەندی مەلیك تووشراتای سێهەم بووە کە ئەو مەلیکە هاوپەویمانی ئاشوورییەکان و دووژمنی شەتتی ــ وازا بوو. بەڵام دواتر حیسییەکانی هاوپەیمانی شەتتی ــ وازا شاری تەئیدیان داگیرکرد بەمەبەستی زیاتر سەقامگیرکردنی دەسەڵاتی شەتتی ــ وازا لەناوچەکە.

لەبەر هەڕەشەی ئاشوورییەکان وازا ــ شەتتا هەولی بەدەستهێنانی یارمەتی و پاڵپشتی حیسییەکانی دا هەروەك حیسییەکان بەڵێنی یارمەتیدانیان پێدابوو. بەڵام دواتر حیسییەکان پەیمانەکەیان نەگەیاندە جێ. ڕەنگە هۆی ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ دووبارە سەرهەڵدانەوەی ناکۆکی نێوان حیسییەکان و میسرییەکان کە گەیشتە ئاستێك کە لە شەڕی قادش لە ساڵی (١٢٧٥پ.ز) ڕەنگیدایەوە.

یەکێك لە تێکستە ئاشوورییەکان باس لە دروستکردنی کۆشکێکی نوێ دەکات لەلایەن مەلیك ئەدەد نیرای یەکەم لە شاری تەئید. ئەم کارەش لەدوای داگیرکردنی شاری تەئید لە لایەن مەلیك ئەدەد نیراری یەکەم ئەنجامدراوە. هەروەها لە تێکستەکەی مەلیك ئەدەد نیراری ئەمە هاتووە:{ دوای ئەوەی شەتتو ــ وارا سووربوو لەسەر دوژمنایەتی کردنم وچەندین کاری دوژمنکاری بەئەنجام گەیاند لە دژی من، بۆیە بەفەرمانی خوداوەند ئاشوور گەوەرە و پاڵپشتی کەرم و خوداوەندە گەورەکانی تر کە وەك ڕێ نیشاندەرم بوون، هەڵستام بە داگیرکردنی شارەکە و پاشان مەلیك (شەتتو ــ وارا)م هێنا بۆ شاری ئاشوور وام لێکرد کە سوێند بخوات. پاشان ڕێگەم دا تاکو بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی لە بەرامبەریشدا بەدرێژایی ژیانی ساڵانە دیاری و باجی دەنارد بۆ وڵاتی ئاشوور. دوای مەلیك شەتتو ــ وارا کورەکەی وازا ــ شەتتا هاتە سەر تەختی دەسەڵات و دووبارە یاخی بوونی خۆی ڕاگەیاند و سووربوو لە سەر دوژمنایەتی کردنم و چەندین کاری دوژمانییەتی بە ئەنجام گەیاند. وازا ــ شەتتا بۆ وڵاتی حیسییەکان چوو بۆ ئەوەی داوای یارمەتیان لێبکات، ئەوانیش دیاری خۆیان لێ وەرگرتن بەڵام یارمەتیان نەدا. بەهۆی چاکی و باشی چەك وتفاقە بەهێزەکانی گەورەی من خوداوەند ئاشوور و بەپاراستنم لە لایەن خوداوەندە بە هێزەکانی وەك : ئانۆ، ئەنلیل، ئەیا، سین، شەمەش، ئەدەد، عەشتار، نەرگال، کە هەموویان خوداوەندی ترسێنەرن، گەورەکانم، هەستام بەداگیرکردنی شاری تەئید کە

گەورەترین شاری مەملەکەتەکەی وازا ــ شەتتا بوو , هەروەك شارەکانی وەك (ئەمەسکۆ، کەخەت، شورو، نەبولو، خەررو، شودوخۆ، ئوششوکانۆ) م داگیرکرد. ئینجا سەروەت و سامانی ئەم شارانە و سەروەت و سامانی باوباپیران و کۆشکەکانی وازا ــ شەتتام بەتالآن برد و هەمووشیانم هێنا بۆ شاری خۆم (شاری ئاشوور). بەڵێ شاری تەئیدم داگیرکرد و کاولم کرد و ئاگرم تێبەردا، گژوگیای خراپ و زەرەرمەندم تێدا تۆ و کرد.خوداوەندە گەورەکانم هەموو ناوچەکانی پێ بەخشیم لەشاری تەئید تاکو شاری ئەروید و لە ئیلخەتتۆ و کشیاری(کێوی عابدینی ئێستا) تاکو سنوورە دوورەکەی هەرێمی شودو، هەرێمی حەرران تاکو کەناراوەکانی رووباری فورات.دەستم بەسەر ئەم هەموو ناوچانەدا گرت. کاری گران و زەحمەتم بە پاشماوەی هێزەکانی مەلیك وازا ــ شەتتا ئەنجامدا (جۆرەکارێك کە بەهۆی داس و خاکەناس و سەبەتەی خۆل هەڵگرتن ئەنجامدەدرا). بەڵام بەنیسبەت وازا ــ شەتتا ئەوا من هەستام بەدەستگیرکردنی هەموو ئافرەتەکانی کۆشك و کوڕو کچەکانی مەلیك و هێزەکانی لە شاری تەئیدەوە بەدەست بەستراوی هێناومن بۆ شاری ئاشوور. بەڵێ شاری ئەرید ولادێکانی دەوروبەریم داگیرکرد و ئاگرم تێبەردان سووتاندمن، کاولم کردن.}

کاریکی هەڵەیە ئەگەر ئێمە بەو ڕاپۆرتەی ئەدەد نیراری باوەڕبکەین بەوەی کە توانیویەتی دەست بگرێت بەسەر ئەم ناوچە دوورانە و تالآنی کردبێت و خستبێتیە سەر ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی مەملەکەتی ئاشووری. لە کاتێکدا تێپەرین بەهەندێك بەشەکانی ئەم ناوچانە کارێکی زۆر زەحمەتە. بەڵام رەنگە ئەدەد نیرای توانیبێتی کە چاودێریەکی تەواو بکات لە سەر ناوچەکانی رووباری خابوور و لقەکانی و هەندێك بەشەکانی کێوی عابدین. دروستکردنی کۆشکێکی نوێش لەشاری تەئید هەر بۆ ئەم مەبەستەش بووە. وازا شەتتا نەکەوتبووە دەست مەلیکی ئاشووری ئەدەد نیراری. بەڵکو جارێکی تر توانی دەسەڵات و گەورەیی خۆی بەدەست بهێنێتەوە بەتایبەتی دوای ئەوەی کە سیاسەتی دەرەوەی حیسییەکان تەرکیزی کردبووە سەر بەرپەرچ دانەوی هەڵمەتی ئاشوورییەکان بۆ سەر ناوچەکە. ئەمەش دوای بەستنی پەیماننامەی ئاشتی لە نێوان حیسییەکان و میسریەکان.

ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و سێگۆشەی رووباری خابوور کە بەیەکێك لە گرنگترین مەلبەندەکانی شارستانی و ئابووری مەملەکەتی حیسییەکان دادەنرا لە لایەن ئاشوورییەکان داگیرکرا. ئەمەش بەناچاری وای لە مەلیکی حیسییەکان کرد کە دان بە دەسەڵاتی ئاشوورییەکان دابنێت.

شەتتو ـ وارای دووەم جێنشینی وازا ــ شەتتا توانی لە بەردەمی مەلیك شەلمەنسەری یەکەم (١٢٦٣ -١٢٣٤پ.ز) بوەستێت ئەمەش بەهۆی یارمەتی دانی شەتتو ـ وارا لە لایەن هەریەکە لە حیسییەکان و هۆزی ئەخلامۆی ئارامی کە لەو کاتدا گرنگی تایبەتی خۆیان هەبوو.

شەلمەنسەری یەکەم لە یەکێك لە نووسینەکانیدا دەڵێت کە سەرکەوتنێکی گەورەی بەسەر مەلیکی خانی کەلبات بەدەستهێناوە. بەڵام ئەوەی لێرەدا زۆر سەرنج ڕاکێشە ئەو زانیارییانەیە کە دەربارەی هەڵمەتەکەی باسیکردووە کە زۆر جێگەی باوەڕ پێکردن نییە. بەتایبەتی ئەوەی کە پەیوەندی بەناوی ئەو شوێنانە هەیە کە لە نووسینەکانیدا باسیدەکات و دەڵێت داگیرمکردوون. کە تیایدا دەردەکەوێت ئەم نووسینانەی لە سەر نووسراوێکی تری سەردەمی باوکی کۆپی کردووە، هەروەك ئاماژەکردنی چەند جارەی بەو ڕێرەوە سەخت و ناخۆشانەی کە لەسەری پێویست بووە پێیدا بڕوات بۆ گەیشتن بە خانی کەلبات بەڵگەیەکی ئاشکرایە کە مەڵبەندی سەرەکی وڵاتەکەی لە ناوچەکانی کێوی عابدین یان ناوچەکانی ڕۆژئاوا یان ناوچەکانی باکووری ڕۆژئاوا بووە.

بەڵام توکلتی نەنورتای یەکەم (١٢٣٣-١١٩٧پ.ز) جێنشینی شەلمەنسەری یەکەم دەگێڕێتەوە ودەڵێت: ﴿ سۆبارتییەکان ــ ئەمەش شێوازی ئەدەبی ناوی خورییە ــ لەسەردەمی باوکی یاخی بوونە و باجیان نەداوە. ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر ڕاست نەبوونی ئەو پروباگەندانەی کە شەلمەنصەری یەکەم رایگەیاندبوو. هەروەك ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە شەلمەنسەری یەکەم سەرکەوتوو نەبووە لە شەڕەکانی دژی مەملەکەتی خانی کەلبات. توکلتی نەنورتا هەڵستا بە ئەنجامدانی هەڵمەتێکی سەربازی دژی هاوپەیمانییەتێکی خووری کە لە هەریەك لە وڵاتەکانی ئەلشی (ئەلزی) وڵاتی ئەمەدانۆ(ناوچەکانی دەوروبەری دیاربەکر) و وڵاتی بورولومزی و چەندانی تریش پێکهاتبوو. ڕەنگە ناوی دوایی بورولومزی پێکهاتبێت لە وشەی خووری (بورلی) یان (بورول ــ لی)ە ئەمەش بەمانای پەرستگا دێت. ناوی مەلیکی شاری ئەلشی کە لەتێکستەکەدا بە ناوی (ئیتخی ــ تیششوب) هاتووە لە بنەڕەتدا ناوێکی خورییە؟ توکولتی نەنورتا هەوڵێکی زۆری داوە بۆ جێگیرکردنی هێمنی و ئارامی لە ناوچە خوریەکاندا. ئەویش لە ڕێگەی ئەنجامدانی سیاسەتی کۆچ پێکردنی دانیشتوان و گۆڕینی ناسنامەی دانیشتوان لە ناوچەکەدا.

کاریگەری مەلیکە ئاشوورییەکان لەسەر ئەم بارودۆخە نوێیە زۆر لاوازتربوو لە کاریگەری ئەو کۆچ کردنانەی کە بەرەو وڵاتی ئەنادۆڵ هات. لەوانەش کۆچکردنی پاشماوەی دانیشتوانی مەملەکەتی میتانی دوای رووخانی مەملەکەتەکەیان بەشێوەیەکی یەکجارەکی. هەروەك لە سەدەی (١٢پ.ز) مەملەکەتی حیسییەکان رووخاو پایتەختەکەشیان (خاتووشا) نوقمی ئاگر کرا. هەربۆیەش داب ونەریتی حیسییەکان لە هیچ شوێنەك نەمایەوە تەنها لە بەشەکانی باشووری ڕۆژهەلات نەبێت. ئەمەش پاڵی بەدانیشتوانی کۆنی ناوچەکە نا بۆ ئەوەی جموجۆڵی خۆیان ئەنجامبدەن وەك کشکیەکان و لوڤیەکان. هەروەك لە پاڵ ئەمەش کارەساتێکی سروشتی روویدا کە بووە هۆی نەهێشتنی بەروبوومی ئابووری ناوچەکە. ئەمە لەپاڵ هاتنی هەندێك نەتەوەی نوێی وەك فریجیەکان[٧٢] بۆ ناوچەکە و تیایدا نیشتەجێبوونی.

نازانرێت تاکەی مەملەکەتی خانی کەلبات مایەوە بەڵام لە کۆتایی سەدەی (١٣ پ.ز) سەرەتای سەدەی (١٢ پ. ز) هەندێك نووسراو هەیە ئیشارەت بەمەلیکی مەملەکەتی خانی کەلبات دەکات و دەڵێت ناوی (ئەتەل- تیششوب)ە. هەروەك لە نووسراوەکانی مەلیکەکانی مەملەکەتی ئاشووری نوێدا باس لە مەملەکەتی خانی کەلبات دەکرێت. بەوەی کە ناوێکە دەلالەت لەسەر ناوچەیەکی زۆر فراوان دەکات کە لە کێوی عابدین درێژدەبێتەوە تا دەگاتە حەرران. کە هۆزە ئارامییەکان لەوکاتدا دەستیان بەسەر ئەم ناوچانەدا گرتبوو چ لەرووی سیاسی و چ لە رووی بلاوبوونەوەی دانیشتوان تیایدا.

کاتێك مەلیکی ئاشووری تەجلات بلێزەر (١١١٤ ــ١٠٧٦پ.ز) دەستیکرد بە ئەنجامدانی هەڵمەتە سەربازییەکانی بۆ سەر ئەو ناوچانەی کە دەکەوێتە باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی مەملەکەتەکەی تووشی بارودۆخێکی گۆڕاوی نوێ هات.کە نەتەوەیەکی بینی کە بە موشکۆ(ئەمانەش لە فریجیەکانن) ناسرابوون کە هەردوو مەملەکەتی خووری ئەلشی و بورولومزی و وڵاتی کەتموخییان داگیرکردبوو.

---

(٧٢) فریجیەکان نەتەوەییێکی هیندۆ جەرمانین، لە سەدەی (١٢ پ.ز) هاتنە ئاسیای بچووك. ئەم نەتەوەیە رۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە رووخانی مەملەکەتی حیسییەکان، هەروەك کاولکردنی شاری تەروادە لە لایەن ئەم نەتەوەیەوە بووە، فریجییەکان لە سەدەی (٨ پ.ز) ئیمبراتۆریەتێکی گەورەیان پێکهێناوە کە پایتەختەکەی شاری (جۆردیون)بوو. بەڵام لە سەدەی دواتر (واتە سەدەی ٧ پ.ز) لە لایەن کیمیرییەکان لەناوبرا، پاشان لیدییەکانی تێدا نیتەجێ بوو.

لەکاتی باسکردنی تەجلات بلیزەر دەربارەی هەڵمەتە سەربازییەکانی خۆی ئەوا ناوی چەندین دەولەتۆکە دەهێنێت کە لە سەرووی رووباری دیجلە و نزیك بۆتان سو و بەتلیس جای دروستببوون. ناوی هەندێك لەو دەولەتۆکانە بەئاشکرا خورییە وەك : بەبخی (واتە : چیایی)، ئوورا خینەش(واتە :وڵاتی چیایی). هەروەها ئەم دەولەتۆکانە مەلیکەکانیان ناوی خوریان هەبووە وەك : کیلی تیششوب کوڕی کەلی تیششوب، شەددی تیششووب کوڕی خەتتوخ. واپێدەچێت زمانی خووری لەم ناوچانە بەردەوامبێت لە بەکارهێناندا. ئەگەر ئەم جۆرە شیکردنەوە راست بێت کە دەلێت: نازناوی مەلیکی (ئیرۆبی)کە لەم ناوچانە بەکاریان دەهێنا لە بنەڕەتدا لە وشەی (ئیور ــ ئیفۆ)وەرگیراوە، کە ئەمەی دوایی بەمانای (گەورەم) دێت.دانیشتوانی ناوچەکانی باشووری دەریاچەی وان لەنێوان رووباری دیجلە و زابی خوارووو بەردەوام بوونە لە سەر بەکارهێنانی ناوی خووری. ئەم ناوچانەش بەکۆنترین ناوچەی نیشتەجێبوونی خوریەکان دادەنرێت. ئەمەش تاکو کۆتایی هاتنی سەرچاوە نووسراوە ئاشوورییەکان هەر ئاماژەی پێکراوە. بۆیە ناتوانین بەشێوەیەکی تەئکید مێژووی کۆتایی هاتنی زمانی خووری دیاریبکەین.

ئەم ناوچانە دواتر لە رووی مێژووییەوە گرنگییەکەیان کەم بۆتەوە کە تەنها وەك ساحەیەکی جەنگی لێهات لەنێوان هێزی ئاشووری و ئۆرارتییەکان. هەروەك دەزانین کە ئۆرارتییەکان لە رووی زمانەوانییەوە پەیوەندیان بە خوریەکانەوە هەیە. هەروەك زانایان دەڵێن کە زمانی خووری و ئۆرارتی لە هەزارەی سێهەمی پێش زاین لە یەکتری جیابوونەتەوە. هەروەك دەزانین کە ئۆرارتییەکان جموجۆلەکانیان لە ناوچە سەرەکییەکانی خۆیان (باکوور و ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی وان) لە هەردوو سەدەی (٩- ٨ پ.ز) دەستپێکردووە. کە توانیان مەملەکەتێك دابمەزرێنن کە لە ڕۆژئاوا گەیشتە رووباری فورات و لەرۆژهەڵاتیش گەیشتە دەریاچەی ئورمیا لە باکووریش گەیشتە ناوچەکانی قەفقاس (ئەمانەش هەموو ناوچەکانی کوردستانی گەورەی ئێستان).

شارستانییەتی ئۆرارتییەکان زۆر کاریگەر بووە بەسەر ئاشووریەکان ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لە رووی بیروباوەڕی ئایینی تەنها لەشتێکی کەم لەگەڵ بیروباوەڕی خوریەکان هاوبەش بێت. هەروەك دەتوانین بڵێین کە پەیوەندی نێوان خوریەکان و ئۆرارتییەکان پەیوەندییەکی زامانەوانییە نەك پەیوەندییەکی مێژووی یان کۆمەلایەتی. هەربۆیەش لێکۆلینەوە لە مێژووی ئۆرارتییەکان و شارستانییەتی ئۆرارتییەکان لە چوارچێوەی ئەم کتێبە دەچێتە دەرەوە

شارستانییەتی خوورییەکان

{ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی خوورییەکان}

ئەفسانە و تقوسە ئایینییەکانی خوریەکان ڕەنگدانەوەی ئەو راستییەیان پێوەدیارە کە ڕاوکردن لە سەردەمەکانی پێش مێژوو (پێش داهێنانی نووسین ٣٥٠٠ پ.ز) هۆکاری سەرەکی بووە لە لای خوریەکان بۆ دابین کردنی خۆراك. هەروەك دەبینین کە ناوبانگی کەوانی میتانی (خوریەکان) لە سەدەی (١٤ پ.ز) لە سنووری وڵات دەرچووبوو[٧٣]، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە خوریەکان کارامە نەبوونە لەبواری کشتوکاڵیدا لە سەردەمەکانی پێش دەرکەوتنیان لە سەرچاوە نووسراو و باوەڕپێکراوەکانی مێژوودا. ئەمەش بەشێوەیەکی روونتر دەردەکەوێت لە شارستانییەتە زووەکانی ناوچەی قەفقاس (شوێنی یەکەمی خوریەکان) لە هەزارەی سێهەمی پێش زاین کە بەشەکانی باشوورو ڕۆژهەڵاتی قەفقاس وڵاتی یەکەمی خوریەکان بووە پێش کۆچ کردنیان بۆ وڵاتی هیلال خەسیب (ئەمەش ناوچەیەکی زۆر فراوان دەگرێتەوە وەك چیای تۆرۆس و بەشێکی زاگرۆس و چەندین ناوچەی تری کوردستان و هەندێك بەشی وڵاتانی تری دراوسێی کوردستان دەگرێتەوە کە بەهەموویان شێوەی مانگی یەك شەوە پێکدەهێنن) کە بەشێوەیەکی سەرەکی پشتیان بە کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ بەستبوو.

ئەو کۆمەلە خوریانەی کە بۆ ناوچەکانی هیلال خەسیب کۆچیان کردبوو (ئەم کۆچ کردنەش لە ئەنجامی گونجانی بارودۆخی سیاسی و زیادبوونی پاڵەپەستۆی دانیشتوان ڕوویدا) بە شێوەیەکی سەرەکی لەوناوچانە جێگیر بوون کە ڕێژەی باران بارینی ساڵانەی تێدا دەگاتە زیاتر لە ٢٠٠ ملم. ئەم ناوچانە بەوە جیا دەکرێنەوە کە خاکەکەیان خاکێکی زۆر بەپیتە. هەروەها ئاودێری دەورێکی مام ناوەندی هەبوو لە چاندنی دانەوێلە کە بەیەکێك لە گرنگترین سەرچاوەکانی خۆراك دادەنرا، ئەمەش چونکە ئاودێری بۆ زیادکردنی بەرهەم تەنها یارمەتیدەر بووە و پێویستی سەرەکی نەبووە. هەرچی ئەو مێرگانەیە کە دەکەونە ناوچەکانی فوراتی

(٧٣) میتانییەکان لە بنەڕەتدا دەگەڕێنەوە سەر خوورییەکان بەڵام میتانییەکان لەدوای خوورییەکانەوە لە ساحەی سیاسی مێژوودا بەدەرکەوتوون، واتە دەتوانین بڵێین کە میتانییەکان نەوەی خوورییەکانن.

ناوەڕاست و بەشەکانی خوارووی هەردوو رووباری بلێخ و خابوور لە دەرەوەی سنووری ناوچەکانی گێرسانەوەی خوریەکان مانەوە (واتە خوریەکان لەم ناوچانە نیشتەجێ نەبوون)(٧٤).

لە رووی جوگرافیای کشتوکاڵییەوە ناوچە کشتوکاڵییەکان بەپێی سروشتی هەڵکەوتنیان هەریەکەیان لەناوچەی دیاریکراوی خۆیدا دەسەڵاتێکی سەربەخۆی هەبووە، ئەم ناوچە کشتوکاڵیانەش بەهۆی چەند ناوچەیەکی وشك و ناپیت لەیەکتری جیاکرابوونەوە. ئەمەش لەگەڵ چۆنییەتی دابەشبوونی یەکە سیاسییەکانی مەملەکەتە میتانییەکان (خوریەکان) گونجاوە، ناوچەکانیش لە رۆژئاوا بۆ ڕۆژهەڵات ئەمانەن:

ناوچەی جوکورفا (بەشی باشووری وڵاتی کیزۆفەتنا).

دەشتی قووڵ (سهل العمق) لە ناوچەی عاسی خواروو (ئالالاخ).

- ناوچەی حەلەب (خەلەب).
- ناوچەکانی دەوروبەری هەردوو شاری حەماو حومس لە عاسی سەروو (قەتنا و قادش).
- دەشتی فورات لە باکووری ناوچەی مەسکەنە (ئیمار).
- دەشتە کشتوکاڵییەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی سووریا یان کوردستانی سووریا(میتانی، خانی کلبات).
- وڵاتی ئاشوور (واتە موسل و هەولێر و ناوچەکانی دەوروبەری)و کەرکوك، واتە بەشی هەرە زۆری کوردستانی عێراق کە ئەوکات پێی دەگوترا ئارابخا.

لادێکانی ئەم ناوچانە (بەپێچەوانەی ناوچەکانی باشووری وڵاتی دوو رووبار ـــ میزۆپۆتامیا ـ کە پشتیان بە ئاودێری دەبەست) هیچ پرۆژەیەکی ئاودێری وا گەورەی تێدا ئەنجام نەدراوە (واتە پرۆژە ئاودێرییەکانیان چوارچێوەی ناوەخۆییان تێنەپەراندووە). لەلایەکی ترەوە بەوە لە وڵاتی دوو رووبار جیادەکرێتەوە کە بەشێوەی کۆمەڵ کۆمەڵ بلاوبوونەوە. دروستبوونی ئەم کۆمەڵانە لەسەر بنەمای پەیوەندی خزمایەتی بوو. ئەمەش لەئەنجامی بوونی پەیوەندی نێوان خێزان و مولکداریەتی زەوی ڕەنگی داوەتەوە. لەئەنجامی بوونی ئەم جۆرە پەیوەیوەندییە بۆمان روون دەبێتەوە کە زەویەکان وەك سەرمایەیەکی گواستراوە لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر مامەلەی لەگەڵ دەکرا.

(٧٤) مەبەستمان لێرەدا سەرەتای هاتنی خوورییەکانە بۆ ناوچەکە، بەڵام دواتر ئەم ناوچانە گشتی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خوورییەکان.

چینی دەسەڵاتدار ئەو چینەبوون کە لەئەنجامی شەڕو داگیرکاریدا سەری هەڵدابوو. ئەم چینە دەسەڵاتی بەسەر بەشێك لە بەرهەمی کشتوکاڵی وڵاتدا گرتبوو. لادێکانیش وەك قەوارەیەك مامەلەی لەگەڵ دەکرا. سەرپەرشتی کردن و بەڕێوەبردنی لادێکان لەلایەن ژمارەیەکی کەمی چینی دەسەلاتدارەکانەوە بوو، ئەمانەش سەر بە بنەماڵە پاشایەتییەکانی مەلیکەکانی دەوڵەتە خوریەکان بوون.

چینی (مەری ـــ یەننی ـــ نا) ـــ ئەمەش وشەیەکی خوریە بەمانای چینی دەسەلات دار دێت ـــ ژمارەیان زۆر و پیشەکەشیان کاری سەربازی بووە، ئەمانە بەشێوەیەکی باشتر گرنگیان بەرێکخستنی بەرهەمی زەویە کشتوکاڵییەکان دا، ئەویش لەرێگەی تەرخانکردنی پارچە زەوییەکان بۆ خۆیان کە لەرێگەی خێزانێکی ژمارە کەم یان زۆر بەرهەم دەهێنرا، زۆر جاریش چەند کۆیلەیەك هاوکاری ئەم خێزانەی دەکرد لەکارەکانیدا. ئەم چینە کاریگەری و دەوری خۆی هەبوو لە پرۆسەی پێشکەوتندا کە بووە هۆی گۆڕانی سیستەمی کشتوکاڵی (النظام الزراعي) بەشێوەیەکی گشتی (بەلایەنی کەم لە ناوچەکانی رۆژهەڵات) کە ئەمەش لە گەشەکردن و بەرزبوونەوەی ڕێژەی بە مولّك کردنی زەویە کشتوکاڵییەکان دەردەکەوێت.

بەم جۆرە بەشێکی چینی (مەری ـــ یەننی ـــ نا) بوونە خاوەنی زەوی فراوان لە سەر حیسابی کەسانێك کە هەژاربوون. هەرکەسێك بیویستبایە بچێتە ریزی ئەم چینە لە ناوچەی ئارابخا ئەوا دەبوایە خاوەنی گالیسکەیەکی سەربازی بێت، کەچی لەناوچە خوریەکانی بەشی ڕۆژئاوا ئەم مەرجە کاری پێنەدەکرا، بەڵکو چوونە ریزی ئەم چینە، ببووە سیفەتێکی کۆمەڵایەتی و میراتگری (واتە ئەگەر باوك لەم چینە بوایە ئەوا کوڕیش لەم چینە دادەنرا).

سەرچاوەکانی لێکۆلینەوی ژیانی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسی و سەربازی و دامودەزگا داراییەکان و سیستەمە یاساییەکان لە هەموو ناوچەکان بەشێوەیەکی پچر پچرە و بەتەواوی بەدەستمان نەگەیشتووە، هەمان شتیش بەنیسبەت لایەنی ئابوورییەوە.

هەرچی ئەوەی کە پەیوەندی بە دامودەزگا کارگێڕی و سیستەمە یاساییەکان هەیە ئەوا بە شێوەیەکی سەرەکی پشتمان بەو بەڵگەنامانە بەستووە کە لەبەشەکانی ڕۆژهەڵاتی شارستانییەتی خوریەکان دۆزراوەتەوە، گرنگترینیان ئەو پارچە شوێنەواریە بچووکانەن (بەتایبەتی ئەو نووسراوانەی کە مۆرکی کارگێڕی و یاسایی هەیە) کە لە وڵاتی ئارابخا دۆزرایەوە لەسەر سنووری ڕۆژهەلاتی وڵاتی خوریەکان، لەهەر سێ شارەکانی : نووزی، کوروخەننی، ئارابخا. ئەو بەڵگەنامانەی کە لە چینی چوارەمی شاری ئالالاخ دۆزراونەتەوە (ئەم

شارە سەر بە مەملەكەتی خوریەكان بووە) دەمانپارێزێ لە گشتگیریەكی خێرا لەگەڵ ئەو ئەنجامانەی كە بەدەستهاتووە لە ئەنجامی لێكۆڵینەوەی ئەو ماددە شوێنەواریانەی كە لە شاری نووزی دۆزرابوونەوە.

ئەوەی كە گومانی تێدا نییە بارودۆخی ئابووری، لە رووی ژینگە و بەرووبووم و ئاووهەوا و باری گواستنەوەدا بەشێوەیەكی گشتی یەكگرتوو بووە لە ژێر ڕۆشنایی تایبەتمەندی ئابووری ناوچەكە. هەرچی ئەو راستیانەی كە پەیوەندی بە زمانی هاوبەش و فۆلكلۆری مێژوویی و ئایینی یەكگرتوو هەیە ئەوا دەورێكی كەمی تیایدا هەیە.

ئەم پێشكەشكردنەی خوارەوە پەیوەستە بە بارودۆخی وڵاتی ئارابخا لەنێوان ساڵانی (١٤٥٠ ــ ١٣٥٠ پ.ز). هەندێك دیاردەی دیاریكراوی مەملەكەتی میتانی هیچ جیاوازییەكی نەبوو لەگەڵ ئەوەی كە لە ئارابخادا هەبوو.لەوانەش :

ــــ فەرمانی كۆشكی پاشایەتی كە وەك ناوەندێك بووە بۆ كاروباری پیشەییی وبازرگانی.

ــــ زۆر گرنگی دان بە موڵكداریەتی زەوی و ئەو گۆڕانكارییانەی كە پەیوەندی بە پێكهاتەی چینی دەسەلاتدار (طبقة النخبة او الأعیان) هەیە.

شایانی باسە دیاردەی دووەم گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە، چونكە هۆكاری سەرەكی بووە بۆ رووخان و لەناوچوونی خێرای هەردوو دەولەتی میتانی و ئارابخا دوای ئەوەی كە میتانییەكان (خوریەكان) لەوپەڕی بەهێزی دەسەڵات دابوون.

لە هەزارەی دووەمی پێش زایین بەتایبەتی سەردەمی برۆنزی كۆتایی (١٦٠٠ ــ ١٢٠٠ پ.ز) ناوچەكانی رۆژهەڵاتی كۆن و ناوچەی ئیجە (دەریاچەی ئیجە) بە سەردەمی ئابووری كۆشكی پاشایەتی ــ مەلەكی ـ وەسفدەكرا. ئەم وەسفكردنەش پاساوی خۆی هەیە، ئەگەر كەمێك لە راڤەكردنی ئەم زاراوەیە دووركەوینەوە بەوەی كە هەموو جموجۆڵێكی ئابووری بەشێوەیەكی ڕاستەوخۆ لە كۆشكەوە دەردەچوو. كۆشك چاودێری بەروبوومە كشتوكاڵییەكانی بەرادەیەكی كەم دەكرد ــ كە لەگرنگترین بەشەكان و فراوانترینیان بوو ــ ئەمەش چونكە وەك نوێنەر یان وەك ناوەندێكی ئابووری وەسفدەكرا. یان بڵێین كۆشك بەزۆری كاریگەری لەسەر بەرهەمەكان هەبوو چونكە بە لێپرسراوی حكوومی دانرابوو، ئەمەش لەرێگەی بەرزكردنەوەی باج یان دابەشكردنی زەوی یان دەركردنی بڕیاری یاسایی. هەرچی مانا راستەخۆكەی زاراوەی (ئابووری كۆشكی مەلەكی) ئەوا دژی ئەمەی پێشوو بووە، كە ئیشارەت بەدەوری تاك رەوی یان قۆرخ كردنی كۆشك دەكات لە بواری بازرگانی دەرەكیدا، هەروەها ئەمە پەرۆشی

دەسەڵاتدارانی كۆشك بۆ كۆكردنەوەی گشت جموجۆڵێكی پیشەكاری بەتایبەتی كانزاكاری بۆ لای خۆی دەردەخات.

نووسراوەكانی نووزی ئاماژە بەوە دەكەن (مەبستمان لە بەكارهێنانی ئەم ناوە كە لەبەشەكانی تری ئەم كتێبە پشتی پیێ دەبەستین، ئەو نووسراوە زۆرانەیە كە لە شاری نووزی دۆزراونەتەوە ــ پاشماوەی شاری نووزی لەنزیك شاری كەركوكی ئێستایە ــ سەرەرای ژمارەیەكی زۆری ئەو نووسراوانەی كە لە هەردوو شاری ئارابخاو كوروخەننی دۆزراوەتەوە) كە ژمارەیەك لە شارەكانی وڵاتی ئارابخا كۆشكی تێدا بووە. بەداخەوە زمانی ئەكەدی (بەهۆی جیاوازی چەمكەكان تیایدا) ناو و جۆری نشینگەكان لێك جیا ناكاتەوە، بۆ نموونە لە ئەكەدیدا وشەی (ئالۆ ــ ALU) بەكاردێت وەك ئاماژە كردنێك بۆ لادێ بچووكەكان و شارە گەورەكان لەیەك كاتدا بێ ئەوەی كە جیاوازی لە نێوانیاندا بكات. هەربۆیەش ناوی ئەو شوێنانەی كە كۆشكی تیادا بووە دەلالەتە لەسەر شارێكی قەبارە دیاریكراو، تەنها دانیشتوانیشی لە خزمەت كۆشكدا نەبوونە، وەك شارەكانی ئارابخاو نووزی. لەوانەشە ئەم وشەیە تەنها دەلالەت لە خانووەكانی سەر بەكۆشك بكات. هەروەك دەزانین دواتر كۆشكەكان گەشەیان سەندو شوورەداركران، وەك لە شاری كورڕوخەننی، بەڵام لە شارێكی گەورەی وەك نووزی دەبینین كۆشك بەتەنها نزیكەی نیوەی پێوانەی شوورەی شاری داپۆشیبوو.

زانیاری تەواومان لەبەردەستدانییە دەربارەی پێوانەی ئەو كێلگانەی كە لەلایەن كۆشكی مەلەكییەوە سەرپەرشتی دەكران و وەبەردەهێنران. تێبینی ئەوە دەكەین لەكاتی باسكردنی كێڵكەگان لەبەڵگەنامە تایبەتییەكاندا ئەوا ناوی خاوەنی كێڵگە دراوسێكانیش دەهێنرا، بەڵگەنامەی خاوەن كێڵگەكان پەیوەندی بە بەڵگەنامەی كۆشك یان شاژن هەبوو. بێگومان مەرج نییە ئەم جۆرە پەیوەندییە ڕەنگدانەوەی بڕی پەیوەندیەكانی نێوان موڵكی كۆشك و موڵكی تاكەكان بێت، بەڵكو ئەمە هێمایەكە بۆ هەردوو موڵكداریەتی (موڵكداریەتی كۆشك و موڵكداریەتی تاك) كە هەندێك جار بەشێوەی شەراكەت بەیەكەوە بوونە.

كۆشك پێداویستییەكانی لە دانەوێلە لەو لادێیانەی كە بە موڵكی كۆشك دادەنران دابیندەكرد. تاكو ئێستا شێوازی پەیوەندی نێوان كۆشك و ئەو لادێیانە بۆمان ڕوون و ئاشكرانییە، هەروەها ئەو ناوەی كە دەلالەت لەسەر موڵكداریەتی هەردوولا دەكات لەم حاڵەتەدا نازانرێت، هەروەك چۆنییەتی دابەشكردنی بەرووبوومەكان لەنێوانیان نازانرێت.

جۆرە باجێك هەبوو پێیان دەگوت (ئیلکۆ ــ Elku) (ئەمەش یەکێکە لە سیستەمەکانی پێدانی زەوی، کە بەپێی ئەم سیستەمە پارچە زەویەك بەجوتیار دەدرا بۆ ئەوەی کاری تیادا بکات و وەبەری بهێنێت لە بەرامبەریشدا بەشێك لە بەرهەمەکەی بەخاوەن زەویەکە دەدات) کە بەسەر ئەو کێڵگە زۆرانە سەپێندارابوو کە موڵکدار نەبوون، واپێدەچێت شوێنەواری ئەمەش وەك خۆی لەیاسای کشتوکاڵیدا مابێتەوە بەبێ گۆڕان وەك ئەوەی کە لەسەردەمی بابلی کۆندا بڵاوبووە. دیاریکردنی چەمکی ئەم جۆرە باجە بەوردی لە سەردەمی بابلی کۆندا کارێکی ئاسان نییە، بەڵام ڕەنگە ئەمە ئاماژە بێت بۆ جۆرێك لە باجی کشتوکاڵی کە بەسەر ئەو جوتیارانە دەسەپێندرا کە زەویەکانیان بەمیرات بۆ ماوەتەوە و نەدەکرا بفرۆشرێت، لەسەریان پێویست بوو وەبەری بهێنن و بەشێك لە بەرهەمەکەی بەکۆشك بدەن. نازانین ئەم جۆرە باجە(ئیلکۆ) تا چ رادەیەك گونجاو بووە لە ئارابخا لەگەڵ ئەم جۆرە دیاریکردنە. یەکێك لەو پرسگەلانەی تر کە بۆ ئێمە ناروونە ئەوەیە : ئایا ئەم سیستەمە دەگەڕێتەوە بۆ دووبارە دابەشکردنەوەی زەویەکان کە لەکۆتایی سەدەی شانزە و سەرەتای سەدەی پانزەی پێش زایین ئەنجامدرا دوای داگیرکردنی زەویەکان سەپاندنی دەسەڵات بەسەریدا، یان ئەمە بەدیارکەوتنی پەیوەندییەکی جوزئییە بەلایەنی کەم لەگەڵ بارودۆخی موڵکداری زەویەکان لەسەردەمی بابلی کۆندا ؟.

هەرچۆنێك بێت، نووسراوەکانی نووزی هەڵوەشاندنەوەی ئەم جۆرە سیستەمەی راگەیاندووە، کە ئیشارەت بەسەرهەڵدانی چینەك لە خاوەن زەوی دەکات. ئەمەشیان چینی ناوەڕاستە کە لەنێوان کۆشك و ئەو جوتیارانەی کە بەپێی سیستەمی باجی ئیلکۆ کاریان دەکرد دا هەبوون. گومانی تێدانییە ئەم سیستەمە هەر مایەوە، ڕەنگە ببێتە بەجێهێنانەکی رەسمی لە کۆشك، بەڵام ئەمە لە سەرچاوەکان ئاماژەی پێنەکراوە.

موڵکەکانی شاژن بەشێوەیەکی سەربەخۆ و جیا لە کێلگەکانی کۆشك بەرهەم دەهێنران. پێوانەی زەویە گەورەکان کە بە دیمات ناسراوبوو، کە ئەمەش موڵکێکی تایبەت بە مەلیك بووە (وەك بلێی : دێماتی فلانە مەلیك)، ئەم جۆرە زەویانە بەشێوەیەکی جیا لەبەرهەمی کۆشك وەبەردەهێنرا.

دانەوێلە بەرهەم هێنراوەکانی سەر بەکۆشك هەر لەناو کۆشك دابەشدەکرا، لەدیارترینی ئەوانەی کە لەناو کۆشك سوودیا لێ ئەبینی ئەمانەن :

١- پاشاو فەرمانبەرە گەورەکان و نوێنەرانی وڵاتەکانی تر و بێگانەکانیان و ئەسپەکانیان. (تێبینی ئەوە دەکرێت کە مەلیك بەشێوەیەکی جێگیر لە پایتەخت نەدەژیا، بەڵکو لە

کۆشکێکەوە بۆ کۆشکێکی تر دەرۆیشت ــ وەك شێوازی گەڕانی فەرەنگییەکان[٧٥] و ئاگاداربوونیان لە وڵات ــ رەنگە جۆری بەرهەمەکان بەپێی ناوچەکان دەوری خۆی هەبێت بۆ پەیرەوکردنی ئەم شێوازەی گەڕان سەرەرای پێویست بوون و زەرووڕەتی بەرێوەبردنی یاسایی و بەشداریکردنی مەلیك لە ئاهەنگ و بۆنە ئایینییەکان).

٢- شاژن و میرە تەمەن بچووکەکان و ئەو کچە شایانەی کە لەباڵی ئافرەتان لە کۆشکی پاشایەتی (ئەمەش شوێنێکە لەناو کۆشك کە تەنها ئافرەتە بەرێزو پایە دارەکانی تێدا دەژیا) دەژیان. ئەمە سەرەرای ئافرەتە گۆرانی بێژەکان کە ژمارەیان یەکجار زۆر بووە، ئەمانەش وەك کۆیلە بوونە، هەروەك ئەم ئافرەتانە لە پاڵ کاری گۆرانی بێژی کاری رستن وچنینیان بۆ کۆشك ئەنجامدەدا.

٣- کۆیلەکان، کە ژمارەیەکی یەکجار زۆریان لە مەجالی دروستکردنی سوف وخووری کاریان دەکرد.

ئەو لیستانەی کە تایبەتە بە دابەشکردنی خۆراك و ناوی کەسەکان ئەوا هەندێك ژمارەی لەگەڵ دایە کە بارودۆخەکە بەشێوەیەکی باشتر روووندەکاتەوە، لە باڵی ئافرەتاندا لە کۆشکی شاری (زیزا ــ ZEZZA) نزیکەی (٤٣) کەسی تیادا بووە، لەنێوانیاندا شەش کچە مەلیك و پێنج کورە مەلیك. لیستەکی تر هەیە لە کۆشکی شاری (نووزی) بەناوی کۆیلەکانە، کە نزیکەی ناوی ٨٣ کەسی تیاداهاتووە کە بەم جۆرە بووە : (٣٢) کۆیلە کاری رستن وچنینیان ئەنجامداوە، (٣) دارتاش، (٣) ئاسنگەر، (٢) وەستای دروستکردنی گلێنە، (٤) نووسەر، (٢) وەستای دروستکردنی سەللە، ئەمە سەرەرای بوونی ژمارەیەك چێشتلێنەر و نانەواو وەستای دروستکردنی بیرە و شوان و باخەوان و چەندانی تریش.

پیشەی ڕستن وچنین لە گرنگترین کارە بەرهەمهێنەرەکانی کۆشك بوو، بۆ ئەم مەبەستەش کۆشك چەندین مێگەل مەڕ و ماڵاتی بەخێو دەکرد. کە چاودێری کردن و سەرپەرشتی کردنی ئەم مەڕ و ماڵاتانە ئەرکی سەرشانی کۆیلەکانی سەر بە کۆشك بوو، هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە مرۆڤە ئازادەکان وەك شوان مەڕوماڵاتی کۆشکیان بەخێودەکرد بەپێی بوونی گرێبەستی کار لە نێوان ئەوان و کۆشکدا. هەر کۆشکێك برێکی دیاریکراو لە باجی فەرز دەکرد بەسەر پارچەی جل و بەرگە دروستکراوەکاندا کە بەگرنگترین ماددەی نێردراو دادەنرا لە وڵاتی ئارابخا.

(٧٥) فەرەنگییەکان هۆزێکی جەرمانی بوون لە سەدەی شەشەمی زایینی فەرەنسایان داگیرکرد.

هەرچی ئەوەی کە پەیوەستە بە پرۆسەی فرۆشتنی بەرهەمەکان، ئەوا چەند بازرگانێکی دیاریکراو لێی بەرپرسیار بوون. تێبینی دەکرێت کە ئەم بازرگانانەش ناویان لە ڕیزی کۆیلەکانی کۆشك بووە (واتە ئەم بازرگانانە کۆیلەی کۆشك بوونە). ئەم کۆیلە بازرگانانە گەشتی بازرگانیان بۆ دەرەوەی وڵات ئەنجامدەدا، کە تیایدا هەڵدەستان بە کڕینی ئەو شتانەی کە پێیان ڕاسپێردرابوو، سەرەرای بەسترانەوەی ئەم بازرگانانە بەکۆشك (واتە خزمەتکردنی لایەنی بازرگانی تایبەت بە کۆشك) بەڵام لەهەمان کاتدا داواکاری تاکەکانیشیان جێبەجێ دەکرد و شتیان بۆ دەهێنان. لە گرنگترین ئەو شتانەی کە دەیانناردە دەرەوە (صادرات) بریتی بوو لە بەرهەمەکانی ڕستن وچنین و کۆیلە. بەڵام لە گرنگترین ئەو ماددانەی کە دەیانهێنا (استراد) بریتی بوو لەو ماددانەی کە لە رووەك دەردەهێنران لەگەڵ هێنانی خووری ڕەنگاوڕەنگ. (سەیری وێنەی ژمارە ٩ بکە)

کۆشك لە پاڵ گرنگیدان بە لایەنی ئابووری ئەوا زۆر گرنگی بەلایەنی سەربازی دەدا، ئەمەشیان پەیوەندی بە بازرگانی ناوەندی (التجارة المركزية) هەبوو. کۆشك هەڵدەستا بەرێکخستنی پرۆسەی کانزا بەنرخەکانی وەك (مس، تۆتیا، تەنەکە، ئاسن)، پاشان لە لایەن وەستاکانی سەر بە کۆشك کەل وپەلی سەربازی لێ دروستدەکرا، لەناو کۆشکدا کارگەیەگ هەبوو تیایدا زرێ بۆ سەربازەکان و جەنگاوەرەکان و سوارەکانیان دروستدەکرا، ئەمە سەرەڕای دروست کردنی چەندین چەکی تری جۆراو جۆر.

لەسەر کۆشك پێویست بوو لەکاتی جەنگدا چەك و پێداویستییەکانی تری جەنگاوەران دابین بکات. بێجگە لە هێزی سەر بەیەکەی گالیسکە جەنگییەکان کە خۆیان هەڵدەستان بە دابینکردنی پێداویستییەکانی تایبەت بەجەنگ لە ئەسپ، گالیسکە، چەکە جۆر بەجۆرەکان (وادیارە ئەم چینە هەموو جارێك ئەم کارەیان جێبەجێ نەکردووە). ئەم جەنگاوەرانە لە کاتی جەنگدا برێکی زۆر دانەوێلەیان لە کۆشك وەردەگرت بە بەراوورد لەگەڵ یەکەکانی تردا، ئەمەش بۆ بەخێوکردنی خۆیان و ئەسپەکانیان.

مەلیك (بەو سیفەتەی کە سەرکردەی دەوڵەتە) هەموو فەرمانەکانی دارایی، یاسادانان، بڕیارە یاساییەکان، خۆی دەریدەکردن، هەرچی دەوری دەزگا حکومییەکان و سنووری بەشداری کردنیان لە دەرکردنی بڕیارەکاندا تاکو ئێستا بۆ ئێمە روون وئاشکرا نییە، ئەمەش چونکە تێکستە مێخییەکان بەروونی باسی لەم خاڵە نەکردووە. دەوری مەلیك لەرووی بڕیارە یاساییەکان (الأحكام القانونية) وەك دەوری دادگای پیاچوونەوە بووە کە دەسەڵاتی هەڵوەشانەوەی بڕیارەکانی هەبووە لەبەرامبەر دادگای ناوخۆیدا.

لەگرنگترین ئەو فەرمانبەرە کارگێڕییانەی کە یارمەتی مەلیکیان دەدا لەبەڕێوەبردن و دەرکردنی بڕیارەکاندا ئەمانەی خوارەوەن :

■ شەککین ماتی، سوکەللو : ئەم دوو فەرمانبەرە هەروەك وەزیری ئێستا بوون، بەڵام ئەرکەکانیان بەتەواوی روون نییە.

■ خەل زوخلۆ : واتە فەرمانبەری قەڵا (آمر الحصن) ئەمەشیان فەرمان و ئەرکەکانی تەواو دیارنییە.

■ خەزەنتۆ : واتە بەرێوەبەری ناوچەکان.

هەندێك لە بۆنە و فەرمانە مەلەکییەکان چەند شێوازێکی جموجۆلی و چالاکیەکانی حوکمرانییەتی مەلیکمان بۆ دەردەخات لەوانەش :

- دیاریکردنی نرخی فدیەی پیاوەك کەکراوە بە کۆیلە لە دەرەوەی وڵات، پاشان بازرگانێکی ئارابخا کریویەتی و ئازادی کردووە، بەهیچ جۆرێك نابێت دەستکاری ئەم نرخە دیاریکراوە بکرێت.
- بەهیچ شێوەیەك نابێت هاوڵاتی شاری مەلیك لە رێگەی کەسێکی ترەوە باجی ئیلکۆ بدات.
- هیچ کرێکارێکی کۆشکی پاشایەتی بەبێ ڕەزامەندی مەلیك نابێت ببێتە پاڵنەرێك بۆ ئەوەی کە کچەکانیان کاری سواڵکردن یان بەدڕەوشتی ئەنجامبدەن.
- لە یەکێك لە فەرمانە ئاراستەکراوەکانی مەلیك بۆ خەزەنتۆ (بەڕێوەبەری ناوچەکە) نووسراوە : پێویستە وشیاربن لە بەرامبەر کاری دزی و هێرش هێنانی لەناکاو بۆ سەرتان و دەست گیرکردنی هەڵاتووەکانی ئارابخا.
- هەندێك بۆنە مۆرکی کۆمەڵایەتی و سیاسی پێوە دیارە کە تیایدا مەلیك لە سزادانی تاونبارەکان دەبوورێت یان دەستدەکات بە چارەسەرکردنی بارودۆخی چینەکانی کۆمەڵگا و هەژارەکانی ناو گەلەکەی.

لەوانەی کە سەر بەبنەماڵەی دەسەڵاتدارن و بەشێکی بچووکیش لە چینی سەرکردەکانی هێزی گالیسکە سەربازییەکان چینەکی تری نوێ سەری هەڵدا، ئەوانیش بریتی بوون لە گەورە موڵکدارەکانی زەوی، ئەمانەش خاوەنی ژمارەیەکی زۆر لە پارچە زەوی بوون.

لە نموونەیەکدا کە لە نزیکەوە یارمەتیمان دەدات بۆ دیاریکردنی رووبەری ئەو زەویەی کە بەرهەم دەهێنرا لەلایەن یەکێك کە سەربەم چینە نوێیە بوو.کە پێوانەی زەویەکە بەلایەنی

کەمەوە (٢٨٠) هێکتار دەبوو. ئەم رووبەرەش دوو ئەوەندەی خۆی زیاد دەبێت ئەگەر زەویەکە ساڵێ دووجار بەرهەم بهێنرێت (واتە لەساڵێکدا زەویەکە دوو جار تۆ بکرێت وەك ئەوە وایە کە دوو ئەوەندەی زەویەکە لە ساڵێکدا یەك جار تۆ بکرێت).

دوو بەڵگەنامەخانەمان (ئەرشیف) لە وڵاتی ئارابخا دۆزیوەتەوە، کە زانیاری باش و دەوڵەمەندی دەربارەی گەورە موڵکدارەکانی زەوی تێدایە، ئەم دوو بەڵگەنامەیەش بە بەڵگەنامەخانەی (تیخیب ــ تیللا) و میراتەکەی و بەڵگەنامەخانەی (شیلووا ــ تیششوب) ناسراون[٧٦].

تیخیب ــ تیللا زاوای مەلیك بووە، پلەیەکی بەرز و گرنگی هەبووە لە کۆشك، زۆرینەی بەڵگەنامەکانی ناو بەڵگەنامەخانەکەی تیخیب ــ تیللا یاسایی بوو، کە ئەمەش یارمەتی داین بۆ زانینی چۆنییەتی کۆکردنەوەی زەوی و زارە کشتوکاڵییەکانی. هەرچی شیلووا ــ تیششوبە ئەوا میر بووە، لە بەڵگەنامە خانەکەی شیلووا ــ تیششووب شێوازی چۆنییەتی بەڕێوەبردنی زەوی وزارەکەی دەردەکەوێت.

پێشتر باسی ئەوەمان کرد ژمارەیەکی زۆر لە جوتیارە ئازادەکان بوونە خاوەن زەوی، ئەمەش لەئەنجامی دابەشکردنی زەوی لە لایەن کۆشك بەسەریاندا. ئەم جۆرە خاوەندارییەش پەیوەست بوو بەباجی ئیلکۆ، ئەم جۆرە زەویانەی کە بەم رێگەیەوە وەرگیرابوون دەکرا ببێتە میرات بەڵام نەدەکرا بفرۆشێت.

پرۆسەی دابەشکردنی ئەو زەویانەی کە ببووە میرات لە ئارابخا بەجۆرێك بوو کە تەنها کوڕی گەورە دووبەش، بەڵام کورەکانی تر یەکە و یەك بەشیان بەردەکەوت لە زەویەکە. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە یەکەی کار لە کورتی بدات لەروو توانای بەرهەمهێنانی ئابووری. هەروەك بەسترانەوەی ئەو زەویانە بە بارودۆخی ئاو و هەوا (باران) بەتایبەتی ئەو زەویانەی کە پشت بەئاوی باران دەبەستن، زۆر جار بەرهەمی باش و تەواویان نەدەدا بەدەستەوە، ئەمەش بەهۆی باران نەبارینەوە، هەربۆیەش لەم حاڵەتەدا جوتیار ناچار دەبێت قەرز وەربگرێت. زۆر جار خێزانەکان نەیاندەتوانی قەرزەکان بدەنەوە چونکە رووبەری زەویەکانیان بچووك و بەرهەمی ساڵانەشی کەم بوو.

(٧٦) تیخیب ــ تیللا و شیلووا ــ تیششوب ناوی دوو کەسی خوورییە کە خاوەنی زەوی وزارێکی زۆر بوونە.

چەندین گرێبەستی تایبەت بە وەرگرتنی قەرزمان پێگەیشتووە، ئەم گرێبەستانەش لەنێوان جوتیارە هەژارەکان و گەورە موڵکدارەکان بەسترابوون. لەم جۆرە گرێبەستانەدا بۆمان دەردەکەوێت کە قەرزە ئاساییەکانی ناوخۆی یەك لادێ یان یەك خێزان وای لێهات مەبەست و مەرامەکانی پێ جێبەجێ نەکرێت. ئەم بارودۆخە بەشێوەیەکی گشتی بووە هۆی وازهێنانی خاوەن زەویەکان لە بەرهەمهێنانی زەویەکانیان بەشێوەیەکی سەربەخۆ. لەبەر ئەوەی جوتیارەکان نەیان دەتوانی زەویەکانیان بفرۆشن، چونکە ئەم جۆرە زەویانە بە بڕیارێکی مەلەکی لە فرۆشتن قەدەغەکرابوو، هەربۆیەش ئیجتهادێکی یاسایی دانرا بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، بەم پێیەش ئەو زەویانەی کە باجی ئیلکۆی لەسەرە دەتوانرێت بکرێتە میرات بە شێوازێکی دیاریکراو. بەم جۆرەش موڵکدارە گەورەکان (لە دیارترینیان لەم رووەوە تیخیب ــ تیللایە هەروەك لە بەشی هەرە زۆری بەڵگەنامەکان دەردەکەوێت) جۆرە رێککەوتنێك لەگەڵ خاوەن زەویە هەژارەکان دەکەن، کە بەرێککەوتنی وەرگرتن (أتفاق تبنّ) ناسراوە کە بەپێی ئەم رێککەوتننامەیە مافی خاوەندارێتی ئەم زەویە دەدرایە موڵکدارە گەورەکە، کە وەك بەشێکی میرات بۆی وەسفدەکرا لە بەرامبەریشدا موڵکدارە گەورەکان دیارییەك دەدەن بە خاوەن زەویە هەژارەکە. ئەم دیاریەش یەکسانە بەبەرهەمی ساڵانەی زەویەکە، بەڵام هەندێك جار ئەم بڕەیە زیاد دەکرێت تا دەگاتە سێ ئەوەندەی بەرهەمی ساڵانەی زەویەکە. ئەمەش لەبەر گرنگی شوێنی زەویەکە بووە. لەم جۆرە رێککەوتنەدا هەرلایە وەك باسکرا جوتیار زەویەکەی دەدا بە موڵکدارەکە، بەڵام لەسەر جوتیارەکە پێویست بوو باجی ئیلکۆ بدات لە بەرامبەر ئەو دیارییەی کە وەریگرتووە. ئەم یاسایە لەبەرژەوەندی گەورە موڵکدارەکان بوو ئەگەر زەویەکە بەرهەمی باش وچاك بوایە، بەڵام بەداخەوە سەرچاوە مێخییە نووسراوەکان زانیاری زیاترمان لەم بارەیەوە پێنادەن. هەروەها ئێمە نازانین کە ئەم جۆرە رێککەوتنە هیچ مەرجێکی کەسێتی لەخۆ گرتووە کە لەسەر چینی بێ دەسەڵات (جوتیارەکان) پێویست بێت جێبەجێی بکات.

بەم شێوەیە جۆرێکی تری موڵکداریەتی زەوی سەری هەڵدا، ئەمەش لە ئەنجامی سێهەم جار هەموارکردن. هەروەها بەمیرات کردنی ئەم جۆرە زەویانەی کە چینی سێهەم تیایدا بەشدارە (کە لەرێگەی ئەم جۆرە رێککەوتنەی پێشتر باسکرا کە لەنێوان جوتیار وموڵکدارەکان مۆرکرابوو) دوای مردنی خاوەن زەویەکە شتێکی ئاسایی نەبووە، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەموو جۆرە شەکایەتێك و گازاندەیەکی تایبەت بەم لایەنە پێشکەش کرابا رەت دەکرایەوە، ئەمەش لە زەرەری خاوەن زەویە موڵکدارەکان بوو. هەر لەبەر ئەمەش ئەوانەی کە حەزیان دەکرد زەوی

تر بەدەستبهێنن بۆ وەبەرهێنان، هەڵستان بە بەکارهێنانی شێوازێکی یاسایی تر، ئەویش بریتی بوو لە پێدانی قەرز بەو جوتیارانەی کە زەویەکانیان باجی ئیلکۆی لەسەر بوو، لە بەرامبەریشدا زەویەکانیان ڕەهن دەکرد بۆ خۆیان، بەڵام ئەوە نازانین کە جوتیارەکان لەم حاڵەتەدا بەردەوام دەبن لە بەرهەمهێنانی زەویەکانیان یان خاوەن قەرزەکە (دەوڵەمەندە موڵکدارەکان) زەویەکە بۆ خۆیان بەرهەم دێنن.

خاوەن موڵکە گەورەکان لە لایەنەکانی ڕێکخستن و شێوازی وەبەرهێنانی ئابووری لە کۆشکدا سوودمەندبوون، بەڵام زەویەکانیان بەشێوەیەکی سەربەخۆ و جیا لەکۆشك بەرهەم دەهێنا، بەڵام لە هەندێك حاڵەتدا پەیوەندی لەگەڵ کۆشکدا هەبوو، وەك لە حاڵتی میر (شیلووا ــ تیششوب) کە موڵکەکەی لە باوکییەوە کە مەلیك بوو بەمیرات بۆی مابووەوە. هەروەك ئەو کەل وپەل و کۆیلانەی کە لەناو زەویەکەی کاریان پێدەکرا دیارییەکی مەلەکی بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە (شیلووا ــ تیششوب) موڵکی کۆشکی بۆخۆی بەرهەم هێنابێت.

لەناو موڵکەکانی شیلووا ـ تیششوب تێبینی بوونی بەرهەکانی ماددەی ڕستن و چنین بە قەبارەیەکی گەورە دەکرێت، کە هاوشێوەی بەرهەمەکانی ڕستن وچنینی کۆشك بووە. هەروەها لەمێگەلە ئاژەڵی مەڕ و بزن خووری دابین دەکرد. هەروەها کۆیلەی ئافرەت (بەشێوەیەکی کەمیش کۆیلەی پیاو) هەڵدەستان بە ڕستن وچنینی خوریەکە. ژمارەی ئەو کرێکارانەی کە لەلای شیلووا ــ تیششوب لە بواری ڕستن وچنین کاریان دەکرد لە ماوەیەکی دیاریکراودا نزیکەی ٢٤٠ کۆیلەی پیاو و ئافرەت و منداڵەکانیان بوون، ئەمانەش لە چواردەوری کارکردن کۆکرابوونەوە. بەشێکی زۆری بەرهەمەکە خۆی بۆ بەخێوکردنی کارمەندانی کارگەی ڕستن وچنین بەکاردەهێنرا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شیلووا ــ تیششوب قازانجێکی زۆری لە دانەوێلەکانی دەکرد کە بەقازانج بەقەرزی دەدا.

جموجۆلی کۆمەڵایەتی بەتایبەتی لە ئارابخا (کە بەسەرهەڵدانی موڵکداری گەورە لەلایەك و بڵاوبوونەوەی هەژاری لەنێوان جوتیارە ئازادەکان لەلایەکی ترەوە جیادەکرێتەوە) بووە هۆی سەرهەڵدانی چینەکی کۆمەڵایەتی نوێ. هەروەك موڵکدارە گەورەکان زیاتر هەوڵی دابینکردنی سەربەخۆییان ئەدا، هەروەها کۆیلایەتیش زیادی کرد و لە چوارچێوە ئاساییەکەی دەرچووبوو.

هەرچی لایەنی کۆیلایەتی بوو ئەوا بەکاری خزمەتکردن و مومارەسەکردنی پیشەیەك لە هەندێك لایەنی دیاریکراوی کاروباری کشتوکاڵی وەك بەخێوکردنی ئاژەڵە گەورەکان و کێڵانی

زەوی پەیوەست بوو. گرنگترین سەرچاوەی دەرەکی کۆیلە وڵاتی (لو ــ لو)ە کە دەکەوێتە چیای زاگرۆس (ئەمەش شوێنی لولوبییەکانە)، بەڵام سەرچاوەی کۆیلە لەناوەوەی وڵات ئەوا پشتی بە لەدایکبوونی منداڵی کۆیلەکان بەستبوو. تێکستە مێخییەکان ئیشارەت بەوە دەکەن کە ئەو بێگانانەی کە دەرفێنران دەکران بە کۆیلە، هەروەها حاڵەتێکی تر هەیە کە بەسەرچاوەیەکی لاوەکی کۆیلە لەقەلەم دەدرێت ئەویش پێی دەڵێن (تیدیننۆ)(٧٧) کە پیاوەکان لەم حاڵەتەدا هەڵدەستان بە کارکردن بەهێز و مەچەکی خۆیان بۆ دەستەبەر کردنی یان دانەوەی یان کەفالەتکردنی قەرزێك کە وەری گرتبوو، لەڕاستیدا ئەمە بەسەر قەرزارەکە دەسەپێندرا کاتێك ئەگەر توانای دانەوەی قەرزەکەی نەبێت، ئەمەش شێوازێکی یاسایی نەبووە.

ئەو چینانەی کە لەبەشی کشتوکاڵیدا کاردەکەن بێ ئەوەی زەوی تایبەتیان هەبێت یان سەر بەو لادێیانەن کە بەتەواوی هی کۆشکە یان هی کەسێکی خاوەن نفوزە لەهەمموو چینە کۆمەڵایەتییەکانی تری ئارابخا کەمتر زانیاریمان دەربارەیان هەیە. هەندێك بەڵگە هەیە کە ئیشارەتی بەبوونی جوتیاری ئازاد کردووە کە زەویان بەکرێ گرتووە، هەروەك ئیشارتی بە جوتیاری سەربەخۆ دەکات. گومانی تێدا نییە ئەم توێژینەوە ورد و ڕێکوپێکە بۆ دەرهێنان و ساغ کردنەوەی چەندین ڕاستی تر سوودی لێ ئەبینرێ.

لە کۆتایشدا پێویستە ئیشارەت بەو بۆچوونەش بکەین کە دەڵێت: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە وڵاتی ئارابخا سنووردار بووە بە کۆمەڵە خێزانێکی کارکەر لە چوارچێوەیەکی هاوبەشدا کە ناتوانین تەئکیدی لەسەر بکەینەوە لەژێر ڕۆشنایی ئەو بەڵگەنامانەی کە تاکو ئێستا دۆزراونەتەوە(٧٨).

(٧٧) تیدیننۆ وشەیەکی خوورییە بە مانای (بەو شتەی کەپێ ی ڕازییە) دێت.

(٧٨) ئەم بۆچوونە لە لایەن توێژەری رووسی (نینل یانکۆفسکا) پێشکەشکراوە کە بەزاراوەی پێکهاتەی خێزانی فراوان (کومونات أسرية واسعة) دەربڕیوە، کە لە هەردوو توێژینەوەکەی ئاماژەی پێدەکات کە لە ساڵی ١٩٦٩ زایین بڵاوی کردبووەوە.

ژیانی ئایینی خوورییەکان
(خوداوەندەکان، ئەفسانەکان، عیبادەت و پەرستن، جادووگەری)

بیروباوەڕی ئایینی و ئەفسانە و پەرستن و ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی خوریەکان بە کۆمەڵێکی ڕێکوپێك و سەربەخۆ دانانرێت، ئەمەش شتێکی چاوەڕوانکراوە، چونکە خوریەکان لە ناوچەیەکی سنوور فراوان نیشتەجێ بوونە، کە بۆتە هۆی ئەوەی لەگەڵ شارستانییەتەکانی تری دەوروبەری بەریەککەون وکاریگەری لە سەر یەکتری دروستبکەن.

خوریەکان لە مێژووی خۆیان هەندێك خوداوەندی نامۆیان پەرستووە لە پاڵ کۆمەڵە خوداوەندەکانی خۆیان لە پانسیۆنی خوریدا(مجمع الآلهة الخورية). هەروەك خوریەکان هەندێك لەم خوداوەندە نامۆیانەیان هاوشێوە (متابق) کردووە لەگەڵ هەندێك لە خوداوەندە ناسراوەکانی خۆیان. ئەم دیاردەیەش لە ئەنجامی بەریەککەوتنی شارستانییەتی خوریەکان لەگەڵ شارستانییەتی نەتەوەکانی تری دەوروبەر سەری هەڵدا. پیاوە ئایینییەکان (کاهنەکان)ی خوریەکان شارەزاییەکی تەواویان هەبوو لە فەلسەفەی ئایینی وڵاتی دوو رووبار (میزۆپۆتامیا). هەربۆیەش پیاوە ئایینییەکانی خوریەکان بەشێوەیەکی سەرکەوتوانە توانیان ئەم فەلسەفەیە بۆ ناوچەکانی خوریەکان بگوازنەوە. بەجۆرێك کە توانیان ئەم فەلسەفە ئایینییە لەگەڵ فەلسەفەی ئایینی خوریەکان بگونجێنن. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە هەندێك لە خوداوەندە خوریەکانیان لە شوێنی خوداوەندە هاوشێوەکانیان لە وڵاتی دوو رووبار دابنێن .

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین پێکهاتەی سەرەکی ئایینی خوریەکان بۆ سێ بەش جیابکەینەوە، کە ئەمانەن :

١- ئەو داب ونەریتە ئایینیانەی کە خوریەکان لە کۆنترین ناوچەکانی نیشتەجێبوونیان لە کوردستان هەیانبوو.

٢- کاریگەریەکانی هەریەکە لە ئایینی سۆمەرییەکان و ئەکەدییەکان لەسەر ئایینی خوریەکان.

٣- کاریگەریەکانی هۆزە سامییەکانی بەشی ڕۆژئاوا ـــ سووریا، لەسەر ئاینی خوورییەکان.

شایانی باسە بەشێکی گەورەی ئایینی سۆمەریەکان لە هەزارەی سێهەمی پێش زایین بە شێوەی ڕاستەوخۆ لە لایەن خوریەکان نەگواستراوەتەوە. بەڵکو لە هەزارەی دووەمی پێش زایین لە ڕێگەی ئەو بیروباوەرە ئایینییە جۆربەجۆرانەی کە لە کوردستانی سووریادا(باکووری سووریا) باوبووە بۆ لای خوریەکان گواستراوەتەوە.

دەتوانین ئاماژە بە ژمارەیەك لەو خوداوەندە خوریانە بکەین کە لە هەزارەی دووەمی پێش زاین زۆر بەناوبانگ بوونە و لە هەموو وڵاتی خوریەکان پەرستراون، واتە لەچیای زاگرۆس تاکو دەریای ناوەڕاست. ئەمەش بەکۆنترین قۆناغی ئایینی خوریەکان دادەنرێت. بەڵام دەبێت لەم ئیشارەت کردنەدا کەمێك خۆ پارێزی بکەین، چونکە بێگومان تایبەتمەندییە سەرەکیەکانی ئەم خوداوەندانە بە تایبەتمەندی خوداوەندە هاوشێوەکانی لە ئایینی سۆمەری و ئەکەدییەکان کاریگەر بووە. بەپێچەوانەوەش زۆر جار خوداوەندەکانی خوریەکان کاریگەریان لەسەر خوداوەندەکانی ناوچەکانی تر هەبووە. بەڵگەش لەسەر ئەمە خوداوەندەکانی ناوچەکانی ئاسیای بچووکە کە تایبەتمەندییەکانی خوداوەندەکانی خوریەکانیان وەرگرتووە. لە بەناوبانگترین خوداوەندی خوریەکان کە بۆ نەتەوەکانی تریش گوازتراوەتەوە خوداوەند (تیششووب - Tishshub) ە. ئەمەش خوداوەندی کەش (الطقس)بووە. ئەم خوداوەندە لە لایەن ئۆرارتییەکان لە وڵاتی ئاسیای بچووك بە (تایشبا) ناسراو بووە و پەرستراوە. شاری (کومی یان کومییا ــ Kumme or Kummija) بە گرنگترین مەڵبەندەکانی پەرستنی ئەم خوداوەندە دادەنرێت. شوێنی ئەم شارە تاکو ئێستا بەتەواوەتی دیاری نەکراوە. بەڵام بەپێی تێکستە مێخییە نووسراوەکان وادەردەکەوێت کە ئەم شارە بکەوێتە یەك لە چیا کوردییەکانی دەوروبەری شاری زاخۆ لە نزیك سنوورەکانی نێوان کوردستانی عیراق و تورکیا. خوداوەند تیششوب لە ئەفسانەکان بە مەلیکی شاری کومییا وەسفکراوە. خوداوەند تیشووب لە نیوەی یەکەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین بە خوداوەندی سەرەکی دادەنرا لە لایەن خوریەکان (بەڵام خوداوەند تیشوب لە نێوان خوداوەندەکانی وڵاتی ئۆرارتۆ نەگەیشتە ئەم پلە بەرزە). ئەمەش دوای ئەوەی بە شێوەیەکی گشتی هاوشان کرا (متابق کرا) لەگەڵ خوداوەندی کەش لە وڵاتی هیلال خەسیب. خوداوەندی کەش لە وڵاتی هیلال خەسیب بە گەورەی هەموو خوداوەندەکانی تر دادەنرا. هەربۆیەش خوریەکان خوداوەند (تیششوب)یان کرد بە گەورەی هەموو خوداوەندەکانی خۆیان چونکە ئەویش خوداوەندی کەش بوو. لە تێکستە مێخییەکانی هەزارەی سێهەمی پێش زایین تێبینی دەکەین کە ناوی خوداوەند تیششوب تەنها بۆ چەند جارێکی کەم ئاماژەی پێکراوە. بەڵام لە تێکستە مێخییەکانی هەزارەی دووەمی پێش زایین کە لەو سەردەمەدا ببوو بە خوداوەندی سەرەکی دەبینین بە شێوەیەکی زۆر ئاماژە بەناوی کراوە.لە سەدەکانی (١٥ ــ ١٤ پ.ز) ناوی خوداوەند تیششوب زۆر باو بووە، کە وەك بەشێك لە پێکهێنانی ناوی کەسەکاندا بەکارهاتووە.

ئەفسانەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە خوداوەند تیششوب گەورەی هەموو خوداوەندەکان بووە. هەروەك ئاماژە دەکەن کە خوداوەند تیششوب خوداوەندی باران و هەورە تریشقەش (کەش) بووە. ئەفسانەکان ئاماژە دەکەن بەوەی کە خوداوەند تیششووب بۆتە مەلیکی ئاسمان (واتە مەلیکی هەموو خوداوەندەکان) دوای ئەوەی کە توانی باوکی خۆی کەناوی خوداوەند (کومماربی) بوو لەم پۆستەی لابدات و خۆی شوێنەکەی بگرێتەوە. گرنگترین چەکەکانی خوداوەند تیششوب بریتییە لە : باران، با، هەورە تریشقە.هەروەها ئەفسانەکان ئەم خوداوەندە وەسفدەکەن و دەڵێن لە سەر گالیسکەیەکی چوار چەرخە دەڕوات کە لەلایەن دوو گا ڕادەکێشرێت. ئەم دووگایە لە ئەفسانەکان بە (شێریش و خوڕویش) ناسراون. بەڵام لە هەندێك سەرچاوەی تر ئەم دوو گایە بە(شێریش و تیلا) ناویان هاتووە. ئەم دووانەش بریتین لە خوداوەند بەڵام لە سەرشێوەی گا دەربڕدراون. دەربڕینی ئەم دوو خوداوەندە لەسەر شێوەی گا وەك ئاماژەیەك بووە بۆ توانای خوداوەند تیششووب لە باران بارین و زۆر کردنی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان. چونکە گا لەکاری کشتوکاڵی زۆر بەکاردەهات. ئەمەش بەشێوەیەکی ڕونترو ئاشکراتر لە پەیکەری خوداوەندی کەش لە وڵاتی ئەنادۆل دەردەکەوێت.چونکە دانیشتوانی کۆن بیروباوەڕیان وابوو کەئەم خوداوەندە لە بنەرەتدا شێوەی گای هەبووە هەربۆیەش ئەم خوداوەندە تا کۆتایی سەردەمی مەملەکەتی گەورەی حیسییەکان هەر لە سەر شێوەی گا پەیکەری بۆ دروستدەکرا. پەیکەری تایبەت بە هەردوو خوداوەندی (شێریش وخوڕویش)ی ڕاکێشەری گالیسکەی خوداوەند تیششووب لە ماوەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە پەرستگای خوداوەند ئەدەد لە شاری ئاشوور هەبووە. خوداوەند ئەدەد وەك خوداوەندی تیششووب خوداوەندی کەش (باران و هەورە تریشقە) بووە.

تەنها بەڵگە نووسراوەکان ئاماژە بەوە ناکەن کە خوداوەند تیششوب لە وڵاتی ئاسیای بچووك گەورەی هەموو خوداوەندەکانی تربووە، سەرەڕای ئەوەی کە گشت ئەفسانە خوریەکان لە وڵاتی ئەنادۆل دۆزراونەتەوە. مەلیك تووشراتا کە مەلیکی مەملەکەتی میتانییەکان بوو خوداوەند تیششوبی بە گەورەی هەموو خوداوەندەکانی وڵاتەکەی دانابوو. واتە سەرۆکی کۆمەلگەی خوداوەندەکانی مەملەکەتی میتانی یان (سەرۆکی پانسیۆنی میتانی) بووە. وەك چۆن خوداوەند ئاموون (ئەمانۆ) گەورەی هەموو خوداوەندەکانی مەملەکەتی میسری بوو. واتە خوداوەند ئاموون گەورەی پانسیۆنی میسر بووە. پێش ئەمە لە سەردەمی بابلی کۆن زۆر کەس نازناوی تیششوبیان هەبووە، یان ناوی تیششوب لە بەشێکی ناوی کەسەکاندا هەبووە، وەك

(تیششووب ــ ئیوری) کە بەمانای تیششوبی گەورە دێت. ئەم ناوەش لە سەردەمی بابلی کۆندا ناوێکی زۆر باو بووە.

نزیکەی گشت مەلیکەکانی مەملەکەتی ئارابخا ناوی وایان هەبووە کە تیششوب بەشێکی لێ پێکهێناوە، وەك ناوی مەلیکەکانی (کیببی ــ تیششووب، ئیتخی ــ تیششووب، خیشمی ــ تیششووب، موشتییا). ئەمەی دوایی (موشتییا)کورتکراوەی ناوی (موش ــ تیششووبە). بەهەمان شێوە نزیکەی نیوەی میرەکانی مەملەکەتی ئاررابخا ناوی هاوشێوەی ئەمانەی سەرەوەیان هەبووە.

گومانی تێدا نییە کە شێوەی ناوەکان لەهەر ناوچەیەك دەلالەت لەسەر داب ونەریتی ناوەخۆی ناوچەکە دەکات. لەبەر ئەوەی شاری ئاررابخا هەر لەسەردەمی بابلی کۆندا مەڵبەندی پەرستنی خوداوەندی کەش بووە. هەربۆیەش بوونی ناوی تیششووب لەپێکهێنانی بەشێك لەناوی کەسەکانی یان لە ناوی مەلیکەکانی ئاررابخا شتێکی ئاساییە ئەمەش لەئەنجامی گرنگی خوداوەند تیششووب و ڕەنگدانەوەی لەسەر ژیانی خەڵکی مەملەکەتی ئارڕابخا بووە.خوداوەند تیشووب لە لایەن ئەکەدییەکان بە خوداوەند ئەدەد ناودەبردرا وهەمان ئەرکی خوداوەند تیششووبی هەبووە. بەڵام خوداوەندی کەشی ئەکەدی (خوداوەند ئەدەد) پلە و پایەی زۆر بەرز نەبووە لە لای ئەکەدییەکان وەك ئەوەی کە خوداوەندی کەشی خوریەکان (خوداوەند تیششووب) هەیبووە لەلای خوریەکان. واتە خوداوەند ئەدەد بەگەورەی خوداوەندەکان لە قەڵەم نەداراوە لە لای ئەکەدیەکان، بەڵام خوداوەند تیششووب بە گەورەی خوداوەندەکان لە قەڵەم دراوە لە لای خوریەکان. لە شاری ئۆغاریت خوداوەند تیششوب دەپەرستراو بە گەورەی خوداوەندەکان دادەنرا (مەلیکی خوداوەندەکان). بەڵام دواتر خوداوەند تیشووب لە ئۆغاریت ئەم پلە و پایەیەی نەما. ئەمەش دوای ئەوەی کە لەگەڵ خوداوەند (بەعل) هاوشێوە (متابق) کرا. لە ڕاستیدا هەوڵدانێکی زۆر دەبینرێت لە لایەن نووسەری چیرۆکە ئەفسانەییەکان بۆ مەبەستی دانانی خوداوەند (بەعل) وەك گەورەی هەموو خوداوەندەکانی تر. بەڵام بێجگە لەمەی سەرەوە لە زۆربەی ئەفسانە و مەراسیمە ئایینییەکانی شاری ئۆغاریت خوداوەند(ئیل) بەگەورەی هەموو خوداوەندەکان دانراوە نەك خوداوەند (بەعل).

چیای سەفەن saphan لە وڵاتی ئۆغاریت بە مەڵبەندی پەرستنی خوداوەند بەعل دادەنرا.چیای سەفەن لە سەرچاوە کلاسیکییەکان بە چیای (مۆنۆس ـــ کاسیۆس monos casius)ناسراو بووە.بەڵام ئێستا بەم چیایە دەڵێن چیای (ئەقرەع) کە دەکەوێتە نزیك شوێنی

تێکەڵبوونی رووباری (عاصی) لەگەڵ دەریاوە. ئەم چیایە لە لایەن حیسی و خوریەکان بە چیای (خەززی) ناوبانگی دەرکردبوو.چیای خەززی لە گەل چیای نەمنی (ئەم چیایەی دوایی تاکو ئێستا شوێنەکەی دیاری نەکراوە) لە لایەن خوریەکان بە دیاردەکانی تایبەت بە خوداوەندی تیششوب لە قەلەم دەدران.

لە شاری حەلەب خوداوەند تیششووب بە خوداوەند (ئەددۆ) ناودەبرا کەئەمەش ناوێکی سامییەو هاوشێوەی ناوی ئەدەدە. بەڵام دواتر خوداوەند ئەددۆ لە کۆتایی سەردەمی بابلی کۆن لەگەڵ خوداوەندی تیششووبی خوریەکان بە یەکجارەکی هاوشێوە کرا (متابق کرا). ئەم خوداوەندە زۆر بە پیرۆزو مقەددەس دادەنرا بەجۆرێك کە پەرستنی ئەم خوداوەندە لە سنووری شاری حەلەب دەرچوو بوو، بەجۆرێك کە پەرستنی ئەم خوداوەندە لەوڵاتی ئاسیای بچووك تا ئۆغاریت لە کەنارەکانی سوریا لەوێشەوە بۆ نووزی لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە بڵاوببووەوە. پەرستنی خوداوەند تیششوب هەر لە چاخی حیسی کۆن بۆ خاتووشای پایتەختی مەملەکەتی حیسییەکان گواستراوەتەوە. (سەیری وێنەی ژمارە ١ بکە)

لەپاڵ خوداوەند تیششوب خوداوەند (خیپات ـــ khepat) پەرستراوە. ئەم خوداوەندە مەڵبەندی پەرستنەکەی لە کوردستانی سووریا بووە. خوداوەند (خیپات) بە خێزانی خوداوەند تیششووبی شاری حەلەب دانراوە. هەندێك لەتوێژەرەکان ناوی خوداوەند خیپاتیان لەگەڵ حەوا پەیوەست کردووە(بەڵام ئەمە تەنها گومان کردنە و شتێکی تەئکید کراو نییە). لە سەردەمەکانی دواتر خوداوەند(شەررومما) کە ئەمەشیان خوداوەندی چیایە بە کوڕی هەردوو خوداوەندی تیششوب و خیپات دانراوە لە وڵاتی ئەنادۆل. هەربۆیەش خوداوەند (شەررومما) بە گۆلکی نێرینەی خوداوەند تیششوب ناودەبرا(٧٩).

یەکێك لە خوداوەندە بە ناوبانگەکانی تری خوریەکان خوداوەند (شاووشکایە).کە بەیەکێك لە گرنگترین خوداوەندەکانی خوریەکان دادەنرێت. ناوی ئەم خوداوەندە بۆ یەکەمجار لە تێکستە مێخییەکانی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەمدا هاتووە. بەتایبەتی لە تێکستە مێخییەکانی تایبەت بە وڵاتی ئاشوورو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە.خوداوەند شاووشکا بەشێوەیەکی هاوبەش لەگەڵ خوداوەند عەشتار لە ناوچەکانی وڵاتی ئاشوور و

(٧٩) لەسەردەمە کۆنەکاندا نازناوی گا یان گۆلك نازناوێکی زۆر پیرۆز بووە و دەلالەتی لەسەر بەهێزی و بەتوانایی کردووە.

ڕۆژهەڵاتی سەرووی ڕووباری دیجلە دەپەرسترا(٨٠). ئەرکی ئایینی خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار بریتی بووە لە جنس و جەنگ، واتە خوداوەندی بەرپرس بووە لە جنس و جەنگ. مەڵبەندی سەرەکی پەرستنی ئەم خوداوەندە شاری نەینەوای وڵاتی ئاشوور بووە (٨١) ئەم خوداوەندە لە شاری نەینەوا تا کۆتایی سەدەی هەشتی پێش زایین هەر بە خوداوەند شاووشکا ناسرابوو.

بەپێی بیروباوەڕی خوریەکان ئەم خوداوەندە توانایییەکی چاکی هەبووە لە چاککردنەوەی هاوڵاتیان لە نەخۆشی. هەربۆیەش دووجار پەیکەری ئەم خوداوەندە ڕەوانەی وڵاتی میسر کراوە بۆ چاکردنەوەی فرعەونی میسر لە نەخۆشییەکەی.

خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار بە خوداوەندی سەرەکی دادەنرا لە ژمارەیەك لە شارەکانی وڵاتی ئاشوورو ئارراپخا. بەڵام هەندێك جار لە پاڵ خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار هەندێك خوداوەندی تری ناوەخۆیی (محەلی) دەپەرستران. ئەم خوداوەندە ناوەخۆییانەش لە ڕووی گرنگییەوە پلەیەکی مام ناوەندیان هەبووە. هەندێك جار ئەم خوداوەندە ناوەخۆییانە (محەلیانە)گرنگی و پلە و پایەیان زیاتر دەبوو لە خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار، وەك خوداوەند ئاشوور کە بووە خوداوەندی سەرەکی شاری ئاشوور. هەروەها دواتر بووە خوداوەندی سەرەکی ئیمبراتۆریەتی ئاشووری. لەو شارانەی کە خوداوەندی شاووشکا ـــ عەشتار وەك خوداوەندی سەرەکی دەپەرسترا هەندێك خوداوەندی تر پەرستراون کە بە خانمی وڵات ناوبراون. بەڵام لەڕاستیدا ئەم خوداوەندانە فرمانی سەرەکیان بریتی بووە لە یەکخستن و کۆکردنەوەی سیفەتەکانی نێوان هەردوو خوداوەند شاووشکای خووری و عەشتار سامی.

لە مەملەکەتی میتانییەکان خوداوەند شاووشکا وەك یەك لە خوداوەندە گەورەکان مامەڵەی لەگەڵ کراوەو پەرستراوە. مەلیکی مەملەکەتی میتانی تووشراتا خوداوەند شاووشکای بە (خانمی وڵات) و (خانمی ئاسمان) وەسفکردووە. خوداوەند شاووشکا بە پێی داب و نەریتی سۆمەری و ئەکەدی و ئەنادۆڵی بە خوشکی خوداوەندی کەش دانراوە. بەڵام نازانرێت

(٨٠) خوداوەند شاووشکالەگەڵ خوداوەند عەشتار هیچ جیاوازیەکی نەبووە تەنها لەرووی ناو نەبێت.شاووشکا ناوێکی خووریە بەڵام عەشتار ناوێکی سامییە کە هەردوو ناو دەلالەت لەسەر یەك خوداوەند دەکات.

(٨١) ناوی شاری نەینەوا لە ناوی خوداوەندی سۆمەری (ئێنانا) وە هاتووە، ئێنانا ناوی سۆمەری خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتارە.

ئەمە لە پانسیۆنی خوریدا(مجمع الآلهة الخورية)تا چەند لەگەڵ پێگەی بنەڕەتی ئەم خوداوەندانە دەگونجێت. خوداوەند شاووشکا لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتیش پەرستراوە، بەتایبەتی لەو ناوچانەی کە ئاینی خوریەکانی تێدا بڵاوبووەتەوە، کە تیایدا دەبینین ئەم خوداوەندە لەپاڵ خوداوەند تیششوب لەو شارانەی کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە وەك شارەکانی: تیللا، خیلمانی، نووزی پەرستراون. لە شاری نووزی پەرستگای دووانی (المعبد المزدوج) دۆزراوەتەوە. ئەم پەرستگایەش تایبەت کراوە بە پەرستنی هەردوو خوداوەند تیششووب و شاووشکا.

وڵاتی کیزۆفەتنا زۆر کاریگەر بووە بە تەقالیدی ئایینی شاری حەلەب. هەربۆیەش وڵاتی کیزۆفەتنا لەرێگەی ئەم کاریگەریە ئایینییەوە خوداوەندی شاووشکای لە پاڵ خوداوەند تیششوب وەك خوداوەندێکی سەرەکی لادا و خوداوەند خیپاتی لە شوێن دانا (واتە خوداوەند خیپات شوێنی خوداوەند شاووشکای گرتەوە بۆ ئەوەی وەك خوداوەندێکی سەرەکی لە پاڵ خوداوەند تیششوب بپەرسترێت؟) بەڵام لە وڵاتی ئالالاخ و ئۆغاریت خوداوەند شاووشکا لەگەڵ خوداوەند تیشووب بە گەورەی هەموو خوداوەندەکانی تر دادەنران و هیچ گۆڕانکاریان بەسەردا نەهات. بەڵام لە شاری لاوازەنتییا کە شارێکە سەر بە وڵاتی کیزۆفەتنایە دەبینین پەیوەندییەکی درووستکراو هەیە لەنێوان بیرو باوەڕی ئایینی شاری حەلەب و تەقالیدی ئایینی شاری لاوازەنتییا بە جۆرێك کە بۆتە بەرێز ڕاگرتن و پەرستنی هەرسێ خوداوەند یەك لەدوای یەك بەپێی گرنگیان بەم جۆرە :(تیششووب، خیپات، شاووشکا).

تێکستە مێخییە ئەکەدییە دۆزراوەکانی شاری ئۆغاریت خوداوەند شاووشکا بە خوداوەندی عەشتاری خووری ناودەبات. هەروەها لەنەقشێکی فینیقی کە بۆ سەدەی هەشتەمی پێسش زایین دەگەڕێتەوە ناوی خوداوەند شاووشکا بە عەشتەرووتی خووری ئاماژەی پێکراوە بەم جۆرە (ع ث ت ر ت خ ر) ئەم نەقشە نووسراوەش لە شاری مارسیلیای فەرەنسی دۆزراوەتەوە.لە باکووری سووریا وێنە و پیشەی خوداوەند شاووشکا بە شێوەیەکی ڕەها لەگەڵ خوداوەند ئیشخارا تێکەل کرابوو، ئەمەش چونکە ئەم دوو خوداوەندە لە ڕووخساردا هاوشێوەی یەك بوونە. بەڵام لە وڵاتی ئۆغاریت خوداوەند شاووشکا لەگەڵ خوداوەند عەشتەرووت هاوشێوە کراوە.

لە وڵاتی کیزۆفەتنا خوداوەندی ڕەش (الألوهية السوداء) دەپەرسترا. دواتر ئەم خوداوەندەش لە وڵاتی کیزۆفەتنا شوێنی خوداوەند شاووشکای گرتەوە. دوای داگیرکردنی وڵاتی کیزۆفەتنا لە لایەن حیسییەکان و کردنی بە بەشێك لە مەملەکەتی حیسییەکان پەیکەری ئەم خوداوەندە گواسترایەوە بۆ شاری شەموخا.

خوداوەند شاووشکا لە هەموو ئەو ناوچانەی کە لەسەرەوە باسمانکردن بە خوداوەندی ئافرەت (مێ)لە قەلەم دراوە، بەڵام لە ناوچەکانی ئاسیای بچووك تێبینی دەکرێت کە ئەم خووداوەندە بە خوداوەندێکی پیاو (نێر) لەقەلەم دراوە. ئەمەش بەشێوەیەکی ئاشکرا لە هەڵکۆڵدراوەکانی پەرستگای (یازلی کایا) دەردەکەوێت. مێژووی ئەم پەرستگایە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی سێزدەی پێش زایین دەگەڕێتەوە. ئەم پەرستگایە لەنزیك خاتووشا دۆزراوەتەوە. لەسەر دیوارەکانی ئەم پەرستگایە وێنەی خوداوەندەکان هەڵکەندراوە، کە تیایدا خوداوەند شاووشکا لە ڕیزی خوداوەندە پیاوەکان (نێرەکان) بە وەستاوی دەردەکەوێت نەك لەریزی خوداوەندە ئافرەتەکان (مێیەکان). ئەمەش بەڵگەیە لە سەر ئەوەی کە ئەم خوداوەندە لە ناوچەکانی ئاسیای بچووك بە خوداوەندەکی نێر لە قەڵەم دراوە. (سەیری وێنەی ژمارە ٤ بکە)

لە یەکێك لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی خوریەکان کە تیایدا ئاژەڵ وەك قوربانی پێشکەش بە ئەندامی نێرینەی خوداوەندە پیاوەکان و ئەندامی مێینەی خوداوەندە ئافرەتەکان دەکرێت کە لەنێوانیاندا خوداوەند شاووشکادا هەبوو ئەمەش چونکە خوداوەند شاووشکا بە خانمی جنس و شەهوەت دانرابوو. هەربۆیەش ئەم خوداوەندە لەتوانایدابوو کە سزای دوژمنەکانی و پەیمان شکێنەرانی بدات، ئەویش بە گۆڕینی هەڵسوکەوتی جنسیان و منداڵ نەبوونیان. ئەم توانایەش بەهەمان شێوە لە لایەن خوداوەندی سۆمەری ئینانا ـــ عەشتار لە وڵاتی نێوان دوو رووبار(میزۆپۆتامیا) هەبووە. تەنها لە ناوچەکانی بەشی ڕۆژئاوا ئەم خوداوەندە دوو خوداوەندی تری لەگەڵدا بووە. ئەم دوو خوداوەندە بە خزمەتکارو مۆسیقاژەنی خوداوەند شاووشکا دادەنران. ئەم دوو خوداوەندەش ناویان (نیناتتا و کولیتتا) بووە.ڕەنگە بوونی ئەم دوو خوداوەندە وەك خزمەتکاری خوداوەند شاووشکا بۆشێوازی داب و نەریتی ئایینی ناوچەکانی ئەنادۆل بگەڕێتەوە. ئەم دوو خوداوەندە بەردەوام لەگەڵ خوداوەند شاووشکا بوونە هەروەك چۆن دوو گایەکە (شێریش وخورویش) بەردەوام لەگەڵ خوداوەند تیششوب بوونە. ئەم دوو خوداوەندەش (نیناتتا و کولیتتا) لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە شاری ئاشوور هەر بەم شێوەیە ناسراوو بوونە. تێکستە نووسراوەکانی خاتووشا باسی هەندێك خوداوەندی یارمەتیدەر وخزمەتکار بۆ خوداوەند شاووشکا دەکات. ناوی ئەم خوداوەندانەش خوری بووە وەك :

ـــ شینتەڵ ـــ ووری : واتە (خاوەنی حەوت چاو).

ـــ شینتەڵ ـــ ئیرتی : واتە (خاوەنی حەوت مەمك).

ـــ شینان ـــ تەتوکەرنی : واتە (خۆشەویستییەکی زۆر بەهێز).

یەکێك لەو خوداوەندانەی کە لە گشت ناوچە خوریەکان دەپەرسترا خوداوەند (کوماربی)یە. ئەم خوداوەندەش تەوەری سەرەکی پێکدەهێنێت لە ژمارەیەك لەو چیرۆکانەی کە باس لە هەوڵدانەکانی ئەم خوداوەندە دەکات بۆ بەدەستهێنانی پلەی سەرکردایەتی کردنی خوداوەندەکان دوای ئەوەی کە خوداوەندی کەش ئەم پلەیەی لە دەست دابوو. ناوی خوداوەند کوماربی دەلالەت لە سەر ناوی شوێنی سەرەکی پەرستنی دەکات. ئەم ناوەش (کوماربی) لە بنەرەتدا لە ناوی شوێنێك و پاشگرێك پێکدێت. هەروەها بەڵگەمان هەیە لەسەر ئەوەی کەناوی هەندێك لە خوداوەندەکانی تریش وەك ناوی خوداوەند کوماربی لە ناوی شوێنێك و پاشگرێك پێکهاتووە. واتە بەزۆری ناوی خوداوەندە خوریەکان لە ناوی شوێنێك یان ناوی شارێك لەگەڵ پاشگرێك پێکهاتووە. ئەفسانە خوریەکان شاری ئورکیشی مەلەکی بە مەڵبەندی پەرستنی خوداوەند کوماربی دادەنێن. هەرچەندە خوداوەند نەرگال لە کۆتایی هەزارەی سێهەمی پێش خوداوەندی سەرەکی ئەم شارە بووە.

کۆنترین بەڵگەی نووسراو لە سەر خوداوەند کوماربی لە تێکستێکی (خووری) دا هاتووە. ئەم تێکستە مێژووەکەی بۆ (١٧٠٠ پ.ز) دەگەڕێتەوە و لە شاری (ماری) دا دۆزراوەتەوە. خوداوەند کوماربی لە شاری ئازۆخینۆ لە ژێر ناوی کوموروی پەرستراوە. ئەم شارەش دەکەوێتە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە. بێجگە لەمە ئەم خوداوەندە دەورێکی مامناوەندی هەبووە و هیچ کاتێك دەوری خوداوەندی سەرەکی نەبینیوە لە نێوان پەرستراوەکاندا. ناوی خوداوەندی کوماربی وەك بەشێك لە پێکهێنانی ناوی کەسە خورییەکان بەکار نەهاتووە. بەڵام گومانی تێدا نییە کە خوداوەند کوماربی لە سەردەمی ئاشووری نوێدا لە پاڵ هەردوو خوداوەندی (نەبەربی، سەمەنوخا) بە خوداوەندی سەرەکی شاری تەئید دادەنرا.

لە چوارچێوەی مەبدەئی گونجاندنی نێوان خوداوەندە سوورییەکان، خوداوەند کوماربی لەگەڵ خوداوەند (داگان) کە خوداوەندی ناوچەی فوراتی ناوەڕاستە و، خوداوەندی سۆمەری ــ ئەکەدی (ئەنلیل)و، خوداوەندی وڵاتی ئۆغاریت (ئیل) سازانراوە. لەبەرئەوەی خوداوەند کوماربی لەڕووی ڕەچەڵەك و ڕووخسارو پەیوەندییەکانییەوە لەگەڵ هەریەك لەم خوداوەندانە جیاوازە، هەربۆیەش سازاندنی خوداوەند کوماربی لەگەڵ خوداوەند داگان زیادەڕۆییەکی زۆری تیادا کراوە (موبالەغە). بەجۆرێك کە خوداوەند (شالا) بە خێزانی هەردوو خوداوەند (کوماربی و داگان) دانراوە.ڕەنگە گۆڕینی ناوی خوداوەند کوماربی لە لیستەکانی تایبەت بەناوی خوداوەندەکانی (حیسی ــ خوری) بەو وشەیەی کەبەمانای دانەوێلە دێت، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە خوداوەند کوماربی وەك خوداوەند (داگان) ی خێزانی بە خوداوەندی دانەوێلە لەقەڵەم درابێت. لە ئەفسانە

و چیرۆکە ئایینییەکانی (حیسی ــ خوورییەکان) ئاماژە بەوە دەکرێت کە خوداوەند کوماربی وەك هەموو خوداوەندە گەورەکانی تری خوریەکان وەزیرێکی هەبووە. وەزیری خوداوەند کوماربی ناوی (موکیشانۆ) بووە. ئەم ناوەش لە ناوی موکیش داڕێژراوە. موکیش ناوێکی خووری کۆنە کە دەلالەت لە مەملەکەتی ئالالاخ دەکات.

یەکێك لە خوداوەندە سەرەکییەکانی تری خوریەکان خوداوەند (نوپاتیك)ە. دەربارەی ئەم خوداوەندە بەڵگەی تەواومان لە شارەکانی ئۆغاریت و خاتووشا بەدەست گەیشتووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تاکو ئێستا سیفات و ڕەچەڵەکی ئەم خوداوەندە ڕوون و ئاشکرانییە. لە تێکستەکانی تایبەت بە بەردی بناغەی یەکێك لە کارەکانی مەلیك (تیش ــ ئەتەل) ئەم خوداوەندە بە ناوی (نوباداگا)وە بانگ دەکرێت. لە ئاهەنگەکانی تایبەت بە جەژنی خیشوا قوربانی بەدوو شێوە پێشکەش بەم خوداوەندە دەکرا. هەریەکە لەم قوربانیانەش لە پەرستگایەکی سەربەخۆ ئەنجامدەدرا.کە بە پەرستگای بیبیتا (یان بیبیتخی) و پەرستگای زەڵمانا ناودەبران.

هەردوو خوداوەندی خۆر و مانگ لە هەموو ناوچەکانی خوریەکان دەپەرستران.خوداوەندی خۆر لەژێر ناوی شیمیك (بەڵام لە ناوچەکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی خوریەکان خوداوەندی خۆر لەژێر ناوی شیمیکا) دەپەرسترا. هەرچی خوداوەندی مانگ بوو ئەوا لەژێر ناوی کوشوخ (بەڵام خوداوەندی مانگ لە ناوچەکانی ئالالاخ و خاتوشا لەژێر ناوی کوشەخ) دەپەرسترا. ناوی خوداوەندی خۆری خوریەکان ناوی خوداوەندی خۆری ئۆرارتییەکان (خوداوەند شیوینی)مان بەیاد دەهێنێتەوە. بەڵام ناوی خوداوەندی مانگ (کوشوخ)ی خووری بەناوی خوداوەندی کۆنی مانگی (کەسکۆ)ی حیسی پەیوەست کراوە. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بوونی پەیوەندی زمانەوانی نێوان هەردوو زمانی خووری و حیسی هەر لە کاتە زووەکانەوە. لەلایەکی ترەوە ڕەنگە ناوی خوداوەند کوشوخ لە ناوی شاری کوزینا داڕێژرابێت. هەردوو خوداوەند شیمیك و کوشوخ لە هیچ ناوچەیەکی دیاریکراو پێگەیەکی پیرۆز و تایبەتیان نەبووە بە بەراورد کردن لەگەڵ خوداوەندەکانی تر. هەربۆیەش ئەم دوو خوداوەندە ڕووخسار و تایبەتمەندی و کەسایەتی و دەوریان لە ڕووداوەکانی ناو ئەفسانە خوریەکان بەشێوەیەکی نادیار ماوەتەوە.کاتێك مەلیکی میتانی (توشراتا) لەنامەکەی (ئەو نامەیەی کەپێشتر ئاماژەمان پێکرد و وەرمانگێڕا) بۆ فرعەونی میسری کەباس لە خوداوەند شیمیك دەکات، ئەوا لەڕاستیدا مەبەستی خوداوەندی خۆری میسریەکانە کە لای میسرییەکان بە خوداوەند (ڕەع) ناسراو بووە.خوداوەندی خۆر

پەیوەندی پتەوی لەگەڵ کاهنەکان (پیاوە ئایینییەکان) بە هەموو جۆرەکانییەوە هەبووە.چونکە لەماوەی بەدەرکەوتنی خۆر لە ئاسماندا هەموو شتەکانی سەر ڕووی زەوی دەبینێت (ئەمەش بەپێی بیروباوەڕی مرۆڤی کۆن). بەڵام خوداوەندی مانگ بە پارێزەری ئیمان دەدەنرا. پیشەی ئەم خوداوەندە (خوداوەندی مانگی خووری) لە خوداوەندی مانگی ئەکەدی کە بە خوداوەند سین ناسراو بووە جیاوازە. بەهۆی ئەم پیشەیەوە خوداوەندی مانگی خووری (کوشوخ) لە کۆمەڵەی خوداوەندەکانی ئاسمان دوور دەکەوێتەوە، بەڵام لە کۆمەڵەی خوداوەندەکانی ژێر زەوی یان جیهانی دووەم (العالم السفلی) نزیك دەبێتەوە بەپێی بیروباوەڕی دانیشتوانی کۆن.

خوداوەندەکانی جیهانی دووەم بەرپرسیار بوونە لە نەهێشتن و لابردنی تاوان و سیحری ڕەش و بیرو باوەڕی درۆیی. واتە خوداوەندی مانگ بە خوداوەندی بەرپرس لە لەعنەت و مردن دادەنرێت. دانیشتوانی کۆن بیروباوەڕیان دەربارەی خوداوەند خۆر وابووە کەکاتێك لە ڕووی زەوی ئاوا دەبێت ئەوا دەچێتە جیهانی دووەم (ژێر زەوی). هەرلەبەر ئەمەشە کە خوداوەندی خۆریان بە خوداوەندی جیهانی خواروو (جیهانی دووەم) داناوە. ئەمەش ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی دانیشتوانی ئەنادۆڵە بەڵام بەشێوازێکی زمانەوانی خوریەکان دەربڕاوە. سەرەڕای ئەمەش دەبینین کە خوداوەند شیمیك لە ئەفسانە و عیبادەتەکان و جەژنەکاندا وەك خوداوەندێکی گەورەی کۆمەلەی خوداوەندەکانی ئاسمان دەردەکەوێت و لەپاڵ خوداوەند تیشوب وەستاوە لەکاتی ململانێ دەربارەی سەرۆکایەتی کردنی خوداوەندەکان.

خوداوەندی مانگ زۆر بەناوبانگ بووە لە مێژووی ولاتی ئەنادۆل.لە شێوەکانی خوداوەندی مانگ خوداوەندی مانگی تایبەت بە شاری حەررانی کوردستانی سووریایە (باکووری سووریا). زۆر جار دەبینین ئەم خوداوەندە لە لیستی ناوی خوداوەندەکانی مەلیك (شەتتی- وازا) بەشێوەیەکی سەربەخۆ باسدەکرێت. ئەم لیستەش تایبەت بووە بە پاراستنی بیروباوەر و ئیمانی مەلیك شەتتی ــ وازا.خوداوەند (نیگگال) بەخێزانی خوداوەند مانگ (کوششوخ) دادەنرێت. ئەم خوداوەندە پێگەیەکی زۆر گرنگی هەبوو لەلایەن خوریەکانی ئۆغاریت. ئەم خوداوەندە لە بنەڕەتدا بریتییە لە خوداوەند (نەنگال) ی سۆمەریەکان. وشەی نەنگال وشەیەکی سۆمەرییە بەمانای خانمی گەورە دێت. تێبینی دەکەین کە لەماوەی سەدەی (١٤ پ.ز) ناوی خوداوەند (نیگگال) وەك بەشێك لە پێکهێنانی ناوی سەرەکی زۆربەی زۆری شاژنە حیسییەکان هەبووە. بۆنموونە وەك : (نیگگال ــ ماتی، ئەشمۆ ــ نیگگال). بەڵام لەدوای سەدەی (١٤ پ.ز) ئەم خوداوەندە لە ناوچە خوریەکان و حیسییەکان گرنگییەکەی خۆی لەدەستدا، ئەمەش

چونکە لەو ماوەیەدا پەرستنی خێزانی خوداوەندی خۆری بابلی لە ناوچە خووری و حیسییەکان زۆر پەرەیسەند و لەنێوان پەرستراوە خوریەکان شوێنی خوداوەند نیگگالی گرتەوە.

وەرگرتنی خوداوەندە سۆمەری و ئەکەدییەکان و گواستنەوەیان بۆ کۆمەڵگەی خوداوەندە خوریەکان بەشتێکی نامۆ لەقەڵەم نادرێت. چونکە هۆکارەکانی دەگەڕێتەوە بۆ بوونی کاریگەری هەردوو لایەن لەسەر یەکتری جا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆبێت یان ناڕاستەوخۆ، کە بەزۆری لە ڕێگەی ولاتی سووریاوە بووە. هەروەك ئەمە بۆتە هۆی گواستنەوەی هەندێك تێڕوانینی ئیلاهی دیاریکراو، ئەمەش لە لیستی خوداوەندەکان دەردەکەوێت. ئەم لیستانەش بەچەند زمانێك نووسراوونەتەوە و لە ناوچەکانی ئۆغاریت و ئیمار دۆزراونەتەوە.

خوداوەندی (نەرگال) بەیەکێك لە خوداوەندە خورییەکان دادەنرێت. ئەم خوداوەندە هەر لە کۆنەوە لە سۆمەریەکانەوە گواستراوەتەوە بۆ ناو خوریەکان. ئەسلی ئەم خوداوەندەش بەتەواوی نازانرێت. کۆنترین بەڵگەش دەربارەی ئەم خوداوەندە لە نەقشێکی نووسراوی مەلەکی تایبەت بە مەلیکەکانی سەردەمی ئەکەدی هاتووە. پاشان لەلایەن هەموو ئەو دەوڵەتە خوریانەی کە لەدوای ڕووخانی مەملەکەتی ئەکەدی سەریان هەڵدا ئەم خوداوەندە گرنگیەکی تایبەتی پێدرا. دوو نووسراوی تایبەت بە هەردوو مەلیکی تایبەت بە شاری ئورکیش ئەوانیش(ئەتەل ــ شین، تیش ــ ئەتەل) لە پەرستگای خوداوەند نەرگال دۆزراونەتەوە. ئەم دوو نووسراوە بریتییە لە نووسراوی تایبەت بە دانانی بەردی بناغەی دروستکردنی پەرستگای تایبەت بە خوداوەند نەرگال یان نۆژەنکردنەوەی پەرستگاکە. لەم تێکستە مێخییە نووسراوەدا مەلیك (ئەتەل ــ شین) بە مەلیکی خەوەلوم یان خەویلوم یان خەلوم دادەنرێت. ناوی خوداوەند نەرگال لەو تێکستە نووسراوانەش بەدەردەکەوێت کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بوونی بنکە بازرگانییە کۆنەکانی ئاشوورییەکان لە کەبەدۆکیا. هەروەها بەهەمان شێوەش ناوی خوداوەند نەرگال لە تێکستە مێخییەکانی ناوچەی ماری بەدەردەکەوێت. هەروەها ناوی ئەم خوداوەندە لە تێکستێکی سەردەمی ئاشووری کۆتایی (سەردەمی ئاشووری نوێ)دا هاتووە. ئەم تێکستە مێخییە لە بنەڕەتدا باسی چۆنییەتی ئەنجامدانی مەراسیمەکانی پێشکەشکردنی قوربانی بۆ خوداوەند نەرگال دەکات. ئەم تێکستە بۆ شاری خوبشەل یان خوبشەلوم دەگەڕێتەوە. ئەم شارە کۆنە دەکەوێتە دەوروبەری شاری دیاربەکری ئێستا.

ناوی خوداوەند نەرگال لەو تێکستە حیسی و خوریانەی کە لە خاتووشا دۆزراونەتەوە بەشێوازە ئاساییەکەی خۆی نەهاتووە. شێوازە ئاساییەکەی ناوی خوداوەند نەرگال لە تێکستە

مێخییەکان ئەمانەن : {(UNUG) - gal، ger- ri8، geri-gal، ger8 (IR.GIR) – gal – ri8}[٨٢]. تێکستە مێخییەکانی ناوچەکانی ڕۆژئاوا گرنگی ئەم خوداوەندە بەدەرناخەن. بەڵام ئەوەی لێرەدا کە پێویستی بەدیراسەتکردن و لێکۆڵینەوەیەکی تەواو بێت ئەوەیە : ئایا ئەو هێمایەی نووسینی سۆمەری (U.GUR) دەلالەت لە سەر ناوی خوداوەند نەرگال دەکات لە ناوچەکانی خاتوشا هەروەك چۆن ئەم مانایەی دەدا لە سەردەمی بابلی ناوەڕاست (زۆربەی توێژەرەکان ئەمەیان پێ ڕاستە و پالپشتی ئەم لێکدانەوەیە دەکەن)، یان ئایا مەبەست لەم وشەیە هەمان ناوی(ئوگور ــــ ugur)ە کە لەتێکستە مێخییەکانی مەملەکەتی ئارابخا زۆر ئاماژەی پێکراوە.

لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە لە ماوەی سەدەکانی (١٤ ــ ١٥ پ.ز) خوداوەند نەرگال پیرۆزی و قودسیەتێکی تایبەتی خۆی هەبوو.خوداوەند نەرگال سەرۆکی پانسیۆنی شاری ئازۆخینۆ بوو لەگەڵ خوداوەند شاووشکا (عەشتار). واتە(ئەم دوو خوداوەندە بەگەورەی هەموو خوداوەندەکانی تر دادەنران). خوداوەند شاووشکا لەم شارەدا بە (خومێللا) ناودەبررا. هەردووخوداوەندی نەرگال و شاووشکا لە ژمارەیەك لە شارەکان لەڕووی پێگە و گرنگیانەوە لەدوای خوداوەند تیشووب و شاووشکای شاری نەینەوا دەهاتن. لە ساڵنامەی ئاینی تایبەت بە مەملەکەتی ئارابخا ناوی دوو مانگی هاوشێوە هەیە، بەڵام ئەم دوو مانگە لەیەکتری جیا دەکرانەوە بەوەی کە یەکێکیان تایبەت بووە بە خوداوەند تیششووب و ئەوەکەی تریان تایبەت بووە بە خوداوەند نەرگال. هەروەها یەك لە دەرگاکانی شاری ئارابخا بەناوی خوداوەند نەرگال کراوە. کاروباری ئایینی تایبەت بە پەرستگای خوداوەند نەرگال لە شاری کورروخەننی لە لایەن کاهنێکی ئافرەتی پایە بەرز و پلەدار لەرووی ئایینییەوە بەڕێوە دەبردرا. ئەم ئافرەتە بە (entu) ناودەبرا. ئەمەش لە بنەرەتدا ناوێکی سۆمەرییە کە بەگەورەی هەموو کاهنە ئافرەتەکانی ناو پەرستگا دەگوترا.

خوداوەند ئەیا (EA) هەر لە ماوەی سەردەمی ئەکەدییەکانەوە گواستراوەتەوە بۆ ناو کۆمەلگەی ئایینی خوریەکان (پانسیۆنی خوریەکان). هەرچەندە ئێمە بەڵگەی نووسراومان لەسەر ئەمە نییە لە نێوان بەڵگەنامە کۆنەکانی خوریەکان. بەڵام بەئاشکرا دەتوانین ئەمە بسەلمێنین، ئەویش لە شێوازی ناوی خوداوەندەکە خۆی دەردەکەوێت (أ - آ، A'a). کە ئەمەش

(٨٢) پیتی (g) لیرەدا بە پیتی (گ) دەخوێنرێتەوە. لەگەڵ پێوە نووسانی پێتی (ن) واتە (نگ) دەخوێنرێتەوە.

ناوێکی زۆر زۆر کۆن و باوبووە لە ئاسیای بچووك. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەیە لەسەر گواستنەوەی ئەم خوداوەندە بۆ ناوچە خوریەکان هەرلەکاتێکی زووەوە. خوداوەندی ئەیا لە وڵاتی بابل هاوشێوەی خوداوەندی سۆمەری ئەنکی بووە. ئەم خوداوەندەش بەرپرس بووە لە ئاوی سازگار و ئاوی ژێر زەوی (ئەبزۆ) و سەرەڕای ئەوەی کە ئەم خوداوەندە دەورێکی باڵای هەبووە لە کاری نووشتەکاری (تعویذات). هەروەها ئەم خوداوەندە بە خوداوەندی زیرەکی و دانایی ناوبانگی دەرکردبوو. بەمەش ئەم خوداوەندە هاوشانە لەگەڵ خوداوەندی خووری ئەییا (آ آ)، ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەتی لە سرووودێکی ئایینی شاری ئوللی کومی ڕەنگ دەداتەوە و بەدەردەکەوێت.کە تیایدا لەم سرووودە ئایینییەدا دەبینین ئەم خوداوەندە زۆر جار بە (خەسسیسی) ناودەبرێت. ئەم وشەیەش لە بنەرەتدا وشەیەکی دارێژراوە لە وشەی (خەسیسۆ)ی ئەکەدی کە بەمانای زیرەکی و دانایی (الحكمة) دێت. سەرەرای بوونی ئەم نازناوەش خوداوەند ئەنکی نازناوێکی تریشی هەبووە ئەویش نازناوی (شەرری) یە. ئەم نازناوەش وشەیەکی دارێژراوە لە وشەی (شەڕڕوو) ی ئەکەدی کە بەمانای مەلیك دێت. سروشتی ئەم خوداوەندە وایکردبوو کە پیرۆزییەکی تایبەتی هەبێت لە لای دانیشتوانی مەملەکەتی میتانی.خوداوەند ئەنکی پەرستگایەکی تایبەتی هەبووە لە شاری ئاشوور. بەڵام ئێمە بەتەواوەتی بۆچوونی دانیشتوانی ناوچە خوریەکان سەبارەت بە لە قەلەم دانی خوداوەند ئەنکی بە مەلیك نازانین. ڕەنگە بۆ چوونی خوریەکانیش هەمان بۆ چوونی سۆمەرییەکان بێت کە خوداوەند (ئەنکی) بە مەلیکی ئاوی سازگاری ژێر زەوی (کەبە ئەبزۆ ناودەبرا) لەقەلەم دابوو. تێبینی دەکەین کە خوداوەند ئەییا (شەرری) بەنازناوی گەورەی داناکان یان زیرەکەکان ناودەبرێت لە یەکێك لەو پەیماننامانەی کە مەلیکی میتتانی (شەتتی وازا) سوێندی پێخواردوون. ئەمەش هیچ جیاوازییەك لە سرووشتی ئەم خوداوەندە درووست ناکات.

تازەترین هەڵکۆلینە شوێنەوارییەکان دەریان خستووە کە لە سەرەتای هەزارەی سێهەمی پێش زایین پەیوەندییەکی شارستانی پتەو هەبووە لە نێوان هەریەکە لە دانیشتوانی ناوچە شارستانییەکانی باشووری وڵاتی دوو رووبار و ناوچەکانی فوراتی ناوەڕاست و ناوچەکانی کوردستانی سووریا (باکووری سووریا). ئەمەش بووە هۆی ئاڵوگۆڕکردنی بیروباوەڕی ئایینی نێوانیان. هەروەك چۆن پێشتر ئاماژەمان کرد بە چۆنییەتی گواستنەوەی خوداوەندی مانگی سۆمەری (نەن ــ گال) لە ماوەی سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم بۆ ناوچە خوریەکانی

سووریا، کە بووە هۆی ئەوەی خوریەکان ئەم خوداوەندە وەربگرن و لە پانسیۆنی (کۆمەلگەی خوداوەندەکان)ی خۆیان دایبنێن.

لە ژێر ڕۆشنایی لیستە (خووری ـــ حیسی)ی تایبەت بە پێشکەش کردنی قوربانی، خوداوەندە خوریەکانی تایبەت بە دانیشتوانی بەشی ڕۆژئاوا بۆمان ئاشکرا دەبێت. ئەم لیستە(خووری ـــ حیسی)یە لە ولاتی کیزۆفەتنا دۆزراوەتەوە. هەروەك ئەمە بەشێوەیەکی ئاشکراتر و ڕوونتر بۆمان دەردەکەوێت ئەویش لەئەنجامی دۆزینەوەی پەرستگایەکی حیسییەکان لە ناوچەی یازیلی کایا.لەڕاستیدا وێنەی سەردیوارەکانی ئەم پەرستگایە لە بنەرەتدا بریتین لە داب ونەریت و بیروباوەڕی ئایینی خوریەکانی کوردستانی سووریا (باکووری سووریا). تێکستە دۆزراوەکانی ناوچەی ئیبیلا بەلگەی تەواوی بەدەستدا سەبارەت بەوەی کە خوداوەندە ناسراوەکانی سنووری خوریە نیشتەجێبوەکانی بەشی ڕۆژئاوا و خوداوەندە نەناسراوەکانی بەشی ڕۆژهەلات هەموویان لە بنەڕەتدا بۆ یەك شارستانییەت دەگەڕێنەوە. بەهۆی بەلگەنامەکان و تێکستە مێخییەکانی ئیبیللا توانیمان کۆمەلگەی خوداوەندە خوریەکانی (پانسیۆنی خووری) لە کوردستانی سووریا (باکووری سووریا) لە ماوەی سەردەمی پێش سەرجۆنی ئەکەدی دیاریبکەین[٨٣]. (سەیری وێنەی ژمارە ٤ بکە)

لە نێوان ئەو خوداوەندانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ باکووری سووریا (کوردستانی سووریا) خوداوەند (ئەشتەپی ـــ Ashtabi)ە. ئەم خوداوەندەش خوداوەندی تایبەت بە جەنگ بووە. ئەم خوداوەندە بە گوێرەی ناوەکەی بە خوداوەندێکی خووری دادەنرێت. ئەمەش لە بڕگەی (بی) دەردەکەوێت.چونکە زۆربەی ناوە خوریەکان بەم بڕگەیە کۆتاییان دێت وەك ناوەکانی :(کوماربی، نەبەربی.....هتد) بەلام ئەو خوداوەندانەی کە لەپێش خوریەکان لە کوردستانی سووریادا هەبوون، بریتین لە خوداوەند(ئەدەمما ـــ Adamma) و(ئیشخارا ـــ Ishkhara). خوداوەند ئیشخارا دواتر لە ولاتی ئاسیای بچووك بووە بە خوداوەندی تایبەت بە سوێند خواردن و نەخۆشی.

تاکە خوداوەندی ناسراو لە بەشی ڕۆژئاوا خوداوەند (ئەللانییە ـــ Allani) یە. ئەمەش خوداوەندی جیهانی خواروو (العالم السفلی) بووە. ئەم خوداوەندەش هەمان خوداوەندی (ئەلللاتوم)ە کە پێشتر لە سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم ئاماژەی پێکراوە. گومانی تێدانییە کە ناوی ئەللانی پەیوەندی هەیە بە وشەی خووری (ئەللای) کە بەمانای خانم دێت.

---

(٨٣) مێژووی تێکستە مێخییەکانی ئیبیللا بۆ سەرەتای سەدەی (٢٤ پ.ز) دەگەڕێتەوە.

بەلام ناوی ئەللاتوم تاکو ئێستا لە زمانی ئەکەدی شیکردنەوەیەکی گونجاوی بۆ نەکراوە. بوونی پەیوەندی نێوان ناوی هەردوو خوداوەندی خووری (Allani) و (Allatum) تاکە بەلگەیە کە دەلالەت لەسەر بوونی خوریەکان دەکات بەوەی کە لە ماوەی (٢٢٠٠ پ.ز) لە باکووری سووریا بوونیان هەبووە..خوداوەند ئەللانی لە سەرەتادا سەر بە پانسیۆنی شاری خەششۆ بوو. بەلام دواتر مەلیك خاتوشیلی یەکەم پەیکەری ئەم خوداوەندەی بۆ شاری خاتووشای پایتەختی مەملەکەتی حیسی گواستەوە.خوداوەند ئاللانی بە دایکی خوداوەند خیپات دادەنرێت. خوداوەند خیپات لە ناوچە خوریەکانی کوردستانی سووریا (باکووری سووریا) دەپەرسترا. دواتر خوداوەند خیپات کرا بەخێزانی خوداوەند تیششوب لە پانسیۆنی خوریەکانی بەشی ڕۆژئاوا. خوداوەند خیپات لە ولاتی کیزۆفەتنا خوداوەندێکی زۆر پیرۆز بووە، ئەمەش وایکردووە کە بەشێوازی جۆراوجۆر بەدەربکەوێت. کاتێك حیسییەکان بیروباوەڕی ئایینی خوریەکانی ولاتی کیزۆفەتنایان وەرگرت ئەوا خوداوەند خیپاتیان لەگەل خوداوەندی خۆری تایبەت بەشاری ئارینا هاوشێوە کرد. کە ئەو کات بە یەکێك لە گەورەترین خوداوەندەکان لە نێوان پەرستراوە خوریەکان دادەنرا. خوداوەند خیپات لە مەملەکەتی میتانی و ناوچە خوریەکانی ڕۆژهەلاتی مەملەکەتەکە لە ڕیزی خوداوەندە گەورەکان دانەنراوە، ڕەنگە هەر شوێنی پەرستنی تایبەتی خۆیشی نەبوبێت. بەلام دواتر لە سەدەی (١٤ پ.ز) ناوی چەندین ئافرەت دەبینین کە وشەی خیپات لە پێکهێنانی ناوەکانیاندا هەیە. ئەم ئافرەتانەش سەر بەچینی دەسەلاتدار بوونە. وشەی خیپات لە پێکهێنانی ناوی ئەم ئافرەتانە بەزۆری بڕگەی دووەمی پێکدەهێنا واتە (......... ـــ خیپا)، لەنێوان ئەوانەش ناوی هەردوو شاژنی میتانی کە هەردووکیان لەلایەن فیرعەونەکانی میسرەوە داخوازی کرابوون، ئەوانیش : (کیلو ـــ خیپا، تاتۆ ـــ خیپا)یە. بەهەمان شێوەش لە شاری نووزی دوو ناومان بەدەست گەیشتووە کە خیپات لە پێکهاتنیان دا هەیە ئەوانیش (شووەر ـــ خیپا، شەتتو ـــ خیپا)یە. ئەمەش ناوی دوو ئافرەتن کە خزمی یەك لەمیرەکانی مەملەکەتی میتانین. هەروەك دواتر هەندێك ناومان بەدەست گەیشتووە کە وشەی خیپات بڕگەی یەکەمی پێکدەهێنێت واتە:(خیپات ـــ....) ئەمەش لە ناوی شاژنەکانی بنەماڵەی دەستەلاتداری حیسییەکان دەردەکەوێت.

لە ئەفسانەو مەراسیمە ئایینییەکان و پەیماننامە نێودەولەتیەکانی حیسییەکان ناوی کۆمەلێك لە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو (العالم السفلی) دەبینرێت. ئەم خوداوەندانەش بێجگە لە تێکستە مێخییەکانی خاتووشا ناویان لە هیچ تێکستێکی تر نابینرێت. ئەم

خوداوەندەش بەشێوەیەکی ئاشکرا دەگەڕێتەوە بۆ بیروباوەڕی ئایینی خوریەکان. ئەم خوداوەندانەش بە (خوداوەندە زۆر کۆنەکان) ناسراون کە بنەچە و ڕەچەڵەکی خوداوەندەکانی تر پێکدەهێنن. ئەم خوداوەندانەش لەلایەن خوداوەندی کەش (تیششوب) دوور خرابوونەوە بۆ جیهانی خواروو. هەروەك چۆن لە بەشی ئەفسانەکان ئاماژەمان پێکردووە.

لە یەکێك لە تێکستە نووسراوەکان کە بەراوردێك دەکات لەنێوان هەردوو دەستەواژەی سیحری سپی و سیحری ڕەش(*) بۆمان دەردەکەوێت کە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو ئەوانەی کە بە (خوداوەندە زۆر کۆنەکان) ناسراون رووی سەلبی خوداوەندە دەسەڵاتدارەکانی جیهانی سەروو واتە(خوداوەندە سەماوییەکان) پێکدەهێنن. لەبەر ئەوەی خوداوەندەکانی جیهانی خواروو دەسەڵاتی خۆیان لەدەست داوە بۆیە وەك خوداوەندەکانی جیهانی سەروو سیفەتە ئیجابیەکانیان تێدانییە. واتە ئەم خوداوەندانەی جیهانی خواروو سیفەتی پاکیان تێدا نییە وەك خوداوەندەکانی جیهانی سەروو. بوونی ئەم پاکیەش مەرجێکە بۆ کاریگەریەکانی خوداوەندەکانی جیهانی سەروو. لەدەست دانی ئەم پاکییە بەهۆی ئەنجامدانی خراپەیەکی ئایینی دەبێتە هۆی وەستانی فەعالیەتی خوداوەندەکان، کە لەئەنجامی ئەمەشدا کاریگەریەکی خراپی دەبێت بۆ سەر خۆشگوزەرانی ژیانی مرۆڤ.

بەپێی ئەم بیروباوەڕانەی دانیشتوانی خووری بۆمان دەردەکەوێت کە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو رووی پێچەوانە یان دژ (نقیض) ی خوداوەندەکانی جیهانی سەروو پێکدەهێنن.کاری خراپ و پیس کار لە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو ناکات چونکە پیسی بریتییە لە جیهانی راستەقینەی خۆیان. بۆیە مرۆڤەکان لەم خوداوەندانە دەپاڕێنەوە بۆ ئەوەی لە کاری خراپ و پیس بەدووریان بگرن. ئەم جۆرە پیسیەش کە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو بەسەر مرۆڤی دەهێنێت لەسەر شێوەی جۆراو جۆر بەدەردەکەوێت وەك: (ساڵێکی کەم بەرووبووم یان نەهامەتی لەرووی ئابوورییەوە، کوشتنی مەلیك، هاتنی پەتایەکی کوشندە، یان سوێند خواردنی بەدرۆ). بۆ دوورخستنەوەی ئەم نەهامەتیانە لەسەر ڕووی زەوی و هێشتنەوەی لە

(*) مەبەست لە سیحری سپی ئەوەیە کە بۆ مەبەستی دوورخستنەوەی مرۆڤ لە کارەسات و نەخۆشی و....هتد بەکاردەهێنرا بەڵام سیحری ڕەش بەکاردەهێنرا بۆ ئەنجامدانی کاری خراپ و زیان گەیاندن بە مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی گشتی ئەمەش بەپێی بیروباوەری دانیشتوانی کۆن.هەریەکیك بەئەنجامدانی سیحری ڕەش تۆمەتبار بکرابایە ئەوا دەست و قاچەکانی دەبەسترایەوەو فرێی ناو رووباریان دەدا واتە دەکوژرا.

جیهانی خواروو دەبێت هەوڵبدرێت خوداوەندەکانی جیهانی خواروو رازی بکەن ئەویش بە پەرستن و پێشکەشکردنی قوربانی بۆیان. بەشێوەیەکی تر واتە پەرستنی خوداوەندەکانی جیهانی خواروو لەلایەن دانیشتوانی خوریەکان بۆ ئەوە بووە کە تاکو نەهامەتی و ناخۆشیان بەسەر نەهێنن، واتە لەترسان بووە. چونکە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو تەنها توانای ڕاگرتنی کاری خراپیان هەبووە. بەڵام پەرستنی خوداوەندەکانی جیهانی سەروو لەلایەن دانیشتوانی خوریەکان دەپەرستران بۆ ئەوەی نیعمەت و بەرەکەتی خێر و خۆشیان بەسەردا ببارێنن و لێیان تووڕە نەبن چونکە خوداوەندەکانی جیهانی سەروو سەرچاوەی دابینکردنی هەموو خۆشییەك بوونە بەپێی بیروباوەڕی خوریەکان. هەربۆیەش لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە لەسەر خوریەکان پێویست بووە هەردوو جۆرە خوداوەندەکان بپەرستن واتە(خوداوەندەکانی جیهانی سەروو، خوداوەندەکانی جیهانی خواروو) ئەمەش چونکە ڕازی کردنی کۆمەڵەی یەکەمیان هۆکارێکە بۆ هێنا خۆشگوزەرای بۆ سەر زەوی و بۆ مرۆڤ وەك: باران بارین و زۆری بەرهەم...هتد، بەڵام ڕازی کردنی کۆمەڵەی دووەم هۆکارێکە بۆ ڕاگرتنی ناخۆشییەکانی سەر زەوی وەك هاتنی پەتای کوشندە و کوشتنی مەلیك و کەمی باران و کەمی بەرهەمی زەویەکان.... هتد.

ناتوانین ناوی (خوداوەندە زۆر کۆنەکان) بگەڕێنینەوە بۆ هیچ زمانێکی ناسراو. هەندێك لە توێژەرەکان هەوڵیاندا بیگەڕێننەوە یان نزیکی بکەنەوە لە ناوی خوداوەندە سۆمەریەکان و سامییەکانی بەشی ڕۆژئاوا. هەندێکی تر لە توێژەرەکان وتیان ڕەنگە ناوی ئەم خوداوەندانە بگەڕێنەوە بۆ نەتەوەیەك کە لەبەشەکانی سەرووی ڕووباری وڵاتی دوو رووبار (کوردستانی عیراق)نیشتەجێ بن. ئەم نەتەوەیەش پێش خوریەکان و سامییەکان لەم بەشەی وڵاتی دوو رووبار (میزۆپۆتامیا) نیشتەجێ بوونە. لە ناوی زۆربەی خوداوەندە کۆنەکان تێبینی بوونی وێکچوونێکی مۆرفیمی نێوان هەر دوو ناوێك دەکەین کە ئەمانەن :(نارا ــ نابشارا، مینکی ــ ئامونکی، مونتارا ــ موت مونتارا) سەرەرای ئەوەی ژمارەیەك لە خوداوەندەکانی ئەم کۆمەڵەیە جۆرە ناوێکیان هەبوو کە دەلالەتی لەسەر وەسفکردنی تایبەتمەندییەکانی خوداوەندەکە خۆی دەکرد وەك :

١- ئەتون تەرری : واتە ــ پیاوی ئایینی ناوەندێکە بۆ وەرگرتنی ئیلهام ــــ (الکاهن وسیط الوحي).
٢- زولکی : واتە ــ شیکەرەوەی خەونەکان (مفسر الأحلام).

٣- ئیربیتیکا : واتە ــ گەورەی داد (سید العدل).

هەروەها دانیشتوانی ناوچە خوریەکان (چاڵ، قۆڵت)[٨٤] یان بەخوداوەندێك لە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو لەقەڵەم دەدا. بەو سیفەتەی کە ئەم چاڵە یا قۆڵتە رێڕەوێکە یان دەرگایەکە بۆ جیهانی خواروو، ئەم جۆرە بیرکردنەوانەش تەنها لە مەفهومی سیحری و ئایینی لای خوریەکان ڕەنگی داوەتەوە. ئەمەش دەورێکی باڵای هەبووە لە ڕێوڕەسمەکانی تایبەت بە چاکردنەوە لە لای خوریەکان. دەتوانین ئەمەش لەگەڵ ناوی یەك لەشارە خوریەکان بەناوی (ئابی ـ ننە ــ ئاش ــ وی) بەراود بکەین، ناوی ئەم شارەش بە مانای شوێنی چاڵ دێت. ئەم شارەش دەکەوێتە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی رووباری دیجلە. لەکۆتاییدا بەپێی ئەفسانە خوریەکان دەردەکەوێت کە هەموو ئەو خوداوەندە مەزنانەی کە لەسەردەمە زووەکانی تەمەنی ئەم گەردوونە لەسەر تەختی دەسەڵات لابراون ئەوا لەجیهانی خواروو ژیان بەسەردەبەن. لەنێوان ئەم خوداوەدانەش خوداوەندە گەورەکانی سۆمەری و بابلی وەك ئانۆ و ئەنلیل هەیە. هەربۆیەش ئەم خوداوەندانە هەر بە خوداوەندە زۆر کۆنەکان ناودەبرێن. هەندێك جار بە وشە سۆمەریە بنەرەتیەکە ناودەبرێت ئەویش (ئەنوناکی)یە. بەڵام لە زمانی ئەکەدی بە (ئەنوناککۆ) ناودەبرێت. ئەمەش لە ڕاستیدا دەلالەت لەسەر خوداوەندە گەورەکانی جیهانی سەروو دەکات. بەڵام دواتر دەبینین ئەم خوداوەندانە بریتین لە خوداوەندەکانی جیهانی خواروو ئەمەش بەهۆی لادانیان لەسەر عەرشی دەسەڵات هەروەك چۆن لە ئەفسانەکان ئاماژەی پێکراوە.

گومان هەیە لەسەر ئەوەی کە هەموو خوداوەندەکانی جیهانی خواروو لە هەموو ناوچەکانی خوریەکان ناسراو بووبن. هەروەك لە تێکستە مێخیەکانی خاتووشا دەردەکەوێت. بەڵام ئەوەی کە دەلالەت دەکات لەسەر پێچەوانەی ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە ناوی ئەم خوداوەندانە وەك پارێزگارێك بەکارهێنراوە لەو هاوپەیمانییەتەی کە لەنێوان مەلیکی حیسی شۆبیلۆلیۆما و مەلیکی میتانی شەتتی وازا مۆرکراوە. کە لەم هاوپەیمانییەتەدا مەلیکی حیسی سوێندی بەناوی خوداوەندەکانی جیهانی خواروو خواردووە، بەڵام ناوی ئەم خوداوەندانە لە لیستی مەلیکی میتانیدا نەهاتووە بۆ سوێند پێخواردن. لەم پەیماننامەیەدا تەنها دوعا کراوە بەناوی هەندێك خوداوەندی هیندۆ ئاری وەك : (میترا، ڤارونا، ئیندرا، ناسەتیا) ئەم خوداوەندانەش بە خوداوەندی پارێزەری کەسێتی مەلیکە میتانییەکان دادەنرێن. بێجگە لەو خوداوەندانەی کە

٨٤- ڤۆلت یان چاڵ بەزمانی خووری پێ ی دەڵێن: ئاپی- api

بەخوداوەندی کەسی و خوداوەندی پارێزەر لەقەڵەم دراون و ناوی دیاریکراویان هەبووە. ئەوا هەندێك خوداوەندی تر پەرستراون لە لایەن خوریەکان کە ناوەکانیان دەلالەتیان لەسەر کەسێتی خۆیان نەکردووە و زۆر جار ئەم خوداوەندانە بەشێوەیەکی دووانەیی لەگەڵ یەکتری ناویان هاتووە وەك :(ئاسمان و زەوی) واتە (ئیشی حەورنی)، (چیا و رووبار) واتە (بەبانا شیینا). سەرەرای ئەمانەش لەنێوان پەرستراوەکانی خوریەکانی بەشی ڕۆژئاوا هەریەکە لە نازناوی خوداوەندەکان، چەکی خوداوەندەکان، هێماکانی خوداوەندەکان، کەرستەی بەکارهاتووی خوداوەندەکان لە ڕێورەسمە ئایینییەکانی تایبەت بە خوداوەندەکان گرنگی تایبەتی خۆیان هەبووە و تەنانەت ئەمانە پەرستراون و قوربانیشیان پێشکەش کراوە. یەکێك لە تێکستە مێخییە نووسراوەکانی خوریەکان ئەمە پشت ڕاست دەکاتەوە کە تیادا ئاماژە بە پێشکەش کردنی قوربانی بۆ تەختی خوداوەند خیپات دەکات. پێشکەش کردنی ئەم قوربانییەش لە ڕێوڕەسمێکی ئایینی دووروردرێژدا بووە. هەروەها بەهەمان شێوەی پێشوو لە ناوچە خوریەکانی بەشی ڕۆژهەڵات قوربانی پێشکەش بە خەوگەی[٨٥] (سەریر)ی خوداوەند شاوشکای شاری نەینەوا کراوە.

تێکستە مێخییە ئایینییەکانی حیسی و خوریەکان زیاتر لەجارێك باسی حەوت ئەژدیهاکە دەکەن (العفاریت السبعة). ئەمەش لەبنەڕەتدا بۆ کاریگەرییەکانی شارستانییەتی وڵاتی دوو رووبار میزۆپۆتامیا دەگەڕێتەوە. کە لەسەر شێوەی ئەستێرەی پێروو (ثریَا) دەردەکەوت. خوداوەندەکانی ناسراو بە حەوت خوداوەندەکان (الآلهة السبعة) لەبنەڕەتدا بۆ ژمارەیەك لە خوداوەندە گەورەکانی وەك شیمیك و تیششوب دەگەڕێتەوە. ئەمەش ڕەنگدانەوەی نووسینەکان و بۆچوونەکانی نووسەرە حیسییەکانی سەردەمەکانی دواتر نییە، هەروەك هەندێك لە توێژەرەکانی وایان دادەنا. ئەمەش بەبەڵگەی ناوهێنانی ئەم حەوت خوداوەندە بە حەوت براکەی خوداوەند شیمیك لە یەکێك لە نووسراوە مێخییەکانی تایبەت بە فاڵ گرتنەوە کە بەزمانی خووری نووسرابوو. ئەم نووسراوەش لە شاری ماری دۆزراوەتەوە کە مێژووەکەی بۆ (١٧٠٠ پ.ز) دەگەڕێتەوە.

تێکستە مێخییە نووسراوە خوریەکانی بەشی ڕۆژئاوا ئاماژە بە خوداوەندی باوباپیران (آلهة الآباء) دەکات (ئیننا ــ ئەتتەنوینا). ئەمەش ڕەنگە بەڵگە بێت لەسەر پەرستنی باوباپیران لەم ناوچە خوریانە. گومانی تێدانییە کە ئەم جۆرە بیروباوەڕە بۆ بیروباوەڕی حیسی و سوورییەکان

(٨٥) خەوگە بەزمانی حووری پێی دەڵێن : (نەخی)

دەگەڕێتەوە. یەك لە مانگەکانی ساڵنامەی شاری نووزی ناوی (ئەتتەنشوی) بووە کە بەمانای مانگی باوباپیران دێت. هەروەها بوونی دیاردەی پەرستنی ڕۆحی مردووەکان لە لایەن کەس وکاری مردووەکان یان خێزانەکانیان کە لە تێکستە مێخییەکانی نووزی ئاماژەیان پێکراوە بەڵگەیە کە خوریەکان بە شێوەیەك لە شێوەکان باوباپیرانی خۆیان وەك خوداوەندەکان پەرستووە(*).

بۆ دراسەت کردنی ئەفسانە خوریەکان دەبێت بەشێوەیەکی تەواو پشت ببەستین بە سەرچاوە مێخییە دۆزراوەکانی خاتووشا. ڕوونکردنەوەی چۆنییەتی گواستنەوەی ئەم ئەفسانە خوریانە بۆ پایتەختی حیسییەکان (خاتووشا) کارێکی ئاڵۆزە. بەجۆرێك کە ناتوانین بە وردی قۆناغەکانی ئەم گواستنەوەیە دیاریبکەین. ئەمەش لەبەرنەبوونی بەڵگەی تەواو پێویست لەبەردەستدا بەجۆرێك کە شیاوبێت بۆ بەراورد کرنیان. ئەوکێشانەی پێشتر ئاماژەمان پێکرد دەربارەی پانسیۆنی خوریەکان بەهەمان شێوەش لەسەر ئەفسانە خوریەکان جێبەجێ دەبێت. دەبێت ئەوەش بزانین کە هەندێك شوێنەواری شارستانییەتی خووری کۆن هەیە لە ئەفسانەکان لە پاڵ بوونی شوێنەواری سۆمەری و ئەکەدی و سامییەکانی بەشی ڕۆژئاوا (سووریا)، ئەمە سەرەرای بوونی کاریگەری حیسی و ئاسیای بچووك. زۆربەی ئەو ئەفسان خوریانەی کە بەدەستمان گەیشتوون بەزمانی حیسی نووسراون. بەڵام هەندێکیان بەزمانی خوری نووسراوە، بەڵام ناتوانین بەشێوەیەکی تەواو تێیبگەین لەبەر ئەوەی نووسینە مێخییەکەی تووشی شێواوی و تێکچوون بووە. توێژەرەکان کۆکن لەسەرئەوەی کە ئەفسانە حیسییەکان لە بنەڕەتدا لە ئەفسانە خوریەکان وەرگیراون. واتە حیسییەکان ئەم ئەفسانانەیان لە خوریەکان وەرگرتووە و جارێکی تر بەزمانی حیسی نووسیویانەتەوە. بەڵام ناتوانین ئەمە بەشێوەیەکی یەکجارەکی تەئکید بکەینەوە چونکە لە هەندێك حاڵەتی زۆر کەم کاریگەری ئەکەدی لەسەر ئەم ئەفسانە حیسیانە دەردەکەوێت. ئەمەش شتێکی ئاساییە بەهۆی ئەوەی شارستانییەتی ئەکەدی کاریگەری لەسەر شارستانییەتی خوریەکان هەبووە و بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئەم کاریگەریە لە ڕێگەی خوریەکانەوە بۆ ناو حیسییەکان گواستراوەتەوە.

(*) ئەم دیاردەیەش تاکو ئێستا لە ئاینی ئێزیدیەکان کاریگەری ماوە ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەتی لە پەرستگای لالشی ئێزیدیەکان دەردەکەوێت کە گۆری یەکێك لە شێخەکانی خۆیان لە ناو پەرستگای ناوبراو داناوەو دەیپەرستن یان بە پیرۆزی دەزانین و بەدەوری دەسورێنەوە. هەروەك لە سەردانێکم بۆ ناوچەکە ئەم بۆ روون بدوەوە و هەروەها پرسیارم لە بەرپرسێکی ناو پەرستگاکە کرد سەبارەت بەم مەسەلەیە ئەویش بەهەمان شێوەی پێشووی وەڵامی دامەوە.(وەرگێر).

یەکێك لەو بەڵگانەی کە ئاماژە بە گەشەسەندن و پێشکەوتنی ئەدەبی نووسراو بەزمانی ئەکەدی لە باکووری سووریا و مەملەکەتی میتانی دەکات، بریتییە لەو تێکستە مێخییە ئەکەدیانەی کە لە گردی عەمارنە لە وڵاتی میسر دۆزراونەتەوە. ئەم ئەفسانانەش لە باکووری سووریاوە (کوردستانی سووریا) ڕەوانەی وڵاتی میسر کراون وەك ئەفسانەی (مەلیکی جەنگ). هەندێکی تری ئەم ئەفسانانە لە مەملەکەتی میتانی ڕەوانەی وڵاتی میسر کراون وەك ئەفسانەکانی (خوداوەند نەرگال و ئیرشی کیگال، ئەفسانەی ئادابا). هەروەها لە گردی عەمارنە پارچەیەکی بچووکی ئەو تێکستە نووسسراوە دۆزرایەوە کە چیرۆکی ناسراو بە (چیرۆکی کیششی) بەزمانی ئەکەدی لەسەر تۆمارکرابوو. هەروەها تێکستێکی تر هەیە کە باسی هەمان چیرۆك دەکات بەڵام ئەمەیان بەزمانی خوری وحیسی نووسراوەتەوە(*). بۆیە لێرەدا دەتوانین بڵێین ڕەنگە لە سەرەتادا ئەفسانە خوریەکانی مەملەکەتی میتانی و ناوچە خوریەکانی تری باکووری سووریا لە سەرەتا بەزمانی ئەکەدی نووسرابن، ئەمەش لەبەر زاڵبوونی زمانی ئەکەدی کە ئەو کات زمانێکی ستاندارد بووە. پاشان ئەم ئەفسانە خوریانە لەسەردەستی خوریەکان خۆیان گواستراونەتەوە بۆ ناوچەکانی ئاسیای بچووك و لەوێشوە وەرگێڕدراونەتەوە سەر زمانی خوری، ئەمەش چونکە لەوکاتدا زمانی خووری لە وڵاتی ئاسیای بچووك بەزمانی رۆشنبیری و ئەدەب دادەنرا. هەروەك چۆن زمانی ئەکەدی لە ناوچەکانی بەشی ناوەڕاستی وڵاتی دوو رووبار بەزمانی رۆشنبیری و ئەدەب دادەنرا. هەرچەندە ئەم بۆچوونە تارادەیەکی زۆر لە ڕاستی نزیکە بەڵام بۆ سەلماندنی بەڵگەی تەواوی لەگەڵدانییە، ئەمەش چونکە ئەو پارچە شوێنەوارییانەی کە لەئەنجامی هەڵکۆڵینی شوێنەوارەکان دۆزراونەتەوە یارمەتیمان نادەن بۆ سەلماندنی ئەم بوارە. بەڵام یارمەتیمان دەدەن بۆ دۆزینەوەی سیستەمێکی ئەدەبی بەزمانی خووری نووسراو لە یەك لە مەڵبەندە سەرەکیەکانی مەملەکەتی میتانی کە تاکو ئێستا هەڵکۆڵینی شوێنەواریان تێدا ئەنجام نەدراوە.

ئەفسانەکان بەشێوەیەکی گشتی لەبنەڕەتدا باسی بیرو بۆچوونێکی ئایینی یان مومارەسەیەکی سیحری دەکات، کە هەوڵدەدات ئەم بۆچوونە یان ئەم مومارەسە سیحرییە

(*) بەشی هەرە زۆری ئەو تێکستانەی کە لە مەملەکەتە خوورییەکان بۆ وڵاتی میسر رەوانەکراون بە زمانی ئەکەدی نووسراون ئەمە لەو کاتەی کە ئێمە دەزانین کە زمانی میتانییەکان ئەکەدی نەبووە، بەڵام ئەمە ئەوەمان بۆدەردەخات کە زمانی ئەکەدی ئەوکات زمانی ستاندار بووە و وەك بڵێی زمانەکی جیهانی بووبێت هەربۆیەش زۆربەی نامەکان بەتایبەتی گرنگەکان بەزمانی ئەکەدی نووسراوون.

شیبکاتەوە و بناغەیەکی بۆدابنێت، بنەڕەتی سەرهەڵدانی ئەفسانەش دەگەڕێتەوە بۆ تێنەگەیشتنی مرۆڤی کۆن لە گەردوون و دیاردە فیزیاوی و کیمیاویەکانی دەوروبەری. هەربۆیەش پیاوە ئایینییەکانی کۆن ئەم چیرۆك و ئەفسانانەیان داناوە وەك وەڵامێك بۆ ئەو پرسیارانەی کە دەربارەی ئەم بابەتە ئاڵۆزانە ئاراستەیان دەکرا. خوێندنەوەی ئەفسانە لە ڕێورەسمە ئاینییەکان بێجگە لە بەستانەوەی واقیعی ئێستا بەرابردوو و زیندووکردنەوەی ئەو ڕووداوە ئەفسانەییانەی کە دەبێتە هۆی چاککردنی بارودۆخەکە هیچی ترنییە. کە ئەمەش بەپێی بیروڕای کۆنەکان دەبێتە هۆی بەیەك بەستانەوەی ئەو ڕووداوە ئەزەلییەی کە ئەفسانەکە باسیدەکات بە واقیعی ئێستا.

ئەفسانە خوریەکانی ناوچەی (خاتووشا)بە پێچەوانەی ئەفسانە جۆربەجۆرەکانی ناوچەی (ئەنادۆل) بە پەیوەستی بەڕێورەسمە ئاینەکان نەماوەتەوە. بەڵام ناتوانین ئاستی ئەم پەیوەست نەبوونە واتە جیابوونەوەی ئەفسانە خوریەکان لە ڕێورەسمە ئایینییەکان و گۆڕانی بۆ شێوەیەکی ئەدەبی بە تەواوی دیار بکەین. چونکە ناتوانرێت لێکۆڵینەوە بکرێت لە سەر خوێندنەوەی نووسراوە ئایینییەکان تەنها لە حاڵەتێکی شاز نەبێت ئەویش بە پشت بەستن بە بەڵگەی ناوەخۆی واتە(بەڵگەکە لە ناو تێکستەکە خۆیدا هەبێت)، یان بەڵگەی دەرەکی بێت وەك نامەکانی گردی عەمارنە، کە ئەمەش بەسەر هەموو کەلەپووری ڕۆژهەڵاتی کۆندا دەڕوانێت.

چاوچێوەی سەرەکی ئەفسانە خوریە زانراوەکان بریتییە لەباسکردنی ململانێی هاتنی خوداوەندە یەك لەدوای یەکەکان بۆ سەر دەسەڵات لە چاخە ئەفسانەییەکان. ئەمەش دەگاتە لوتکە لەگەڵ وەرگرتنی خوداوەندی کەش (تیششوب) بۆ ئەم پۆستە. تێبینی دەکەین باسکردنی بنەڕەت و ئەسلی خوداوەندەکان (سیۆگۆنیا) لە ئەفسانەکان تاراددەیەك فەرامۆش کراوە بە بەراورد لەسەر تەئکیدکردن لەسەر شەرعیەتی دەسەڵات و سەرکردایەتی کردنی خوداوەند. هەروەها تێبینی ئەوەش دەکەین کە ئەفسانەکانی خوریەکان بەشێوەیکی پەراوێزی نەبێت باس لە چۆنییەتی پێکهاتنی بنەماکانی گەردوون(کۆسمۆگۆنیا) ناکەن.

ئەفسانەیەکی خووری هەیە بەناونیشانی (سروودی مەملەکەتێك لە ئاسماندا). ئەم ئەفسانەیە باس لە هاتنی سێ سەردەمی یەك لە دوای یەك دەکات لە پێش هاتنی خوداوەندی کەش و وەرگرتنی دەسەڵات. ئەمەی خوارەوەش بەشێکی ئەفسانەکەیە[٨٦] :

(٨٦) لە لیستی سەرچاوەکان سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە : . Guterbock 1946,/f

لە چاخە زۆر کۆنەکاندا خوداوەند (ئالالۆ) مەلیکی هەموو خوداوەندەکان بوو لە ئاسماندا.خوداوەند ئالالۆ لەسەر عەرشەکەی خۆی دانیشتبوو، لە بەرامبەریشی دا خوداوەند (ئانۆ)ی بەهێز وەستا بوو. خوداوەند ئانۆ بەهێزترینی خوداوەندەکان بوو لە نێوان خوداوەندەکانی تردا، خوداوەند ئانۆ کڕنۆشی بۆ خوداوەند ئالالۆ برد و کاسەی شەرابی پێشکەش دەکرد بۆ ئەوەی خوداوەند ئالالۆ تیایدا بخواتەوە. خوداوەند ئالالۆ بۆ ماوەی نۆ ساڵ مەلیکی ئاسمان بوو. بەڵام لە نۆیەمین ساڵی حوکمکردنیدا خوداوەند ئانۆ دژایەتی خۆی بۆ خوداوەند ئالالۆ ڕاگەیاند. بەم جۆرە خوداوەند ئانۆ سەرکردایەتی شەڕێکی کرد لە دژی خوداوەند ئالالۆ کە توانی لەم شەڕەیدا بەسەر خوداوەند ئالالۆ زاڵ بێت. دوای دۆڕاندنی لە شەڕەکەدا خوداوەند ئالالۆ ڕایکرد بۆ زەوی تاریك، بەڵێ هاتە خوارەوە بۆ زەوی تاریك (الأرض المظلمة). بەڵام خوداوەند ئانۆ هاتە سەر عەرشی دەسەڵات وەك مەلیکی ئاسمان لە شوێنی خوداوەند ئالالۆ حوکمی کرد.

خوداوەند ئانۆ لە ئاسماندا وەك مەلیك لەسەر عەرشی دەسەڵات دادەنیشت و خوداوەند (کومماربی)ی بەتوانا خزمەتی دەکرد. خوداوەند کومماربی کڕنۆشی بۆ خوداوەند ئانۆ دەبرد و کاسەی شەرابی پێشکەشدەکرد بۆ ئەوەی تیایدا بخواتەوە. خوداوەند ئانۆ بۆ ماوەی نۆ ساڵ مەلیکی ئاسمان بووە. بەڵام لە ساڵی نۆیەمدا خوداوەند کومماربی دژایەتی خۆی بۆ خوداوەند ئانۆ ڕاگەیاند و لە دژی خوداوەند ئانۆ سەرکردایەتی شەڕێکی کرد. خوداوەند کومماربی توانی لەشەڕەکەدا بەسەر خوداوەند ئانۆدا سەرکەوێت. لەئەنجامی ئەمەشدا خوداوەند ئانۆ لەترسی خوداوەند کومماربی ڕایکرد و بۆ ئاسمان هەڵفڕی بەڵام خوداوەند کومماربی بەدوای کەوت و لێی نزیك بووەوە و توانی هەردوو قاچی خوداوەند ئانۆ لە ئاسماندا بگرێت و ڕای بکێشێت بۆ خوارەوە. لە ئەنجامی ئەم ململانێیەی نێوان هەردوو خوداوەند، خوداوەند کومماربی هەستا بەگەستنی ئەندامی نێرینەی خوداوەند ئانۆ ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە تۆوی خوداوەند ئانۆ لەگەڵ سکی خوداوەند کومماربی وەك برۆنز یەك بگرن. کاتێك خوداوەند کومماربی کە شلەی نێرینەی خوداوەند ئانۆی خوارد دەستی بەپێکەنین کرد و ڕۆیشت. بەڵام لەم کاتەدا خوداوەند ئانۆ هەڵگەڕایەوەو بە خوداوەند کومماربی گوت: تۆ بەسگت پێدەکەنی لەبەر ئەوەی شلەی نێرینەی منت خواردووە. بەسگی خۆت پێمەکەنە چونکە من چەند گرانییەك و زەحمەتێکم لەناو سگت دانایە کە ئەمانەن:

یەکەم: من وام لێکردی کە هەڵگری گەورەترین خوداوەندی کەش بیت لەناوسگتدا (لێرەدا مەبەستی خوداوەند تیشووبە)

دووەم: من رووباری دیجلەم لەناو سگت داناوە کە هیچ کەسێك ناتوانێت بەرگەی بگرێت.

سێهەم: خوداوەندی (تەشمیش)ی گەورەم لەناوسگتدا داناوە، هەروەها دوو خوداوەندی ترسناکی تریشم لەناوسگتدا داناوە کە بەجۆرێك بێزارت دەکەن تا دەگاتە ئەو رادەدیەی کە لەبەر ئازارا سەرت بە بەردی چیاکان دابدەیت.

بەشی سێهەمی ئەفسانەکە کە باس لە هاتنی خوداوەندی کەش دەکات بۆ سەر عەرشی دەسەڵات لە تێکستەکەدا تووشی شکان هاتووە. بەڵام ئێمە لە یەکێك لە تێکستە نووسراوەکانی تایبەت بەیەکێك لە مەراسیمە ئایینەکان بۆمان دەردەکەوێت کە خوداوەندی کەش بەهەمان شێوە خوداوەندی پێش خۆی (خوداوەند کومماربی) دەرکردووە بۆ زەوی تاریك.

لە نێو ناوی ئەو خوداوەندانەی کە بوونەتە مەلیك لەئاسماندا ناوی شاری نیپووری[٨٧] سۆمەری هاتووە. لەمەوە بۆ مان دەردەکەوێت کە ئەفسانە خوریەکان کاریگەری کەلەپووری سۆمەری و ئەکەدی و بابلیەکانیان بەسەر بووە.دیاردەی هاتنی نەوە یەك لەدوای یەکەکان بۆ سەر عەرشی دەسەڵات دیاردەیەکی زۆر باو بووە لەنێو ئەفسانە سۆمەری و ئەکەدی و بابلیەکان، ئەمە بووە هۆی ئەوەی ئەم دیاردەیە لەنێوان ئەفسانە خوریەکانیش سەرهەڵبدات. ئەمەش بۆ بوونی پەیوەندی شارستانییەتی نەتەوەکانی ناوەڕاست و باشووری وڵاتی دوو رووبار لەگەڵ خوریەکانی باکووری وڵاتی دوو رووبار دەگەڕێتەوە. هەرچەندە دووبارە نووسینەوەی بابلیەکان بۆ ئەفسانەی(ئینۆما ئیلیش) کە تایبەتە بە چۆنییەتی درووستکردنی گەردوون لە کاتێکی درەنگ بووە کە مێژووەکەی بۆ هەزارەی دووەمی پێش زاین دەگەڕێتەوە.

هەروەها ئێمە بەشێوەیەکی ئاشکرا تێبینی بوونی ئەم دیاردەیە دەکەین لە نێوان ئەفسانە خوریەکان و نووسینەکانی شاعیری یۆنانی هزیوود Hesiod (ئەم شاعیرە لە بۆتێن لە دەوروبەری ٧٠٠ پ.ز ژیاوە) دەکەین دەربارەی ئەسلی خوداوەندەکان. کە چۆن ئەفسانە خوریەکان باس لەهاتنی خوداوەندەکان دەکات بەشێوەیەکی یەك لەدوای یەکی وەك لەناوبردنی خوداوەندی ئاسمان (ئانۆ) لەلایەن کوڕەکەیی و جێگرتنەوەی، پاشان ئەمەی دواییش بەهەمان شێوە لەسەر دەسەڵات لادەبردرێت لە لایەن خوداوەندی کەش (تیششووب)، ئەوا ئەم دیاردەیەی ئەفسانە خوریەکان بەهەمان شێوە لەلایەن شاعیری یۆنانی هزیوود ڕەنگی داوەتەوە، کە دەبینین

(٨٧) نیپوور شارێکە لە باشووری وڵاتی نێوان دوو رووبار بە مەڵبەندی پەرستنی خوداوەندی کەش (ئەنلیل)ی سۆمەری دادەنرا.خوورییەکان بەم خوداوەندەیان گوتووە تیشووب.

کرۆنۆس دەبێتە مەلیکی ئاسمان دوای ئەوەی کە باوکی خۆی (ئۆرانۆس) لەم پۆستەی لادەبات. پاشان خوداوەند کرۆنۆس خۆیشی ئەم پۆستەی لە دەست دەدات و خوداوەندی کەشی یۆنانی (زیۆس) شوێنەکەی دەگرێتەوە.

ناتوانین چۆنییەتی گواستنەوەی ئەم ئەفسانە خوریانە بۆ لای یۆنانییەکان بزانین. بەڵام دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە سەرچاوەی ریوایەتەکەی هزیۆد لە ناوچەکانی ئاسیای بچووکە. لەلایەکی ترەوە ڕەنگە ئەم ئەفسانە خوریانە بۆلای یۆنانییەکان گواسترابنەوە لە ئەنجامی بوونی پەیوەندی شارستانییەتی نێوان یۆنانییەکان وفینیقییەکان.

دوو ئەفسانە هەیە کە هەردووکیان لەگەڵ یەکتری هاوشێوەن لە رووی بابەتەوە. ناوەڕۆکی ئەم دوو ئەفسانەیە باس لە هەوڵەکانی خوداوەند کومماربی دەکات بۆ هاتنەوەی جارێکی تر بۆ سەر عەرشی دەسەڵات و لابردنی خوداوەندی کەش (تیشووب) لە پۆستەکەی. یەکێك لەم دوو ئەفسانەیە بە ناونیشانی (خیدەممۆ)یە. بەداخەوە ئەم ئەفسانەیە بە شکاوی وپارچە پارچەیی بەدەستمان گەیشتووە. لە ناوەڕۆکی ئەم ئەفسانەیە دەردەکەوێت کە خوداوەند کومماربی لە کچی خوداوەندی دەریا کەناوی (شیرنەب شوورخی) واتە (کچە زەبەلاحەکە) منداڵێکیان دەبێت بەناوی خیدەممۆ. ئەم منداڵەش (خیدەممۆ) بەپێی ئەفسانەکە بریتییە لە ئەژدیهایەکی زۆر گەورە. خیدەممۆ بەشێوەیەکی نهێنی لە ناو شاراوگەیەك بەخێودەکرا.خیدەممۆ زۆر حەزی بەکاولکاری و تێکدان بووە. دوای ئەوەی کە خیدەممۆ گەورە دەبێت بەپێی ئەفسانەکە لەلایەن خوداوەند شاووشکا (عەشتار) دەبینرێت. خوداوەند شاووشکا (عەشتار) بە دیتنی خیدەممۆ زۆر دەترسێت و بەخێراییی دەچێتە لای براکەی (خوداوەند تیششووب) کە گەورەی هەموو خوداوەندەکان بوو.کاتێك خوداوەند شاووشکا (عەشتار) ئەم هەواڵەی بەبراکەی رادەگەیەنێت، ئەوا براکەی (خوداوەند تیشووب) لەناو گریان وفرمێسکی خۆیدا نوقم دەبێت بەهۆی پێ ڕاگەیاندنی ئەم هەواڵە ناخۆشە، هەروەك ئەفسانەکە ئاماژەی بۆ دەکات.

لە درێژەی ئەفسانەی خیدەممۆی ئەژدیها دەردەکەوێت کە خوداوەند ئەیا (خوداوەندی زیرەکی و دانایی) لەلایەن کۆمەڵگەی خوداوەندەکان شکایەت لەم کارە خراپەی خوداوەندەی کومماربی دەکات کە ناردنی خیدەممۆی ئەژدیها بوو. خوداوەند ئەیا هەڵدەستێت بە تۆمەتبار کردنی خوداوەند کوماربی بەوەی کە دەیەوێت مرۆڤایەتی لەسەر رووی زەوی نەهێڵێت و لەناویان ببات. ئەم کارەش زیانی بۆ خوداوەندەکان هەیە، چونکە بە لەناوبردنی مرۆڤەکان چیتر قوربانی پێشکەش بە خوداوەندەکان ناکرێت.

لەم بەشەی ئەفسانەی خیدەمۆ بۆمان دەردەکەوێت کە مەبەستی سەرەکی خوداوەند کومماربی لە دروستکردنی خیدەمۆی ئەژدیها بریتییە لە لەناوبردنی مرۆڤایەتی و نەهێشتنی، نەك هەوڵدان بۆ گەڕانەوەی جارێکی تری بۆ سەر عەرشی دەسەڵاتی خوداوەندەکان. لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم ئەفسانە خوریە کاریگەری ئەو ئەفسانە سۆمەری و بابلیانەی لەسەرە کە باس لە هەوڵەکانی لەناوبردنی مرۆڤایەتی دەکات لەرێگەی خوداوەند ئەنلیل. واتە لە ئەفسانە سۆمەریەکان خوداوەند ئەنلیل بەم کارە هەڵستاوە بەڵام لە ئەفسانەی خوریەکان خوداوەند کومماربی شوێنی گرتۆتەوە. هەروەها ئەفسانە بابلیەکان لەبنەڕەتدا لە ئەفسانە سۆمەریەکان وەرگیراون و جارێکی تر لە لایەن بابلیەکان نووسراونەتەوە. ئەمەش بەشێوەیەکی ئاشکرا لە چیرۆکی تۆفانەکە(تۆفانی نوح پێغەمبەر د.خ) کە لەئەفسانەی گەلگامێش لە تابلۆی ژمارە یازدەی ئاماژەی پێکراوە، هەروەها لە ئەفسانەی ئەتراخاسیسی بابلی بەهەمان شێوە ئاماژەی پێکراوە.

لەکۆتایی ئەفسانەی خیدەمۆ (هەرچەندە تێکستەکە لێرەدا تووشی تێکچوون بووە)بۆمان دەردەکەوێت کە خوداوەندەکان توانیویانە بەسەر خیدەمۆی ئەژدیها زاڵبن. ئەمەش دوای ئەوەی کە خوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار خۆی رازاندەوە بە خشڵ و زێڕ و بە بۆن خۆشکردنی لاشەی توانی بەو هەموو جوانییەی خۆی خیدەمۆی ئەژدیهاك هەڵبخەلەتێنی و سەرنجی بۆ لای خۆی ڕابکێشێ و بەدوای خوداوەند شاووشکا بکەوێت وەك چۆن سەگێك بەدوای خاوەنەکەی دەکەوێت، هەروەك ئەفسانەکە ئاماژەی پێکردووە. بەم جۆرە خوداوەند شاووشکا توانی بە جوانییە سەرنج راکێشەکەی خیدەمۆی ئەژدیها لەناو دەریا دەربهێنێت و دواتر خوداوەندەکان بەسەری زاڵبوون و توانیان لەناوی ببەن.

ئەفسانەی دووەم کە بە سروودی (ئوللی کوممی) ناسراوە بەهەمان شێوە باس لە هەوڵێکی تری خوداوەند کومماربی دەکات بۆ زاڵبوون بەسەر خوداوەندی کەش (تیششووب). لەئەفسانەکەدا هاتووە کە خوداوەند کومماربی هەڵدەستێت مەخلوقێك لە تاشەبەرد دروستدەکات. ئەم مەخلوقەش ناودەنێت بە ئوللی کوممی (واتە : تێکدەری شاری کوممی). شاری کوممی شاری خوداوەندی تیششووب (کەش) بووە. خوداوەند کومماربی جارێکی تر لەگەڵ خوداوەندی دەریا رێکدەکەوێت بۆ ئەوەی ئەم مەخلووقە لەلای خۆی بەشێوەیەکی نهێنی بەخێوبکات. بەپێی ئەفسانەکە ئەم مەخلووقە سەیرە لەسەر خوداوەند ئوبوللوری وەستاوە، خوداوەند ئوبوللوری ئاسمان و زەوی هەڵگرتبوو. دوای ئەوەی کە ئوللی کوممی گەورە دەبێت و

لەناو دەریا دێتە دەرەوە خوداوەندی خۆر دەیبینێت. خوداوەندی خۆر دەچێتە لای خوداوەند تیششووب ئەم هەواڵە ناخۆش و ترسناکەی پێ رادەگەیەنێت. هەروەك چۆن خوداوەند شاووشکا بەدیتنی خیدەمۆ تووشی ترسان دەبێت، بەهەمان شێوە خوداوەندی خۆر بەدیتنی خوداوەند ئوللی کوممی توشی ترسان دەبێت و توانای جوولەی نامینێت. بەجۆرێك کە خوداوەندی خۆر ناتوانێت لە شوێنی تایبەتی خۆی لە کۆشکی خوداوەندی کەش (خوداوەند تیشووب) دابنیشێت وبخوات و بخواتەوە. خوداوەندی خۆر دوای ئەوەی کە ئەم بوونەوەرە ترسناکەی بینی نەیدەتوانی هیچ شتێك لە خۆشترین خواردن وخواردنەوە بخوات.

چۆنییەتی نووسینی ئەم ئەفسانەیە گرنگی تایبەتی و ئامانجی خۆی هەبووە. کە تیایدا وادەردەخات خوداوەندی تیششووب کرنگییەکی زۆر بە میوانان دەدات و خزمەتێکی چاکیان دەکات، بەجۆرێك کە خوداوەندی خۆر بەجێی دەهێلێت بەبێ ئەوەی ئەم هەواڵە ترسناکەی پێ رابگەیەنێت. خوداوەند تیششووب هەست بەبوونی شەڕ خوازان دەکات، هەربۆ ئەم مەبەستەش خوداوندی تیشووب لەگەڵ براکەی خۆی خوداوەند تەشمیش بەخێرای دەچن بۆ چیای خەززی. ئینجا لەوێ ئەم مەخلوقە بەردینە لە ناو دەریا دەبینن، بۆیان دەردەکەوێت کە چەند ترسناکە.دوای دیتنی خوادوەند تیششووب بۆ ئەم دیمەنە، خەم دایدەگرێت.خوداوەند تیششووب نوقمی ناو فرمێسك وگریانی خۆی دەبێت هەروەك چۆن لە ئەفسانەی خدەمۆ توشی بوو.خوداوەند شاووشکا (عەشتار) دووبارە دەیەوێت بەجوانی لەشی ئەم بوونەوەرە بەردینە ترسێنەرە هەڵبخەلەتێنێت، بەڵام ئەم مەخلووقە خۆی کوێر و لاڵ دەکات بۆیە خوداوەند شاووشکا لە هەوڵەکەی سەرکەوتوو نابێت. هەروەها دواتر خوداوەند تیششووب و هاورێکانی هەوڵیاندا کە ئەم مەخلوقە (ئوللی کوممی) لەناوببەن ئەویش لە جەنگێکی کراوەی نێوان هەردوو لادا بەڵام لەم شەڕەیاندا لە دژی ئوللی کوممی تووشی دۆڕان هاتن لەدوای دۆڕانی ئەم شەڕەش براکەی خوداوەندی کەش تووشی بێ ئومێدی دەبێت و دەڵێت : (چیتر لەئاسمان مەلیك نامینێت). بەڵام دواتر بە هاتنی خوداوەند ئەیا (خوداوەندی زیرەکی و دانایی) توانی گۆڕانکاری لەم بارودۆخە ناهەموارەی خوداوەندەکان بکات. سەرەتا خوداوەند ئەیا هەڵستا بە پشکنینی خوداوەند ئەبەللوری کە بینی ئەم مەخلوقە بەردینە لە شانی ڕاستەی گەشەی کردووە بۆیە خوداوەند ئەیا چووە لای خوداوەندە زۆر زۆر کۆنەکان (الآلهة الموغلة في القدم) داوای لێکردن کە ئەو داسەی پێبدەن کە لە کاتی خۆی لە چاخە زۆر کۆنەکاندا ئاسمان و زەویان پێ شەق کردووە و لەیەکتریان جیا کردۆتەوە. ئینجا خوداوەند ئەیا بەم داسە هەستا بە بڕینی

ئوللی كومی له شوێنی شین بوونی، بەمەش توانی سەرچاوەی هێزەكەی لێ بسەنێت (هەروەك ئەوەی كە خوداوەند شاووشكا كردی لەگەڵ خیدەمۆ كە دوای ئەوەی توانی خیدەمۆ لەناو ئاو دەربهێنێت كە بەسەرچاوەی هێزەكەی دادەنرا)، ئینجا خوداوەندەكان توانیان لە دوای چەندین شەڕی یەك لەدوای یەك ئەم مەخلوقە بەردینە لەناوببەن و بەسەریدا زاڵبن.

خوریەكان باوەریان وابوو كە بەرد توانای زۆربوونی (منداڵ بوون) ی هەیە ئەمەش بەشێوەیەكی ئاشكرا لە ئەفسانەی ئوللی كومی دەردەكەوێت. ئەو بیروباوەرەی كە لەئەفسانەی ئوللی كومی دا هەیە بریتییە لە توانای بەرد بۆ منداڵ بوون، ئەفسانەیەكی تریش هەیە كە بەشێوەیەكی ناتەواو بەدەستمان گەیشتووە كە تیایدا ئاماژە دەكات بەوەی كە خوداوەندی چیا (خوداوەند وەشیتتا)منداڵێكی بووە. ئەم جۆرە بۆچوونە لە بنەڕەتدا بۆ بیروباوەڕی سەرەتایی خوریەكان دەگەڕێتەوە.خوریەكان ئەم جۆرە بیروباوەڕەیان لەناوچەكانی بنەڕەتی خۆیان (ناوچە چیاییە كوردییەكان)هەبووە.

یەكێك لە بیروبۆچوونەكانی تری خوریەكان كە لەم ئەفسانانەدا ڕەنگی داوەتەوە كە تاكو ئێستا هاوشێوەی ئەم بیروباوەڕە لە نێوان بیروباوەرەكانی ڕۆژهەڵاتی كۆن نەبینراوە، بریتییە لە هەوڵدانی ئەو خوداوەندانەی كە لەسەر دەسەڵات لابردراون (هەروەك پێشتر لە ئەفسانەكان ئاماژەمان پێكرد) بۆ گەڕانەوەیان بۆ سەردەسەڵات جارێكی تر. بێگومان شوێنی سەرهەڵدانی ئەم جۆرە بیرو باوەر و ئەفسانانە دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەكانی كوردستانی سووریا. ئەمەش چونكە لەیەكێك لە ئەفسانەكانی لەم جۆرە باس لە چیای خەززی دەكات. هەروەك بەپێی ناوهێنانی چیای خەززی بۆمان دەردەكەوێت كە ئەفسانەی ئوللی كومی لە ناوچەكانی كەنداوی ئەسكەندەرونەوە سەری هەڵداوە.

خوریە نیشتەجێبووەكانی كوردستانی سووریا بیروباوەریان وابووە كە هەردوو خوداوەندەی دەریا و خوداوەندی كەش دوژمنی یەكترن. لە ئەفسانە ئۆغاریتیەكان (لێرەدا مەبەستمان ئەو ئەفسانەیە كە لە ئۆغاریت دۆزراونەتەوە) جۆرە پەیوەندییەك هەیە لەنێوان خوداوەندی دەریا (یەم) خوداوەندی (ئیل) (خوداوەند ئیل لە ئۆغاریت هاوشێوەی خوداوەندی (كومماربی)یە لە ناوچە خوریەكان) ئەم پەیوەندییەی نێوان ئەم دوو خوداوەندەش بریتییە لە دوژمنایەتی هەردووكیان بۆ خوداوەندی بەعل. ـ خوداوەندی بەعل لەناوچەكانی ئۆغاریت بریتییە لە خوداوەندی كەش(تیششووب) ناوچە خوریەكان ـ. لە ئەفسانە ئۆغاریتییەكان ریزبەندی ئەو رووبارانە كراوە كە لەناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی خوداوەندی دەریا دان. خوداوەندی دەریا

لەرێگەی ئەم رووبارانەوە بەشێوەیەكی نهێنی دەچێت بۆ لای خوداوەند كومماربی. ئەمە هەرچەندە لە بیروباوەڕی ئایینی خوریەكان دەریا هیچ دەورێكی نەبووە بەڵام رووبارەكان بە بەردەوامی بە چیاكانەوە پەیوەست كراون.

خوداوەند ئەیا بەپێی بیروباوەڕی سۆمەریەكان لە ناوچەی ئەبزۆ(واتە : ئاوی ژێر زەوی) دەژیا. باسكردنی خوداوەند ئەیا بە خوداوەندی ژیری و دانایی لە ئەفسانەی ئوللی كومی دەگەڕێتەوە بۆ كاریگەری شارستانییەتی وڵاتی دوو رووبار لە سەر شارستانییەتی خوریەكان. بەڵام لە ئەفسانەی ئوللی كومی باس لە ئەبزۆ دەكات وەك شارێكی بزری نادیار. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دژیەكی بیروباوەری سۆمەریەكان و خوریەكانی كوردستانی سووریا دەربارەی خوداوەندی سەرچاوەكانی تایبەت بەدەریا و رووبارەكان.

فكرەی بوونی خوداوەندی دژ بە خوداوەندی كەش لە رێگەی ئەفسانەكانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و باكووری سووریا گواسترایەوە نێو ئەفسانە یۆنانییەكان. ئەفسانە یۆنانییەكان بەشێوازی جیاجیا چیرۆكی (تیفون)ی زەبەلاح دەگێڕنەوە. كە دەڵێت تیفون زیندەوەرێكی زەبەلاحە لەلایەن هەردوو خوداوەندی یۆنانی جیا و تەرتەرووس دروستكراوە بەڵام لە هەندێك ئەفسانەی تری یۆنانییەكان دەڵێن كە ئەم بوونەوەرە لەلایەن خوداوەند كرۆنۆس درووستكراوە. تیفوون ترسێكی زۆری درووستكرد و تەهدیدی خوداوەند زیۆسی دەكرد، بەڵام دواتر خوداوەند زیۆس توانی لەناوی ببات.

ئەفسانە خوریەكان كاریگەریەكی زۆریان هەبووە لەسەر بیروباوەڕی ئایینی جوولەكە بەجۆرێك كە كتێبی تەوراتی ئەمڕۆ كاریگەری ئەفسانە خوریەكانی بەشێوەیەكی ئاشكرا پێوە دیارە. ئەمەش بەشێوەیەكی باشتر دەردەكەوێت لە ئەفسانەی(ئەرمیلۆس ــ Armilus) دوژمنی پێغەمبەر مەسیح(د.خ). كە شەیتان هەڵدەستێت بەدروستكردنی ئەرمیلۆس لە پەیكەرێكی مەرمەری بۆ كچێكی زۆر جوان.

چیرۆكی پالەوان (كورب ئەرەنزەخ) لە بنەڕەتدا بۆ كەلەپووری كۆنی خوریەكان دەگەڕێتەوە. ئەم چیرۆكە بەچەند بەش و پارچەی جیاجیا بەدەستمان گەیشتووە (واتە ئەو تابلۆیانەی كە ئەم چیرۆكەیان لەسەر نووسرابوو تووشی شكان وپارچە پارچەبوون بووە). هەر لەبەر ئەمەش ناتوانین بەشێوەیەكی تەواو چۆنییەتی ڕووداوەكان و بەلگەكانی ناو ئەفسانەكە ڕوونبكەینەوە. ڕووداوەكانی ئەم ئەفسانەیە لە شاری (ئەكەد)ە. ئەم شارە لەلایەن دانیشتوانی دەوڵەتە خوریەكان بە مەڵبەندێكی سیاسی و شارستانی دادەنرا. ئەمە سەرەڕای ئەوەی كە شاری ئەكەد

لە بنەڕەتدا پایتەختی مەملەکەتی ئەکەدی بووە. مەسەلەی دیاریکردنی رووباری دیجلە یەکێکە لەو بابەتانەی کە گفتوگۆ و موناقەشەیەکی زۆری لەسەرکراوە لە ئەفسانەکەدا. رووباری دیجلە لەلای خوریەکان پێی دەگوترا ئەرەنزەخ[٨٨] بەڵام رووباری فورات هەر بەناوە کۆنەکەی خۆی (پوراتۆم)ناودەبرا. ئەو ئەفسانانەی کە لەبنەرەتدا خورین ئەوا بەجۆرێك لەجۆرەکان پیشەی ڕاوکردن دەورێکی باڵا لەڕووداوەکانیدا دەبینێت. ئەمەش لە ئەفسانەی ئەرەنزەخ رەنگ دەداتەوە کە پاڵەوانی ئەم ئەفسانەیە راوچی بووە. لە ئەفسانەکەدا باسدەکات کە ئەم پاڵەوانە توانی ئاژەلێکی کێوی و دڕندە بکوژێت، هەروەها لە پێشبرکێیەکی تیر هاوێشتن زۆر شارەزاو کارامە بەدەرکەوتووە.

دانەیەکی تر لە چیرۆکی خوریەکان لە شاری خاتووشا دۆزراوەتەوە. رووداوەکانی ئەم چیرۆکە لەسەر ١٤ تابلۆ (تاتە قوڕ) تۆمارکرابوو. ئەم چیرۆکەش بە چیرۆکی (کیششی راوچی) ناودەبرێت. ڕووداوەکانی ئەم چیرۆکە باس لە ڕاوچیەك دەکات کە ناوی کیششی بووە کە هەڵدەستێت بەخواستنی کچێکی جوان بەناوی (مینی) یان (شەنتالی مینی). ئەم خێزانەی جموجۆلەکانی کیششی زۆر سنووردارکرد بەجۆرێك کە کیششی نەیتوانی ئەرکەکانی خۆی بەرامبەر بەخوداوەندەکان وەك جاران جێبەجێ بکات. نەیتوانی وەك جاران نان و ئارەق پێشکەش بە خوداوەندەکان بکات و چیتر بۆ ڕاوکردن نەچووە چیا. لەکۆتایی ئەفسانەکە بۆمان دەردەکەوێت کە ئاگادارکردنەوە یەك لەدوا یەکەکانی دایکی هانی کیششی دەدات بۆ ئەوەی بچێتە چیاو دڕندەیەك راوبکات، بەڵام هیچ نێچیرەکی تووش نابێت بۆ ئەوەی ڕاوی بکات. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خوداوەندەکان لێی توڕەبوون. بەدەست نەکەوتنی نێچیرەك بۆ ڕاوکردن کیشی ڕاوچی زۆر بێزارکرد، بەجۆرێك تووشی برسێتی بوو وپێش ئەوەی کیششی لەبرسان بمرێت خوداوەندی باوکایەتی (الألوهیة الأبویة) بەزەیی پێدادێتەوە و رزگاری دەکات لەمردن. پاشان چیرۆکەکە باس لە زنجیرەیەك خەونی کیششی دەکات کە لەلایەن دایکی بۆی تەفسیر دەکرێت. بەشێك لە خەونەکان پەیوەندی بە ڕاو هەیە، هەرلەبەر ئەمەشە کە چیرۆکی کیششی بە چیرۆکی ڕاوچییەکان یان ئەفسانەی ڕاوچییەکان دادەنرێت.لە یەکێك لە پارچە شکاوەکانی دانە خوریەکەی تایبەت بەم چیرۆکە ناوی هەردوو خوداوەند کومماربی و ئەیا (شەرری) هاتووە. بەڵام دەوری ئەم دوو خوداوەندە لە ڕووداوەکانی ناو چیرۆکەکە دیارو روون نییە.

---

(٨٨) رووباری دیجلە لە سەرچاوە ئەکەدیەکان بە Idiglat و رووباری فورات بە Purattum ناودەبرێت.

سەرەڕای ئەوەی کە مرۆڤەکان لەرێگەی ئەم ئەفسانانەوە وەڵامی پرسیارەکانیان دەدرایەوە کە پەیوەندی هەبووە بە چۆنییەتی دروستبوونی گەردوون و خوداوەندەکان و مرۆڤەکان.....هتد. ئەوا لەهەمان کاتدا ئەفسانەکان پەیوەندی رۆژانەی نێوان مرۆڤەکان و خوداوەندەکان پتەو تردەکات، ئەویش لەرێگەی جێبەجێکردنی پرەنسیپە ئایینییەکانی ڕۆژانەی مرۆڤەکان بۆ خوداوەندەکان ئەویش بە خوێندنەوەی ئەم ئەفسانانە و پێشکەشکردنی قوربانی بۆ خوداوەندەکان لە لایەن مرۆڤەکانەوە.

کەسایەتی خوداوەندەکان لە ئایینی خوریەکان و هەموو ئایینەکانی تری ڕۆژهەڵاتی کۆن بەوە دیاریدەکرێت کە خوداوەندەکان بە پێچەوانەی مرۆڤەکان پێداویستیەکانی خۆیان لە خواردن و خواردنەوە و جل وبەرگ بۆخۆیان دابینناکەن، بەڵکو لەلایەن مرۆڤەکانەوە بۆیان دابیندەکرێت. هەر لەبەر ئەم هۆیەش خوداوەندەکان مرۆڤەکانیان درووستکردوە، ئەمەش بۆ ئەوەی کە پێداویستییەکانیان بۆ دابینبکەن و خزمەتیان بکەن.

ئەفسانەی ئەتراخاسیس ئەفسانەیەکی بابلییە. ئەم ئەفسانەیە لە بنەڕەتدا ئەفسانەیەکی سۆمەرییە کە بە ناوی زیۆسیدرا (زیوسیدرا واتە : پیاوە تەمەن درێژەکە کە مەبەستی نوح پێغەمبەرە کە هەروەك دەزانین بۆماوەیەکی زۆر ژیاوە) (*) ناسراوە. ئەم ئەفسانەیە باس لە چیرۆکی لافاوەکەی نووح پێغەمبەردەکات. ئەم ئەفسانەیەش لەلایەن خوریەکانی بەشی ڕۆژئاوا ناسراو بووە. لە ناوەڕۆکی ئەفسانەکە بۆمان دەردەکەوێت کەهۆی دروستکردنی مرۆڤ لەلایەن خووداوەندەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئارەزووی خوداوەندەکان بۆ درووستکردنی زیندەوەرێك بۆ ئەوەی خزمەتی خوداوەندەکان بکات و خوداوەندەکان لە کارکردن دوور بخاتەوە. چونکە هەروەك لە ئەفسانەکە بۆمان دەردەکەوێت لە پێش دروستکردنی مرۆڤەکان خوداوەندەکان خۆیان خزمەتی خۆیان کردووە. بەدروستکردنی مرۆڤ خوداوەندەکان چیتر کاریان نەکرد، بەلکو مرۆڤیان لەسەر زەوی دانا بۆ ئەوە خزمەتی خوداوەندەکان بکات و پێداویستیەکانیان بۆ دابین بکات. بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە مرۆڤەکان لەژێر فەرمانی خوداوەندەکان کاریان دەکرد، هەروەك چۆن کرێکار لە ژێر فەرمانی گەورەکەی کاردەکات. ئەم دەربڕینەش لە تێکستێکی تری حیسییەکان

(*) نوح ئەو پێغەمبەرەیە کە لە قورئانی پیرۆز ئاماژەی پێکراوەو بەڵام لە تێکستە سۆمەریەکان بەناوی (زیۆ سیدرا)لە تێکستە بابلیەکان بەناوی (ئەترا خاسیس)ناسراوە. زیۆسیدا ووشەیەکی سۆمەریە بە واتای ــ پیاوە تەمەن درێژەکە ــ دێت.

ئاماژەی پێکراوە. بەم پێیەش لەسەر مرۆڤەکان فەرز بوو کە هەموو شتێك بکەن لە پێناو بەدیهێنان و دابینکردنی ژیانێکی باش وخۆشگوزەران بۆ خوداوەندەکان. بەڵام ئەگەر بەپێچەوانەوە مرۆڤەکان چیتر خوداوەندەکانیان نەپەرست و قوربانیان بۆ پێشکەش نەکردن، ئەوا لەوکاتە خوداوەندەکان دەبێت خۆیان بۆ خۆیان خواردن و خواردنەوە دابینبکەن کە ئەمەش زیان بە سەرکردایەتی ڕەهای خوداوەندەکان دەگەیەنێت ئەو کاتە خوداوەندەکان تووشی توورەبوون دەبن لە مرۆڤەکان و کارەساتی جۆراوجۆریان بەسەردا دەهێنن. ئەفسانەی ئەتراخاسیس هەوڵدەدات ئەم خاڵە بخاتە ڕوو واتە هەوڵ دەدات مرۆڤەکان ئاگادار بکاتەوە کە بەهیچ شێوەیەك نابێت خوداوەندەکانیان فەرامۆش بکەن، ئەگەر نا کارەساتی لافاوەکەی سەردەمی ئەتراخاسیس جارێکی تر بەشێوەیەك لە شێوەکان دووبارە دەبێتەوە و مرۆڤەکان تووشی لەناوچوون دەکات.

ئەفسانەی خیدەمۆ کە ئەفسانەیەکی خورییە و پێشتر ئاماژەمان پێکردووە زۆر کاریگەری بیروبۆچوونی بابلیەکانی پێوە دیارە.لە بەشێکی ئەفسانەی خیدەمۆ هەندێك وشە ئاراستەی خووداوەندەکان دەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە:

﴿واپێدەچێت کە مرۆڤەکان چیتر خوداوەندەکانیان ناپەرستن و ئاهەنگیان بۆ ناگێڕن هیچ کەسێکیان قوربانی و نان وخواردن وخواردنەوە پێشکەش بەخوداوەندەکانیان نەکردووە. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە خوداوەندی شاری کەش و مەلیکی شاری کومیای بەرز و بەڕێز خۆی داس هەڵبگرێت دەست بەکارکردن بکات، خوداوەند شاووشکا و خیپات خۆیان بەردی دەستار هەڵبسورێنن. ﴾.

پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان و خوداوەندەکان بریتییە لە پەیوەندی بەخشین و وەرگرتن. واتە مرۆڤەکان خواردن و خواردنەوە (قوربانی)پێشکەش بە خوداوەندەکان دەکەن. پێشکەش کردنی ئەم قوربانییەش لە شێوەی مەراسیمێکی ورد و ڕێکوپێکدا ڕێکدەخرێت کە تیادا بەرهەمەکان(قوربانییەکان) پێشکەش بە خوداوەندەکان دەکرا. ئامانج لە ئەنجامدانی ئەمەش دوورکەوتنەوەیە لە تورەبوونی خوداوەندەکان. ڕێکخستن وجێگیرکردنی ئەم کارەش لە سێ خاڵدا دەردەکەوێت کە ئەمانەن:

١- دیاریکردنی کاتی دیاریکراو بۆ ئەنجامدانی مەراسیمە ئایینەکان.
٢- دووبارە ئەنجامدانەوەی مەراسیمە ئایینەکان لەکاتی خۆی لە هەر ساڵێکدا.
٣- دیاریکرنی مەراسیمە ئایینەکان لە چواچێوەی ساڵنامەیەکی ئاینی گشتی.

تاکو ئێستا هیچ بەڵگەیەکی وامان لە بەردەستدا نییە سەبارەت بەئەنجامدانی مەراسیمە ئایینەکان لە ناوچە خورییەکان بەشێوازێکی جیاواز لە مەراسیمە ئایینەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن. بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەگەری ئەوە هەیە کە مەراسیمە ئایینەکان لە ڕووی چۆنییەتی ئەنجامدان و کاتی ئەنجامدانەکەی لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر بەشێوازێکی جیاواز ئەنجام درابێت. هەربۆیەش ناتوانین دووبارە چۆنییەتی بە ئەنجام گەیاندنی ئەم مەراسیمە ئایینیانە جارێکی تر دیاریبکەین. بەڵام ئەگەر لە داهاتوو بەڵگەنامەی تەواو لەپەرستگا ئایینەکان سەبارەت بەو مەراسیمە ئایینیانە دۆزرایەوە ئەوکات بێگومان دەتوانین بەشێوەیەکی تەواو روونیان بکەینەوە. تاکو ئێستا بەڵگەنامەی تایبەت بەو مەراسیمە ئایینیانە لە شاری خاتووشا نەبێت لە هیچ شوێنێکی تر نەدۆزراوەتەوە. ئەم بەڵگەنامانەش سنووردارن. هەربۆیەش هیچ ڕێگەیەکی ترمان لەبەردەستدانییە تەنها هەوڵدان نەبێت بۆ کۆکردنەوەی زانیاریە پچرپچرەکان لەناوچە شوێنەواریەکان لەڕێگەی هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکانەوە.

لە کۆندا بەشێوەیەکی ڕۆژانە قوربانی پێشکەش بە خوداوەندی سەرەکی شار یان مەملەکەت دەکرا. بڕی ئەم قوربانییەش جۆراوجۆربوو و لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاواز بووە. بڕی قوربانی ڕۆژانەی پێشکەش کراو بۆ خوداوەند لە شاری خاتووشا بریتی بوو لە پارچەنانێك. بەڵام بەپێی لیستێکی نووسراوی شاری نوزی دەردەکەوێت کە بڕی ئەم قوربانییە لە شاری نووزی بریتی بووە لە بڕێك ئارد کە پێشکەش بەخوداوەند شاووشکا کراوە. ئەم بڕە ئاردەی کەپێشکەش بەخوداوەند شاووشکا ـــ عەشتار ـــ کراوە لەشاری نووزی بەشی دوو ڕۆژی کردووە. پێشکەشکردنی ئارد وەك قوربانی بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە دانەوێلەش وەك قوربانی پێشکەش بە پەرستگا کراوە. بەڵام لە شاری ئارابخا لە یەکەم ڕۆژی هەر مانگێك ئاهەنگێکی ئایینی ئەنجامدەدرا. ئەو ئاهەنگەش بەناوی ئەو مانگە ناودەبرا کەتیایدا ئەنجامدەدرا، بۆنموونە وەك ئاهەنگی مانگەکانی کینونو، ئاهەنگی میترونینی، ئاهەنگی شێخەلی... هتد.[٨٩]

یەکێك لە تێکستە مێخییە نووسراوەکان، ناوەڕۆکەکەی باس لە گرێبەستێکی نێوان پەرستگا و ئافرەتێك دەکات. ئەم ئافرەتە پاککەرەوەی ناو ساحەی پەرستگا بووە. کە تیایدا لەم تێکستەدا بۆمان دەردەکەوێت کە گرێبەستی پەرستگا لەگەڵ ئافرەت بۆ مەبەستی شۆردن و پاککردنەوەی ساحەی ناو پەرستگا بووە، کە هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە (١٥) ی مانگ ئاهەنگێك

(٨٩) ئەمانەش ناوی هەندێك مانگەکانن لە شاری ئارابخا و ناوچەکانی دەوروبەری. ناوی مانگەکان بەپێی سەردەمەکان لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا، بەپێی شوێنی جوگرافی و زمانەکان دەگۆڕێت

لەناو پەرستگا ئەنجامدەدرا. ئەم ئاهەنگەش بەبۆنەی پاککردنەوەی پەرستگای خوداوەند شاووشکا ــ عەشتاری نەینەوا لە شاری ئارابخا ئەنجامدەدرا. ئەم ئاهەنگەش لە هەردوو ڕۆژی یەکی مانگ و پانزەی مانگ ئەنجامدەدرا. لە شاری ئالالاخ بەهەمان شێوە ئاهەنگی مانگانە دەگێڕدرا. ئەو ئاهەنگانەی کە لە ئالالاخ ئەنجامدەدرا تارادەیەك هەمان ناوی ئەو ئاهەنگانەیان هەبوو کە لە ئارابخا بەئەنجام دەگەیەنرا، وەك رۆژی ئاهەنگی مانگی خەیاری. لەگشت ناوچە خوریەکان ئاهەنگی سالانە ئەنجامدەدرا. بەلام بێجگە لە خاتوشا لەهیچ ناوچەیەکی تر تێکستی نووسراو نەدۆزراوەتەوە کە باس لە ڕێورەسمی چۆنییەتی ئەنجامدانی ئەم جۆرە ئاهەنگانە بکات. لەسەر دوو تابلۆدا کە بەشێکی بەزمانی خوری نووسراوەتەوە باس لە ئاهەنگی وەرزی زستان دەکات. کە تیایدا دەردەکەوێت ئەم ئاهەنگە بۆماوەی (٤) رۆژ بەردەوام بووە. ئەم ئاهەنگەش بۆ خوداوەند شاووشکا ــ عەشتاری نەینەوا تەرخانکرابوو.

ئاهەنگێکی تری گەورەی خوریەکان هەیە(بەداخەوە تاکوئێستا نازانین کە ئەم ئاهەنگە بە چ بۆنەیەکەوە ئەنجامدراوە) کە جارێکی تر سەر لەنوێ بەفەرمانی شاژنی حیسی(بودو ــ خیپا)لە دەوروبەری (١٢٥٠ پ. ز) لە خاتووشا نووسراوەتەوە. نوسخە ئەسلییەکەی ئەو تێکستەی کە باس لەم ئاهەنگە دەکات بەفەرمانی شاژن لەولاتی کیزۆفەتناوە بۆ خاتووشا هێنرابوو. ئەو تابلۆیانەی کە چۆنییەتی ئەنجامدانی ڕێوڕەسمەکانی ئەم ئاهەنگەیان لەسەر نووسرابوو بەفەرمانی شاژن شێوازێکی تری نوێیان لەخۆ گرتبوو. ئەمەش وایکرد کە ئەم ئاهەنگە جارێکیتر لەسەر (١٢) تابلۆی قوڕین بنووسرێتەوە. هەرتابلۆیەکیش بۆ (٦) ستوون بەشکرابوو. ئەم ئاهەنگەش بەئاهەنگی خیشووا یان تیششووا ناسراوە. وادیارە ئەم ئاهەنگەش لەبنەڕەتدا پەیوەندی بە شاری تیششووا هەیە کە دەکەوێتە ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵ. بەلام لەبنەڕەتدا ئەسلی ئاهەنگەکە دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەکانی کوردستانی سووریا.کە تیایدا گواستراوەتەوە بۆ ولاتی کیزۆفەتنا.

ناوی هەندێك شوێن لە تێکستە مێخییەکانی تایبەت بەم ئاهەنگەدا هاتووە وەك : ڕووباری بوورەننا یان ڕووباری بەرەننا، چیای ئەدەللور، خوداوەند لیلووری. هەروەها ئەم ناوانە بەهەمان شێوە لە راپۆڕتەکەی مەلیك خاتووشیلی یەکەمدا هاتووە کاتێك باس لە دووبارە گەڕانەوەی شاری خەششۆ بۆ ژێردەسەلاتی خۆی دەکات. ئەم ڕاپۆڕتەش بەزمانی حیسی نووسراوەتەوە بێجگە لە هەندێك بەشی نەبێت کە بەزمانی خوری نووسراوەتەوە. ناتوانین تەئکید لەسەر ئەوە بکەین کە ئایا دانە ئەسلییەکەی کیزۆفەتنا بەشی هەرە زۆری بەزمانی حیسی نووسراوەتەوە یان دواتر لەپایتەختی حیسییەکان خاتووشا تێکستەکانی ئەم ئاهەنگە لەزمانی خوریەوە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی

حیسییەکان، یان ڕێوڕەسمەکانی تایبەت بەم ئاهەنگە پێش ئەمە نەنووسراوەتەوە بەلکو تەنها بەشێوەیەکی زارەکی بووە، دواتر بۆ یەکەم جار لەشاری خاتووششا نووسراوەتەوە؟!. هەروەها هەندێك گومان دەبەن کە ئەم ئاهەنگە سەرەتا بەشێوەیەکی زارەکی بوو بێت، دەلێن لەچەند بڕگەیەکی حیسی زیاتر هیچی تری لەخۆ نەگرتووە. ئەمەی خوارەوەش بەشێکە لە تابلۆی پێنجەمی تایبەت بەئاهەنگی خیششووا [٩٠] :

﴿...... دواتر مەلیك لەپەرستگای خوداوەند ئیشخارا دێتە دەرەوە و بەرەو پەرەستگای خوداوەند ئاللانی دەچێت، هەروەك چۆن مەلیك باڵندەیەك لە جۆری ئەمبەششی و بزنێك لەجۆری کیلدی کرد بە قوربانی بۆ خوداوەند ئیشخارا، ئەوا بەهەمان شێوە باڵندەیەك لەجۆری ئەمبەششی و بزنێك لە جۆری کیلدی دەکاتە قوربانی بۆ خوداوەند ئاللانی. بەوشێوەیەی کە هەموو شتێك ئامادەکرابوو، ئافرەتێك لە چینی تەبرییا ئاو لەگەڵ برنج لە پێش خوداوەندەکان دەرێژێت. بەلام ئەگەر ئافرەتەکە لەم چینەدا نەبوو ئەوا کاهنی تایبەت بە خوداوەند ئەم کارە لەجیاتی ئافرەتەکە بەئەنجام دەگەیەنێت. پاشان مەلیك بەهەمان شێوەی پێشوو خوێنی بزنێکی تازە سەربڕاو وەك قوربانی پێشکەش بەخوداوەندەکان دەکات. هەر لەوێشەوە مەلیك هەڵدەستێت بەشکاندنی نانی ڕۆژانەی خوداوەند (کەککەری)کە لە دانەوێڵەی وردکراو دروستکراوە، مەلیك نانەکە پارچە پارچە دەکات، بەجۆرێك کە قەبارەی هەر پارچەیەك نیو (ئوبنی) بێت، پاشان گۆزەیەك دێنن کە پریەتی لە ئارەق، ئینجا دووکاسەی زیوی لێ پردەکەن لە ئارەق بۆخوداوەند ئاللانی، هەروەك کاسەیەکی زیوی تریشی لێ پردەکەن لە ئارەق بۆ خوداوەند کورری، کاسەیەکی تری زیویش بۆ خوداوەند ئیشووی، هەروەها کاسەیەکی زیویش بۆ هەردوو خوداوەند خوتینا وخوتیللوررا. پاشان دوای ئەمە کاهنێك هەڵدەستێت بە ڕژاندنی بڕێك ئارەق لە قاپێکی زیوینەوە، لەدوای ئەویش مەلیك هەڵدەستێت بە ڕژاندنی ئارەق لە دوو قاپی زێڕ. پاشان مەلیك لەدوای ئەمانە لەپەرستگای خوداوەند ئاللانی دەردەچێت و بەرەو پەرستگای خوداوەند نوتیك بیبیتخی بەرێدەکەوێت لەوێش بەهەمان شێوە............. ﴾.

لەم برگەیەی تایبەت بەم ئاهەنگە بۆمان دەردەکەوێت کە لە پەرستگای هەر خوداوەندێك سەرەرای پەرستنی خوداوەندی سەرەکی چەندین خوداوەندی تری مامناوەندی دەپەرستران. ئەم

(٩٠) لەنێوان تێکستەکانی مێخییە ئەکەدییەکانی ناوچەی ئیمار (گردی مەسکەنە) هەندێك تێکستی مێخی هەیە کە باس لە ڕێورەسم و ئاهەنگێکی تایبەت دەکەن، رەنگە هاوشێوەی ئەم ئاهەنگانە لە نێوان تێکستە مێخییە خوورییەکان وحیسییەکانی ناوچەی ئیمار هەبێت، کە تاکو ئێستا بلاونەکراونەتەوە.

خوداوەندە مامناوەندیانەش بەجۆرێك لە جۆرەكان پەیوەندییەكیان لەگەڵ خوداوەندی سەرەكی پەرستگاكە هەبووە، جا چ پەیوەندی خزمایەتی یان ڕەچەڵەك یان هاوبەش بوون لەو ئەركەی كە هەیان بووە یان ئەو شتەی كەلێی بەرپرساو بوونە. هەرئەمەش بووەتە هۆی كۆكردنەوەیان لە پەرستگاكە.

لەرێوڕەسمەكانی تایبەت بە پەرستنی خوداوەند تیششووب لە شاری حەلەب(ئەم خوداوەندە لە وڵاتی كیزۆفەتنا زۆر گرنگی پێدراوە، پاشان لەوێشەوە گواسترایەوە بۆ شاری خاتوشای پایتەختی مەملەكەتی حیسییەكان) بۆمان دەردەكەوێت قوربانی پێشكەش بەهەموو خوداوەندە گرنگەكانی پانسیۆنی خوریەكان كراوە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی كە قوربانی پێشكەش بەشێوە ناوەخۆییەكانی تری خوداوەند تیششووب و دیاردەكانی و نازناوەكانی خوداوەند تیشوب كراوە. بەشێوەیەكی گشتی پێشكەش كردنی قوربانی بۆ ئەمانە لە ریزبەندێكی یەكگرتوانە كە بە (كەللووتی) ناودەبرا ئەنجامدەدرا. سەرەڕای ئەوەی كە هەندێك جیاوازی سادە هەبوو لەنێوان ریزبەندەكانی پێشكەشكردنی قوربانی بۆ نازناو سیفەتەكانی خوداوەند تیشووب. هەرچی خوداوەندە ئافرەتەكان بوون ئەوا بەپێی ریزبەندی كەللووتی رێكخرابوون. كە بەپێی ئەم ریزبەندییە خوداوەند خیپات بە پێوانەیەك دادەنرا بۆ ریزبەندكردنی خوداوەندەكانی تر.

لیستی ریزبەندی كەللووتی تەنها تایبەت نەبووە بە هەردوو خوداوەند تیششووب و خیپات، بەڵكو رێوڕەسمی پێشكەشكردنی قوربانی بۆ هەندێك خوداوەندی تریشی لەخۆگرتبوو وەك خوداوەند شاووشكای تایبەت بەكێلگەكان (شاووشكا الحقل) لە شاری شاموخا. ئەمەش بەشێوەیەكی گشتی بریتییە لە دەربڕینێكی تایبەت بەیەكگرتنێكی رەهای هەموو پەرستراوەكانی مەملەكەتی حیسی لەكاتێكی دیاریكراودا. ئەمەش ڕەنگدانەوەی كاریگەری بیروباوەڕی ئایینی خوریەكانی پێوە دیارە.

لای خوریەكان پەرستن تەنها بریتی نەبووە لە پێشكەشكردنی خواردن و خواردنەوە بەڵكو چەند لایەنێكی تریشی گرتۆتەوە. وەك چەوركردنی پەیكەری خوداوەندەكان بەزەیت لە چەند كاتێكی دیاریكراودا. ئەمەش لە لیستەكانی تایبەت بە بەكارهێنانی زەیت لە ژمارەیەك لە شارەكانی وڵاتی ئارانجا دەردەكەوێت.

لەم بڕگەیەی تایبەت بەئاهەنگی خیششووا بۆمان دەردەكەوێت كە لەچوارچێوەی ئەم ئاهەنگە ئایینییە قوربانی بۆ پاككردنەوەی ڕۆح پێشكەشكراوە، ئەم جۆرە قوربانییەش بە (ئومبەششی و كیلدی) ناسراوە كە بەمانای پاككردنەوەی ڕۆح دێت. ئامانج لە ئەنجامدانی ئەم جۆرە قوربانییە بریتییە لە دووبارە پاك كردنەوەی پەیكەری خوداوەندەكان.

شتێكی نامۆ نییە كە لە تێكستە مێخییەكان رێنمایی تایبەتی هەبێت بۆ چۆنییەتی بەكارهێنانی كەلوپەلە مۆسیقاییەكان و ئەودەنگەی كەلێیانەوە دەردەچن. بەڵام ئەمانە لەڕووی گرنگیانەوە بۆ رێورەسمە ئایینەكان تاكو ئێستا بەشێوەیەكی تەواو دیراسەت و لێكۆلینەوەی لەسەر نەكراوە. هەندێك لەو سروودە ئایینە خوریانەی كە لە ئۆغاریت دۆزراونەتەوە زانیاری تێدا هاتووە دەربارەی ئەو ئامێرە مۆسیقاییانەی كە لەكاتی ئەنجامدانی ڕێورەسمە ئایینەكان بەكارهاتوونە. ئەمەش تاكو ئێستا بەكۆنترین بەڵگەی نووسراوە دادەنرێت لەسەر نووسینەوە و بوونی پارچە مۆسیقاییەكان (نۆتە). سەرەڕای بڕینی چەند قۆناغێكی گرنگ بۆ شیكردنەوەی ئەم تێكستانە و نووسراوە مۆسیقاییەكانی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لایەنی هەر نەتوانراوە بەشێوەیەكی تەئكید شیبكرێتەوە. گرنگترین شوێن بۆ پەرستنی پەرستراوەكان بریتی بوو لە پەرستگا، كە بەزمانی خووری پێی دەگوترا (بورلی یان بوروللی). لە ناو ساحەی سەرەكی پەرستگا پەیكەری خوداوەندەكانیان دادەنا. ئەو پەرستگایانەی كە شوێنەوارناسەكان لە ناوچە خوریەكان دۆزیویانەتەوە هیچ تایبەتمەندییەكی بیناسازی تایبەت بەپەرستگای خوریەكانی تێدا بەدەرناكەوێت، تاكو بتوانین بە یەكێك لە جیاكەرەوكانی تایبەت بەپەرستگای خوریەكانی لەقەلەم بدەین. زۆربەی كات نموونەی ناوەخۆیی جیاجیا هەیە بەپێی ناوچەكان. پەرستگای نووزی لەو جۆرە پەرستگایانەیە كە بەتەوەرەی چەماوە (المعبد ذي المحور المنكسر) ناودەبرێت. نموونەی ئەم جۆرە پەرستگایانەش لە ماوەی هەزارەی سێهەمی پێش زاین لە وڵاتی دوو رووبار (میزۆپۆتامیا) زۆر باوبووە. بەڵام لە ئالالاخ لە چینی چوارەم پەرستگاكەی لەو جۆرەیە كە بە پەرستگای باكووری سووریا(كوردستانی سووریا) ناسراوە. ئەم جۆرە پەرستگایەش پێكدێت لە : بوونی هۆلێكی گەورە لە بەشی پێشەوەی پەرستگاكە و پاشان مەمەڕێك دێت كە بەرامبەر بە ساحەكەیە و دوای ئەمەش ساحەی سەرەكی پەرستگاكە دێت و دواتر میحرابی خوداوەند دێت كە دەكەوێتە ئەو دیوارەی كە لەپێشەوەی ساحەكە دایە. لەناو پەرستگا شوێنێك هەبوو كە پێی دەوترا (خەمرۆ) كە ئەم شوێنەش دەورێكی گرنگی دەگێرا لە ئەنجامدانی رێوڕەسمە ئایینەكانی تایبەت بەخوداوەند تیششووب. ئەم شوێنەش لە تێكستە مێخییە نووسراوەكانی نشینگە كۆنەكانی بازرگانە ئاشوورییەكان لە وڵاتی ئاسیای بچووك ئاماژەی پێكراوە.دواتر لە گشت ناوچەكانی خوریەكان بەدەركەوتووە. پاشان ئەمە لەرێی خوریەكانەوە گواستراوەتەوە بۆ وڵاتی بابل.[٩١] هەروەها ئاماژە بەنموونەی بەرجەستەی ئەمە دەكرێت لەنێوان ئەو

(٩١) لە تێكستەكانی ناوچەی گردی لەیلان (تل لیلان) كە ناوە كۆنەكەی (شەخنا ــ شوبەت ئینلیل) زیاتر

شتومەکانەی کە خاتووشیلی یەکەم لەکاتی داگیرکردنی شاری خەششوو بەتالآنی برد و گواستییەوە بۆ پایتەختەکەی (خاتووشا).لە یەکێك لە تێکستەکانی نووزی باس لە باخچەیەکی بچووکی پیرۆز دەکرێت، کە تیایدا بۆمان دەردەکەوێت کە لە هەندێك بۆنەی تایبەتی پەیکەری خوداوەندەکانیان بۆ ئەم باخچەیە دەبرد. ئەم جۆرە مەراسیمە بۆ ماوەیەکی زۆر لە ولآتی ئاشوور باوبووە. هەروەها بەهەمان شێوە سەرچاوە حیسییەکان ئاماژیان بە بوونی ئەم جۆرە باخچانە کردووە.

ئەو کۆمەلە تاوێرانەی کە لە ناوچەی یازیلی کایا لەنزیك خاتووشای پایتەختی حیسییەکان دۆزرایەوە بە پاشماوەی پەرستگایەکی تایبەتمەند و قەشەنگ دادەنرێت. ئەم تاوێرانە نووسینی مێخی لەسەر کراوە و ئێستا ئەمانە دەکەونە کوردستانی تووركیا. ئەم پەرستگایە لەسەردەمی مەلیك توتخالیای چوارەم بووە لەکۆتاییەکانی سەدەی (١٣ پ.ز). پەرستگاکە (٣) ژووری گەورەی هەیە کە لەناو تاوێرەکان هەلکەندراون ئەم ژوورانە بەشێوەیەکی ستوونی لە دیوی ژوورەوە هەلکەندراون. لەسەر دیواری ئەم ژوورانە بەشێوەی دوو شەریتی درێژ وێنەی خوداوەندەکان هەلکەندراون. لەلای چەپی دیوارەکە وێنەی خوداوەندە نێرەکان (پیاوەکان) هەلکەندراون بەلآم لەلای ڕاست وێنەی خوداوەندە مێیەکان(ئافرەتەکان) هەلکەندراون. هەردوو چینی خوداوەند بەشێوەیەکی وا هەلکەندراون کە وەك بلێی سەیری هەردوو خوداوەندی کەش و خێزانەکەی بکەن کە ئەم دوو خوداوەندە لە ناوەڕاستی هەردوو چینی خوداوەندەکان هەلکەندراون. لەپال وێنەی ئەم خوداوەندانە نووسینی مێخی و هیرۆغلیفی هەیە. ناوەرۆکی ئەم نووسینانە بەدەریان خست کە وێنەی ئەو خوداوەندە هەلکۆلدراوانەی سەر دیوارەکانی ئەم پەرستگایە بریتییە لە پانسیۆنی خووری (مجمع الآلهة الحورية) کە لە سەردەمی ئیمبراتۆریەتی گەورەی حیسییەکان جێگیرکرابوو، ئەمەش بەپشت بەستن بەنموونەی هاوشێوەی ئەم پانسیۆنە لە ولآتی کیزۆفەتنا.

لەسەر دیواری یەکێك لە ژوورەکانی لاتەنیشت هەندێك هەلکۆلدراو هەیە کە ئاماژە بەهێزی ژێرزەوی دەکات (واتە : هێزی ئەو خوداوەندانەی کەلەژێر زەوی دەژین بەپێی بیروباوەری دانیشتوانی کۆن). هەلکۆلدراوەکەش لە خوداوەندێك پێکدێت کە لە سەر شێوەی شمشێرێکە، کە دەسکی

لە جارێك ئاماژە بە شوێنی (خەمرۆ ــ Khamro) کراوە، کە تیایدا لەم شوێنەدا ئارەق پێشکەش بە مەلیك دەکرا.بەتایبەتی لە بەرەبەیاندا.ئەمەش هەروەك لە تێکستە مێخییە نووسراوەکانی سەردەمی ئاشووری نوێ بۆمان دەردەکەوێت کە لەشاری ئاشووریش باوی ئارەق خواردنەوە (خەمرۆ)هەبووە، هەروەها بەشوێنی ئاهەنگ گێرانیش دانراوە.ئەم شوێنەش بەزۆری لە دەوروبەری شارەکاندا هەبووە.

شمشێرەکە لەسەر شێوەی سەرێکی مرۆڤە کە کلآوێکی هێلکە شێوەی لە سەرکردووە (   ). ئەم جۆرە کلآوە بەزۆری لەسەری خوداوەندەکان دەبینرا لەو سەردەمدا) لەگەل بوونی شێوەی چوارشێر. ئەم هەلکۆلدراوەی سەر شمشێرەکە بەخوداوەند نەرگال دادەنرێت. بەلگەش لەسەر ئەمە ناوی ئەم خوداوەندەیە کە نووسراوە و هێماکەیەتی کە دەلالەتی لە شمشێر کردووە..لەهەلکۆلدراوێکی تردا نزیکەی وێنەی ١٢ خوداوەند بەدەردەکەوێت ئەمانەش دەکەونە کۆتایی ئەو زنجیرە خوداوەندانەی کە لە ژووره سەرەکییە گەورەکە دان. ئەم خوداوەندانەش بریتین لە خوداوەندەکانی جیهانی خوارەوە (العالم السفلی). پەرستن و پێشکەش کردنی قوربانی بۆ خوداوەندەکانی جیهانی خواروو بەمەبەستی لابردنی هەموو پیسییەك و سیحرێکی خراپ (لابردنی کاری راپ و سحری رەش) بووە.(*) لە ناوچەی یازیلی کایا لە ناو تاوێرێکی شەق بوو لەنزیك ئەو دەرگایەی کە بەژووری سەرەکیمان دەگەیەنێت شوێنەوارو پاشماوەی هەندێك مادە دۆزراوەتەوە. ئەمەش بەلگەیە لەسەر ئەنجامدانی هەندێك ڕێورەسمی ئایینی لە ناوچەکەدا کە مەبەست تیایدا بریتی بووە لە پاککردنەوەی سیحری شوێنەکە لە هەموو شەڕێك و خراپەیەك. هەر لەبەر ئەمەش هەندێك لەتوێژەرەکان وا دادەنێن کە ئەم شوێنە تەنها پەرستگایەکی پیرۆز نەبووە کە ڕێوڕەسمە ئایینە باوەکانی تێدا ئەنجامدرابێت. بەلکو ئەم پەرستگایە شوێنەك بووە بۆ ئەنجامدانی ڕێورەسمە ئایینییەکانی تایبەت بەپاککردنەوەی ڕۆح. ئەم جۆرە ڕێوڕەسمە ئایینییەی تایبەت بە پاککردنەوەی ڕۆح لە زمانی خووری بە (ئیکتەلزی) ناسراوە. بەلآم ئەم جۆرە بیرو بۆچوونەی ئەم کۆمەلە توێژەرانە ڕای گشتی لەسەر نەبووە. زۆر جار پەیکەری خوداوەندەکان لە زێڕ دروستکراوە. ئەم پەیکەرانە بەجۆرێك دروستکراون کە شێوەیەکی تەختیان هەبووە دیوارەکانیان پێ دادەپۆشرا. هەروەك ئەم پەیکەرانە بە بەردی بەنرخ و گرانبەها دەرازانرانەوە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ئەم پەیکەرانە بە هێما و نیشانەی تایبەتیەکانی خوداوەندەکە دەرازێنرایەوە وەك: کەل و پەلە جەنگییەکان، تەشی. هەروەها ئەم هێمایانە بەهەمان شێوەش ڕێوڕەسمی ئایینی تایبەت بەخۆیان هەبووە. (سەیری وێنەی ژمارە ٤ بکە)

لە پاشماوەی شوێنەوارە ماددی و نووسراوەکان زانیاری تەواومان بەدەست کەوتووە دەربارەی ئەو کەل و پەلانەی کە لە کاتی ئەنجامدانی ڕێوڕەسمە ئایینییەکان لە ناوپەرستگا بەکاردەهاتن. بۆ نموونە

(*) خوداوەندەکانی جیهانی خواروو بەرپرس بوونە لە کاری خراپ وسیحری رەش، هەربۆیەش مرۆڤی کۆن ئەم خوداوەندانەیان پەرستووە بۆ ئەوەی لێیان توورەنەبن و کارەساتی خراپیان بەسەردانەهێن.

لە پەرستگای ناسراو بە (بیت نەرمەککی واتە ــــ خانووی پاککردنەوە ــــ) لە واششووکانی پایتەختی مەملەکەتی میتانی گۆزەی زیوی بەکارهاتووە چونکە بەپێی بیروباوەڕی خوریەکان زیو توانایەکی پاککردنەوەی تایبەتی هەبووە. هەروەها لە پەرستگای خوداوەند شاووشکا ـ عەشتار لە شاری نووزی پەیکەری شێر و قاپ و قاچاخی دروستکراو لەسەر شێوەی شێر هەبووە. ئەم قاپانەش لەکاتی ئەنجامدانی ڕژاندنی شلەمەنییەکان بەسەر ئاژەڵە ئامادەکراوەکان بۆ قوربانی بەکاردەهاتن. هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە پەیکەری بچووك لە شاری نووزی دۆزرانەوە کە لەسەر شێوەی ئافرەتی رووت دروستکرابوون. لەکاتی دروستکردنی ئەم پەیکەرانە زۆر تەئکیدکرابووە سەر روخساری ئەندامەکانی مێینەی ئافرەتەکە. ئەمەش لەو کەل وپەلانەی کە لە رێورەسمە ئایینییەکانی تایبەت بە خوداوەند شاووشکا ــ عەشتار بەکاردەهاتن ڕەنگی داوەتەوە. ئەرکی سەرەکی خوداوەند شاووشکا ــ عەشتار بریتی بووە لە خوداوەندی جەنگ و خۆشەویستی. ئەمەش لەتێکستە نووسراوەکان ئاماژەی پێکراوە. لەپەرستگای تایبەت بە خوداوەند (شاووشکا ــ عەشتار)ی نەینەوا لە خاتووشای پایتەختی حیسییەکان قاپێکی دروستکراو لەسەر شێوەی ئاژەل دۆزرایەوە، قاپەکە لە جۆری(RHYTA) بوو کەدواتر لە چاخی کلاسیکی زۆر باو بووە.

لەزۆربەی پەرستگا خوریەکان کۆگای ستوونی پێچکەدار (بخوردان) لە پاڵ ئاگردانەکان دۆزراونەتەوە. ئەم جۆرە کۆگایەش بەمانا خوریەکەی پێی دەڵێن (خوبروشخی). هەندێك لەم جۆرە کۆگایانە بە خوداوەند لە قەڵەم دراون و قوربانیان پێشکەشکراوە. لە تێکستە نووسراوەکانی چینی حەوتەمی ئالالاخ کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی شانزەی پێش زاین زیاتر لە جارێك ئاماژە بە جۆرە قاپێك دەکات کەبە ئەخروشخی ناوی دەبات. لە ناو ئەم جۆرە قاپانەدا ئەم جۆرە بەرهەمانە دادەنرا کە دەسوتێنران لەبەر بۆنە خۆشەکەی. ئەم بەرهەمانەی کە لە ناو ئەم جۆرە قاپە دادەنرا بەمەبەستی سووتاندنی بەزمانی خووری پێی دەگوترا : (ئەخری) یان (ئەخەرری).
(سەیری وێنەی ژمارە - - بکە)

لەناو پەرستگا کەل و پەلی تەواو بۆخوداوەندەکان دادەنرا. ئەمەش بۆ مەبەستی دابینکردنی ئیسراحەتی تەواو بۆ خوداوەندەکان بووە.گرنگترینی ئەو کەل و پەلانەش بریتین لە : کورسی عەرش (کیشخی)، خەوگە (نوتخی)، کورسی بێ پشت (تونی)، کورسی ئاسایی (تەبری).لە شاری قەتنا (گردی مەشرەفەی ئێستا) کە دەکەوێتە ناوەڕاستی سووریا ژمارەیەکی زۆر لە لیستمان بەدەست گەیشتووە. ئەم لیستانەش تایبەتن بە جەردکردنی کەل و پەلەکانی تایبەت بەناو ماڵی خوداوەند.

هەرچەندە ئەم لیستانە بەزمانی ئەکەدی نووسراون بەڵام ناوی کەل و پەلەکان هەمووی خورینە، کە ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ئەم شارە سەر بەشارستانییەتی خوریەکان بووە.

مامەلەکردن لەگەڵ خوداوەندەکان بەدوور لەو شێوازەی کە وەسفدەکرێت دەبێتە هۆی شکاندنی سنووری نێوان چوارچێوە ئایینییە پیرۆزەکە (کە هەردەم بەهۆی ئەنجامدانی رێورەسمە ئایینییەکان پەرستنی خوداوەندەکان نوێ دەبێتەوە) و جیهانی ژیانی مەدەنییەت. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە هێزە ڕۆحییەکەی زیانی بەربکەوێت ئەویش بەهۆی ئەو پیسییەی کە لەکردەوە خراپەکانەوە سەر هەڵدەدات. بەمەش ناتوانێت پاڵپشتی بەردەوام بوون و رێکخستنە سەرکەوتوانەکەی گەردوون بکات. ئەو بارودۆخەی کە هێزی خوداوەندەکان پێیدەگات لەلایەن بەندەکانی ئەم خوداوەندانە بە توڕەبوونێکی خودای لەقەلەم دەدرێت، کە لەئەنجامدا مرۆڤەکان تیایدا سزا دەدرێن. بەڵام دەبێت چارەنووسی ئیرادەی ڕەهای خوداوەندەکان لە تێروانینی مرۆڤەکانەوە چۆن بێت؟.

تێگەیشتنێکی زۆر کۆن هەیە کە چەندین جار لە سەرچاوە ئەنادۆلیەکان ئاماژەی پێکراوە، کە تیایدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە هێزی خوداوەندەکان کاریگەرە بۆ دابینکردنی ئاشتی و بەرەکەت، بەڵام هەندێك جار ئەم هێزەی خوداوەند تووشی شێواوی و تێکچوون دەبێت. توڕەبوونی خوداوەندەکانیش لەوکاتدا لەسەر شێوەی دووکەڵێك کە لەئەنجامی مومارەسەی سیحری بڵاودەبێتەوە دەردەکەوێت. دیاریکردنی هۆکارەکانی تێکچوون و شێواوی کاریگەری خوداوەندەکان و ئەنجامەکانی کارێکی ئاسان نییە. هەربۆیەش پێویستە نیشانەی خودایی هەبێت کە یارمەتیدەربێت بۆ بەدەرخستنی سروشتی ئەم سنوور بەزاندنەی کە ئەنجامدراوە. ئەو هێمایانەش ڕەنگە لە خوداوەندەکە خۆی بەدەربکەوێت. بۆنموونە هێمای هەردوو خوداوەندی خۆر و مانگ بریتییە لە خۆگرتنی گەردوون. بەڵام هێمای خوداوەندی کەش بۆ تۆبەکردن و گەڕانەوە بۆ لای بریتییە لە ڕوودانی باو بۆران (عاصفە). ئێمە ئەو دیاردانە بەپێشبینی کردنی خراپ ناودەنێین (omina) ئەگەر ئەمە ڕوویدا بەبێ ئەوەی کە ڕەنگدانەوەیەکی واقیعی هەبێت ئەوکات تەنها دەبێت بە پێشبینی کردن (orakel). لە نموونەی ئەمەش کاهنەکان هەڵدەستن بە هەڵفڕاندنی باڵندەیەك پاشان لە لایەن کاهنەکانەوە چاودێری فرینەکەی دەکرێت، چۆنییەتی فرینەکەی شیدەکرێتەوە. پاشان بزنێك سەردەبڕن و دەیکەنە قوربانی ئەمەش بۆ بەدەستهێنانی هەندێك ڕاستی ئەویش بەپشت بەستن بە فالگرتنەوە لەسەر هەناوی بزنەکە.

جیاوازی نێوان هەردوو وشەی پێشبینی کردن (omina) و فاڵچیاتی(orakel) تاڕاددەیەك شتێکی دروستکراوە، جیاوازی نێوانیان وەك ئەو جیاوازییە کە مرۆڤ خەونێکی بینیبێ وحەزی

بەبینینی نەکردبێ. بەڵام ئەوەکەی تریان وەك ئەوەیە کە مرۆڤ خەونێکی دیتبێ و ئارەزووی بینینی کردبێ. بۆ ئەمەش شەوێك دەچێتە پەرستگا و تیادا دمێنێتەوە بۆ ئەوەی ئەم خەونە ببینێت.

خوریەکان لەرووی پێشبینی کردن و فاڵچیاتییەوە دەورێکی مامناوەندیان هەبووە، چونکە خوریەکان هەڵستاون بە وەرگێڕانی تێکستەکانی تایبەت بەم لایەنەوە (فاڵچیاتی و پێشبینی کردن)بۆ سەر زمانی خۆیان. هەروەها لەرێگەی وڵاتی دوو رووبارەوە خوریەکان فێری ئەو جۆرە فاڵانە بوونە کە لەرێگەی پشکنینی پێکهاتەکانی ناوەوەی ئاژەڵ وەك : (جگەر، دڵ) ئەنجامدەدرا. پاشان حیسییەکا لەرێگەی خوریەکانەوە ئەم جۆرە فاڵانە فێربوون.

تێڕوانینی بابلیەکان لە شەرح کردن و باسکردن و تۆمارکردنی پێشبینییەکان بەپشت بەستن بە پشکنینی بەشەکانی ناوەوەی ئاژەڵەکان (جەرگ، دڵ) پێی دەگوترا (باروتو ـــ barutu)[92]. هەروەها تەفسیرکردنی حاڵەتی لەبارچوونی منداڵ پێی دەگوترا (شوما ئیزبو ـــ summa izbu)[93]، هەروەها بنەماکانی زانستی فەلەك ناسی کە بابلیەکان پێیان دەگوت (ئینۆما ئانۆ ئەنلیل ـــ Enuma Anu Enlil)[94] (بەشێوەیەکی وردتر مەبەستی دەربڕینی بنەما کۆنەکان بووە پێش ئەوەی شێوازێکی ئایینی وەربگرێت). مەبەست لە نووسینەوە و تۆمارکردنی ئەم جۆرە فاڵانە زیاتر بۆ خۆ شارەزاکردن بووە نەك بۆ چۆنییەتی بەکارهێنان و جێبەجێکردنی بەشێوەیەکی پراکتیکی.

تێبینی دەکەین کە کاهنە خوریەکان لەکاتی ئەنجامدانی کارەکانیان بەشێوەیەکی پراکتیکی هەڵدەستان بە ئەنجامدانی پشکنینی هەناوی ئاژەڵەکان لەگەڵ دیاریکردنی حاڵەتە دیاریکراوەکان. ئەمەش کارێکی زۆر باو بووە لەلای خوریەکان (ئەمەش کۆنترین شێوازی سەرەکی ئەو کاهنانە بووە کە بەیارمەتی پشکنینی جەرگ فاڵەکانیان دەگرتەوە لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا). ئەم جۆرە پەیوەندییەش بەهەمان شێوە لە وڵاتی دوو رووبار دەبینرێت. بەتایبەتی لەو کۆمەڵە نووسراوە ئەکەدییەی کە بە تەمیتۆ (واتە سوێند خواردن ـــ Tameto)[95] ناسراوە دەردەکەوێت. کاهنەکان ڕوویان لە هەردوو خوداوەندی شەمش (خۆر) و ئەدەد (خوداوەندی کەش) دەکرد بۆ پرسیار کردن لە

(٩٢) ئەم وشەیە بەمانای مەبەست لەپێشکەشکردنی قوربانی یان پێشکەشکردنی قوربانی چ دانایيەکی تێدایە دێت.

(٩٣) ئەمەش واتە :ئەگەر حاڵەتی لەبارچوون روویدات.

(٩٤) ئەمەش واتە :کاتێك خوداوەند ئانۆ و ئەنلیل.

(٩٥) واتە : سوێند خواردن.

پێشهاتەکان (تکهنات) وەڵامەکانیشیان لەرێگەی پشکنینی جگەری بزنێك وەردەگرتەوە. پێش چەند ساڵێکی کەم تێکستێکی مێخی لەم جۆرە لە شاری کوروخەننی سەر بەمەملەکەتی ئارابخا دۆزرایەوە، کە مێژووەکەی بۆ سەدەی (١٤ پ.ز) دەگەڕێتەوە.

کۆمەڵێك لە تێکستە مێخییەکانی حیسییەکان هەیە کە بە (تێکستی کاهنەکانی سوو) ناسراون. ئەم تێکستانە پەیوەندی نێوان چۆنییەتی پشکنینی جگەر و بەدەستهێنانی پێشبینییەکان ڕوون دەکاتەوە. ئەو زاراوانەی کە لەم تێکستانەدا بەکارهاتوون بۆمان دەردەخەن کە حیسییەکان لە پشکنینی جگەردا پشتیان بەشێوازی بابلیەکان بەستووە، ئەمە سەرەڕای بوونی کاریگەری شێوازی خوریەکان تیایدا. کە خوریەکان وەك ناوەندێك بوونە بۆ گواستنەوەی ئەم جۆرە فالگرتنەوانە لە وڵاتی دوو رووبارەوە بۆ ناو مەملەکەتی حیسییەکان.

شاری ئیمار کە بەیەکێك لە گرنگترین مەڵبەندە بازرگانییەکانی ناوچەی فوراتی ناوەڕاست دادەنرێت.لەم دواییەدا لەم شارە هەندێك تێکستی مێخی دۆزرایەوە.لەم تێکستانە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم شارە ناوەندێك بووە بۆ فاڵگرتنەوە لەسەر شێوازی فالگرتنەوەی خوریەکان. ئەویش بریتییە لەفالگرتنەوە بەیارمەتی پشکنینی جگەر. هەروەها لە زۆر ناوچەکانی وەك خاتووشا و سووریا و فەلەستین نموونەی دروستکراوی جگەر لەقور دۆزرایەوە. لەسەر ئەم نموونانە خاڵە گرنگەکانی پێشبینی کردنەکان بە وێنە دیاریکرابوون، هەندێك جار بەنووسینی مێخی ڕوون کرابوونەوە. گومانی تێدانییە کە جۆرە پەیوەندییەك هەیە لەنێوان چۆنییەتی فاڵگرتنەوەی ئەتروسکە ڕۆمانییەکان و نموونەی ئەو جگەرەی کە لە ئیتالیا دۆزراوەتەوە لەگەڵ ڕێگەکانی پشکنینی هەناوی ئاژەل بۆ مەبەستی فالگرتنەوە لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا. بەڵام تاکو ئێستا ناتوانین بڕیارێکی تەئکید کراو بدەین سەبارەت بە چۆنییەتی گواستنەوەی ئەو شێوازەی فاڵگرتنە بۆ ئیتالیا.

تێکستەکانی خاتووشا باسی جۆرە فاڵگرتنەوەیەك دەکەن کە بەیارمەتی باڵندە ئەنجامدەدرا. ئەم جۆرە فاڵگرتنەوەیە لەبنەڕەتدا بۆ خوریەکان دەگەڕێتەوە.چۆنییەتی زانینی زانیارییەکان بەپێی ئەم جۆرە فاڵگرتنەوەیەش بەوردی تاکوئێستا نازانرێت.لەم جۆرە فاڵگرتنەوەیەدا جۆرە باڵندەیەك بەکاردەهات کە بەزمانی ئەکەدی پێی دەگوترا (موشین ـ ئیسوور ـــ خورری) واتە : باڵندەی ئەشکەوت (ڕەنگە مەبەستی شەمشەمە کوێرە بێت). ناوی ئەم باڵندەیە بێگومان ناوی خوریەکانمان بەیاد دێنێتەوە، هەروەها لەناوچەکانی ئاسیای بچووك هەر بەو مانایە لێکدراوەتەوە. واتە : ئەم باڵندەیە بەناوی باڵندەی خوریەکان ناسراوبووە.

بۆ روونکردنەوەی چۆنییەتی جیّبەجیّکردنی ئەم جۆرە فاڵگرتنەوەیە بەشیّوەیەکی پراکتیکی ئەوا بەشیّك لەتیّکستیّکی میّخی تایبەت بەم لایەنەوە دەخەینە روو بەم شیّوەیەی خوارەوە :

﴿ خوداوەندی کەشی بەهیّز لەناو پەرستگاکەی دانیشتبوو و لەحاڵەتی توورەبوون دابوو. هەربۆیە ئیّمە لە خزمەتکارەکانی ناو پەرستگامان پرسی کە هۆکاری توورە بوونی خوداوەند چییە؟ ئەوانیش وەڵامیان داینەوە و گوتیان: لەبەرئەوەی پیّشکەشکردنی قوربانی ساڵی حەوتەم پشتگوێ خراوە بۆ خوداوەند، کاتی خۆی کەلوپەلە پیّشکەشکراوەکان کانزاپۆش کرابوون، بەڵام ئیّستا کانزا پۆش نەکراون.کورسی تایبەتی خوداوەند پیّشتر بەشی پیّشەوەی زیو پۆش کرابوو، بەڵام ئیّستا زیو پۆش نەکراوە. پیّشتر دانیشتوانی گوندی (کوربیشییا)ی سەر بە وڵاتی ئیشووا پیّشکەش بەخوداوەند کرابوون. بەڵام ئیّستا مەلیکی ئیشووا ئەوانی بۆخۆی بردووە. پیّشتر ئارەق لە هەردوو گوندی (نەخیتا) و(خیلیتا) بۆ خوداوەند دەهیّنران بەڵام ئیّستا ئارەق ناهیّنن پشتگوییان خستووە. پیّشتر لە گوندی (توختوشنا) خوییان بۆ خوداوەند دەهیّنا بەڵام ئیّستا دانیشتوانی ئەم گوندە بەبارودۆخیّکی ناهەمواردا دەڕۆن بەهۆی کەمی زیّڕ بۆیە چیتر خوێ بۆ خوداوەند ناهیّنن. پیّشتر یەکیّك لە بازرگانەکان جلیّك و......... زیّڕی کە کیّشەکەی یەك مسقال زیّڕ بوو، .... زیوی کە کیّشەکەی سێ مسقال بوو پیّشکەشی بەخوداوەند کردبوو. بەڵام ئیّستا ئەم شتانە بەتاڵان براون بۆ باوباپیرانی کاربەدەستانی کۆشك و ئەم کارەش پشتگوێ خراوە.خزمەتکارەکانی پەرستگا پیّشتر بەردەوام کچی ناوچەکانیان بۆ خوداوەند دەرفاند، بەڵام ئیّستا واناکەن.

ئایا خوداوەندی کەش توورەیە بەهۆی ئەم هەڵانە ؟ ئایا ئەمە مانای ئەوەیە کەباڵندەی فاڵگرتنەوە سوودی نییە؟(ئەنجام) بەسوودە.

ئەگەر خوداوەندی کەش توورە بیّت بەهۆی هەڵەی ترەوە ئەوە مانای وایە کە باڵندەی فاڵگرتنەوە بێ سوودە ؟(ئەنجام) بیّسوودە............﴾

ئەگەر هۆیەکانی توڕەبوونی خوداوەند دیاریبکریّت ئەوکات دەتوانریّت لابدریّت، ئەویش بە سووتاندنی ماددەیەکی سیحری لەمەبخەرە. ئەنجامی ئەمەش دەبیّتە هۆی چاکبوونەوەی سیستەمی ئایینی. بەڵام بەشکردن بۆ مادەیەکی پاك یان پیس دیارینا‌کریّت لە ریّگەی گەیشتن بەمادەیەکی پاك یان پیس بەڵکو لە کاتی نەمانی پیسی دیاریکراو لە هزر یان لە بووندا دیاریدەکریّت.

ئەو کەلەپوورەی کە ئیّمە باسی لیّوە دەکەین هەروەها لەگەڵ ئەوەی کە لە کەلەپووری کۆنی ئاسیای بچووك (کوردستانی تورکیا) دا هەیە پیّچەوانەن. رووخسارەکەشی بریتییە لە بیریّکی تاك ڕەوی کە تیّروانینیّکی گشتگیری هەیە. بۆ نموونە : دیاریکردنی لایەنی سەلبی پاکی تەنها بریتییە

لە سنوور دانان. هەروەها مومارەسە کردنی سیحر بەپیّی بیروباوەڕی کۆن بریتییە لە لادانی پیسییەکان واتە(کاری پاککردنەوەیە). بەپیّی ئەمە بۆمان دەردەکەویّت کە ئەو کەسەی کاری جادووی دەکات پیّی دەڵیّن جادووگەر(ساحر) و تەنها خۆی مەبەستەکانی دیاریدەکات. واتە تەنها هەرخۆی دەتوانیّت دوو شتی دژیەك لە یەکتری جیا بکاتەوە. واتە هەرخۆی دەزانیّت کە چ جۆرە سیحریّك کە ئامانجەکەی لەعنەتە و شەرخوازییە و چ جۆرە سیحریّك ئامانجەکەی خیّر و بەرەکەتە. واتە ساحر تەنها خۆی دەتوانیّت سیحری رەش و سیحری سپی لیّك جیا بکاتەوە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە بنەماکانی جیّبەجیّکردنی هەردوو جۆری سیحر وەك یەکن. ئەوەش یەك ئامانجی هەیە ئەویش بریتییە لەناوبردنی کاری خراپ و دژایەتی کردنییە. لیّرەدا پیّویستە دوو شیّوازی تایبەتی جادووی (سیحر) لەیەکتر جیابکەینەوە ئەوانیش:

١- جادووی هاوشیّوەیی ـ سحر متماثل ــ Anologie [٩٦]

٢- جادووی بەرجەستەیی ــ سحر ملامس ــ kontak. [٩٧]

لەجۆری یەکەمیان باس لە شتیّك یان کارراییەکانی یان تایبەتمەندییەکانی دەکریّت، وجیّبەجیّکردن و بەدەستهیّنانی ئەنجامەکانی بەپیّی سروشتی کارەکە دەبیّت. ئەوەش مەبەستی سەرەکی کاری جادووییە.

بەڵام لە جۆری دووەمیان پیسی و شتە خراپەکان لەناو بوونەوەرەکە لادەبریّت لەریّگەی دەست لیّدانی بوونەوەرەکە بەمادەیەکی سیحری پاك، بەم جۆرەش ئەم پیسییە کە لەگەڵ ماددە سیحرییەکە تیّکەڵ دەبیّت هیچ زیانیّکی نابیّت، ئەمەش بەپیّی بیروباوەڕی دانیشتوانی کۆن. لەم جۆرە جادووییەش هەندیّك جۆری دیاریکراوی ڕووەك یان کانزا بەکاردەهاتن.

هەرچی ئەو ووشانەیە کە لەکاتی ئەنجامدانی جادووەکە دەگوترا دەتوانین بە دیاردەیەکی پارانەوەی لە قەڵەم بدەین. بەتایبەتی کاتیّك کەرەستە پیسبووەکانی خوداوەندەکانیان بۆ خوداوەندەکانی جیهانی خواروو (جیهانی کاری خراپ و شتی پیس) بەمەبەستی کۆکردنەوەیان لەویّدا دەنارد.

---

(٩٦) واتە ئەم جۆرە جادووییە شت دەبەستیّت بە دەست لیّدانی ناراستەوخۆ ئەمەشیان زیاتر پیّویستی بە ئیجرائاتی عەمەلی نییە.

(٩٧) واتە :پیّشەکی و ئیجرائاتەکانی لەگەڵ ئەنجامەکانی وەك یەك دەبیّت.

لەسەردەمی بابلی کۆندا هونەری فاڵگرتنەوەی خوریەکان گرنگیەکی زۆری هەبوو لە باشووری وڵاتی دوو رووبار. هەندێك تێکستمان بەدەست گەیشتووە کە بەزمانی خووری نووسراونەتەوە کە بەهەمان شێوە مێژووەکەیان بۆ سەردەمی بابلی کۆن دەگەڕێتەوە. لە پەراوێزەکانی ئەم تێکستە خوریانە هەندێك شەرحکردنی بەزمانی سۆمەری و نووسینی مێخی بۆ کراوە، کەتیایدا بۆمان دەردەکەوێت نووسینەکانی ئەم تێکستە خوریانە بریتییە لە فاڵ. ئەم فاڵانەش بۆمەبەستی جیاجیا بەکاردەهاتن بۆ نموونە (وەك ئەو جۆرە فاڵەی کە دژی پێوەدانی مار بەکاردەهات). هەرچەندە بەشی زۆری نووسینە مێخیەکانی ئەم تێکستانە ماناکەی نازانرێت. بەڵام لەنێوانیاندا هەندێك وشە هەیە کەماناکەی زانراوە وەك: (چیا ــ رووبار، ئاسمان ــ زەوی) بەشێوەیەکی گشتی ئەمە بۆمان دەردەخات کە ئەم تێکستە خوریانە زۆر لە تێکستە ئایینیەکانی تری خوریەکان دەچێت کە لە دوای چەندین سەدە نووسراونەتەوە و لە ناوچەکانی خاتووشا و ئۆغارین دۆزراونەتەوە. ئەم تێکستە خوریانە لە سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێهەم بۆ باشووری وڵاتی دوو رووبار لەرێگەی ناوچەکانی باکووری وڵاتی دوو رووبار و ڕۆژهەڵاتی رووباری دیجلە گواستراونەتەوە. ئێمە وادانانێین ــ هەروەك هەندێك لە توێژەرەکان ئاماژەی پێدەکەن ــ کە هەندێك لە خوریەکان چوبنەتە ناوچەکانی شارستانییەتی سۆمەریەکان (باشووری وڵاتی دوو رووبار) بەڵکو لەرێگەی بوونی پەیوەندی شارستانییەتی و داگیرکردنی مەلیکەکانی بنەماڵەی ئووری سێهەم بۆ ناوچە خوریەکان ئەم تێکستانەی تایبەت بە فاڵگرتنەوەی خوریەکان گواستراونەتەوە بۆ ناوچەکانی سۆمەر.

لە شاری ماری کە دەکەوێتە کوردستانی سووریا بەهەمان شێوە هەندێك فاڵ دۆزرایەوە کە بەنووسینی مێخی و بە زمانی خوریەکان نووسرابوون کە مێژووەکەیان بۆ (١٧٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە. لەپاڵ ئەم فاڵانەی کەبەزمانی خووری نووسرابوون هەندێکی تر هەن کە بەزمانی ئەکەدی نووسراونەتەوە. بەڵام ناوەرۆکی ئەم فاڵانە لەیەکتری جیاوازبوون. تێکستە نووسراوەکانی خاتووشا باسێکی تەواوی زۆر لەو ڕێوڕەسمە جادوویانەی کە لە ناوچەکانی شارستانییەتی خوریەکان ئەنجامدراون پێشکەش کردووین. هەندێك لەم تێکستانە قۆناغەکانی ئەنجامدانی جادوویەکەی بەزمانی حیسی تێدا باسکرابوو. بەڵام تێکستەکانی تایبەت بەفاڵەکان بەزمانی خووری نووسرابوون. ئەگەر سەرنج بدەین کە ئەو تێکستانەی کە بەزمانی حیسی نووسرابوون ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم تێکستانە لەبنەڕەتدا خوری بوونە. ئەمەش لەژێر ڕۆشنایی بەراوورد کردن و شوێنی ئەنجامدان و هەندێك لەو زاراوانەی کەتیایدا بەکارهاتووە. هەرچەندە ئەم تێکستانە بەزمانی حیسی نووسراونەتەوە.

لەناوەڕۆکی فیکری و دەربڕینی وشەکان لە تێکستەکانی ئەم فاڵانە بۆمان روون دەبێتەوە کە ئەدەبی جادووی (خووری ــ حیسی) بەشی هەرەگەورەی بۆ وڵاتی کیزۆفەتنا دەگەڕێتەوە. وڵاتی کیزۆفەتنا دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. ئەم وڵاتە ناوچەیەکی گرنگ بووە و شارستانییەتی خوریەکانی کوردستانی سووریای لە سەدەی شانزەی پێش زاین تێدا بڵاوبووەتەوە. ئەم شارستانییەتەی تایبەت بە خوریەکان لەسەردەمی سەربەخۆیی مەملەکەتی میتانی زیاتر کرانەوەی بەخۆیەوە بینی، ئەمەش لە کۆتایی سەدەی پانزە و سەرەتای سەدەی چواردەی پێش زاین بوو. بەڵام تەوژمی گەورەی یەکەمی گواستنەوەی پەرستراوە خوریەکان و کردارە جادووییەکانی خوریەکان بۆ وڵاتی کیزۆ فەتنا لە ماوەی فەرمانڕەوایی مەلیکی حیسییەکان ئەرنۆفەندای یەکەم (١٣٧٠پ.ز) دا بووە. واتە ڕاستەوخۆ دوای ئەو ماوەیەی کە وڵاتی کیزۆ فەتنا بوو بەبەشێك لە مەملەکەتی حیسییەکان. واتە کرداری گواستنەوە کە لەسەردەمی مەلیك توتخالیای دووەم (یان سێهەم) بووە لە دەوروبەری (١٣٨٠ پ.ز).

وڵاتی کیزۆفەتنا وەك کۆگایەك بووە کە ئایین و بیروباوەڕی جیاوازی تێدا کۆبوویتەوە. لە کوردستانی سووریا داب و نەریت و ئایینی شاری خەششۆ کەپێشتر باسمانکرد تێدا باوبووە.کاهنی تایبەت بە فاڵەکان(فاڵچی) (ئەللەیتورەخخە) لەبنەرەتدا هی ناوچەی ئالاڵاخ بووە. هەروەك (کیزییا) نووسەری ڕێوڕەسمە ئایینییەکان لەبنەڕەتدا هی ناوچەی ئالاڵاخ بووە. بەڵام (ئیخلی تیششوب) کە نووسەری کورتەیەکی تەواوی ڕێوڕەسمە ئایینییەکان بووە لەبنەڕەتدا هی شاری حەلەب بووە. ئەمانەی پێشوو هەموویان هاتبوونە کیزۆفەتنا. هەرچی داب و نەریتە ناوەخۆییەکانی شاری کیزۆفەتنایە کە لە بنەرەتدا خوری نییە ئەوا ناتوانین بیانخەملێنین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گومانمان نییە لەوەی کە بەریەککەوتنێك هەیە لەنێوان داب ونەریتی ناوەخۆی کیزۆفەتنا لەگەڵ داب و نەریتی ناوچە شارستانییەکانی زمانی لوفی کە دەکەوێتە بەشی ڕۆژئاوایەوە.

تێکەڵاوییەك هەیە لەنێوان کارە سیحرییەکانی لوفییەکان وخوریەکان لەگەڵ ڕێوڕەسمەکانی تایبەت بەفاڵەکانی حیسییەکان. ئەمەش بۆمان روون دەکاتەوە کە ئەم تێکەڵاوییە بریتییە لە بەرهەمی قۆناغێکی شارستانی کە پایتەختی حیسییەکان(خاتووشا) لەسەردەمی مەملەکەتی گەورەی حیسییەکان پێیدا تێپەربووە.لەئەنجامی ئەوەش توانراوە گونجاندنێکی سەرکەوتووانە لەنێوان ئەم داب و نەریتە جیاوازانە ئەنجامبدرێت. بەڵام ئەوەی کە پەیوەستە بە کاریگەری ڕاستەوخۆی خوریەکانی دانیشتووی ڕۆژهەڵاتی رووباری فورات (وەك : ئیشوا، ئەلشی، میتتانی) لەسەر پایتەختی حیسییەکان ئەوا حاڵی حازر ناتوانرێت دیاریبکرێت. لەگرنگترین زنجیرە تێکستەکانی

تایبەت بەرێورەسمە ئایینییەکانی پاککردنەوە خوریەکان(شعائر الطهارة الخورية) کە لەخاتووشای پایتەختی حیسییەکان دۆزراونەتەوە بریتییە لە دوو زنجیرە تێکست کە بەناوەکانی (ئیتکەلزی) و (ئیتکەخخی) ناسراون. ئەم دوو ناوەش لەبنەڕەتدا لە وشەی خووری (ئیتکی) داڕێژراون، ئەم وشە خوریەش (ئیتکی) بەمانای پاکی دێت. هەندێك لە ریزبەندییەکانی ئەم دوو زنجیرەیە (ئیتکەلزی، ئیتکەخخی)لە بۆ هەندێك کەسایەتی مێژووی ناسراو دەگەڕێتەوە وەك :

* ئەشمۆ ـ نیگگال : ئەمەش حاکمی تەوەننا و خوشکی مەلیك ئەرنۆفەندای یەکەمە.

* تاتۆ ـ خیپا: ئەمەش خێزانی ئەرنۆفەندای یەکەمە، ئەم شاژنە بەردەوام بووە لە حوکمکردندا تەنانەت لەسەردەمی مەلیك شۆبیلۆلیۆمای یەکەم کە جێنشینی ئەرنۆفەندای یەکەم بووە.

* تەشمی ـ شەرری: ئەمەش ڕەنگە ناوی دووەمی مەلیك ئەرنۆفەندای دووەم بێت.

بێگومان ئەمانەش بۆ قۆناغەکانی سەرەتای وەرگرتنی تێکستە خوریەکان لەلایەن حیسییەکانەوە دەگەڕێتەوە. ئەم دوو زنجیرە تێکستە(ئیتکەلزی، ئیتکەخخی) لە خاتووشا بەچەند قۆناغێکدا تێپەریون. ئەمەش لەتێبینییەکانی نووسەرەکان لە پەراوێزەکانی سەر تێکستەکان خۆی دەردەکەوێت و ڕەنگدەداتەوە.

زنجیرە تێکستی ئیتکەلزی چەندین دانەی هەبووە. دانەیەکیان لە سەر ١٠ تابلۆ نووسراوەتەوە. هەر لەم دانەیەش باس لەدانەیەکی کۆنتر لە خۆی دەکات لە شاری (شەبینووا) کە لە ٢٢ تابلۆ پێکهاتووە. بە چاوپۆشین لەو جیاوازییەی کە لە ژمارەی تابلۆکان بەرچاودەکەوێت، ئەوا زنجیرەی ئیتکەلزی لە بنەڕەتدا لەیەك پێکهاتەی یەکگرتوو خۆی نواندووە، کە تیایدا پشت بەماددەی پاککەرەوە دەبەستێت. لەتابلۆی ژمارە ١٠ ی یەك لەم نوسخانەی کە هەیە دەبینین وشەی زیو لەدوای وشەی زەیت دێت و لەتابلۆکانی تر وشەی ئاو پاشان بەردی لازوورد پاشان داری ئیرز پاشان دارخوورما لەخۆدەگرێت. نووسەری حیسی لە پەراوێزی یەك لەتێکستەکان باسی ئەم رێورەسمە دەکات بە رێورەسمی (دەم شۆرین) (غسل الفم) ناوی دەبات. هەروەها بەهەمان شێوە لە تێکستێکی ئاشووری و یەکێکی تری میسری ئاماژە بەم جۆرە رێورەسمە کراوە. بەڵام تاکو ئێستا هیچ وێکچوونەك لەنێوان ناوەڕۆکی تێکستە خوریەکە و تێکستە ئاشوورییەکە و تێکستە میسریەکە بەدەرنەختراوە.

فاڵەکان زۆر گونجاون لەگەڵ ئەو جۆرە جادووەی کە بە جادووی هاوشێوە(متماثل) ناومان برد. ئەمەش هەروەك لە فاڵی ناسراو (بەحوکمی زیو) یان فاڵی ناسراو بە (حوکمی ئاو) بە دەردەکەوێت. دەتوانین برگەیەکی ئەم فاڵەی دوایی (حوکمی ئاو) بەم شێوەی خوارەوە بخەینە روو:

﴿ هەروەك ئاو پاکە........، بەم شێوەیە دەخوازم کە تاتۆ خیپا ـ ناوی خاوەنی قوربانییەکە ـ پاك بێت لە بەرامبەر خوداوەند و مرۆڤەکان. ﴾[٩٨]

بەڵام ئەو رێورەسمە ئایینییەی کە پەیوەندی بەمەوە هەیە بەزۆری بەشێوەیەکی زارەکی دەگوترێت، بۆ ئەوەی کاریگەریەکەی زیاتر بێت.

ئەم برگەیەی سەرەوە وەسفی رێورەسمی خۆ ششۆرینی پاککردنەوە دەکات، کە بەیارمەتی ئاوی پاککردنەوە ئەنجامدەدرا.کە تیایدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو کاهنەی کە تایبەتە بە پاراستن و هەڵگرتنی (ئاوی پاك) ئەوا لەسەری پێویستە گرنگیەکی تایبەتی بە پاکی خۆی بدات. ئەمەش هەروەك لەم برگەیەی خوارەوە بۆمان دەردەکەوێت :

﴿ خاوەنی قوربانییەکە دەمی خۆی دەشوات، دوای تەواو بوونی دەم شوشتنەکەی کاهنی تایبەت بە هەڵگرتنی ئاوی پاك دێت بۆ شوێنی خۆ شوشتن، دوای ئەوەی کە خاوەنی قوربانییەکە لە شووشتنەکەی تەواو دەبێت ئینجا یەکێکیان ئاوی پاکبوونەوەی (ماء الطهارة) بەسەردا دەکات لە جامێکی درووستکراو لە مس یان برۆنز. هەرچی ئەو کاهنەیە کە ئاوی پاکبوونەوە هەڵناگرێت دوای ئەمە دێت بەهەردووکیان شوشتنەکە ئەنجامدەدەن بەیارمەتی کەل و پەلی تر کە بۆ کاری پیس بەکاردێت. هەروەها کاهنی دووەم بەهۆی ئەنجامدانی کاری پاککردنەوەکە پیس نابێت بەڵکو ئەویش پاك دەبێت بەپێی بیروباوەری خۆیان. خاوەنی قوربانییەکە ئاوی پاکبوونەوەی بەسەری دادەکات، بەڵام دواتر لە ئاوێکی تر ئاو بەخۆیدا ناکات، بەڵکو لەو ئاوەی کە بەخۆیدا کردووە لەخوارەوە لە جامێك کۆدەبێتەوە هەر ئەو ئاو بەخۆی دادەکاتەوە. ﴾

هەروەها لەهەمان تێکست باس لە رێورەسمی یاری تیرهاوێشتن دەکرێت. کە ئەمەش بەپێی بیروباوەریان بۆ دوورخستنەوەی پیسایی و کاری خراپ بەکاردەهات.

بەڵام لە زنجیرەی (ئیتکەخخی) کە لەسەر (٢٤) تابلۆ زیاتر نووسراوەتەوە. ئەمەشیان هەندێك وشە لەخۆدەگرێت کە بەشێوازێکی جوان و رێکوپێك تەرتیب کراون و داڕێژراون، بەجۆرێك کە ئەم

(٩٨) ئەو وشانەی کە هێلیان بەژێرداهاتووە ئەوا لەبنەڕەتدا تووشی شێواوی هاتووە لەناو تێکستەکەدا.بۆیە ئەمانە بەشێوەیەکی گریمان دانراون.

ڕێکخستنە جوان و ڕێکوپێکە لە زنجیرەی ئیتکەلزی نابینرێت. ئەمەی خوارەوەش برگەیەکە لە زنجیرەی ناسراو بە ئیتکەخخی:

﴿ خوداوەندی تیشووب و دەربازکەرو (مەلیکی) خوداوەند، حاکمی ئاسمان، مەلیکی حاکمی زەوی، حاکمی رووبارەکان. خودای مەلیکی چیا، خودای مەلیکی خوداوەندەکانە، حاکمی.......، مەلیکی............، حاکمی وڵاتەکانە. ﴾

ئەو کاهنەی کە سەرپەرشتی ڕێوڕەسمەکانی پاککردنەوەی (ئیتکەلزی، ئیتکەخخی) دەکرد بە (ئازۆ) ناودەبرا. ئەم وشەیەش لە بنەڕەتدا سۆمەرییە کە بەمانای کاهنی سەرپەرشتیار لەسەر قوربانییەکان دێت. بەڵام ئەم وشەیە لە تێکستەکانی خاتووشا بەمانای کاهنی تایبەت بەفاڵگرتنەوە (کاهن التعاویذ) دێت. لەپاڵ ئازۆ فالچییەکی تر هەبوو کە بە (پیرەمێرد) ناودەبرا کە ئەمەش دەورێکی گرنگی دەگێڕا لە ڕێوڕەسمە سیحرییەکانی یان جادووییەکانی خوریەکان لە ئاسیای بچووکدا.

ئەوەی تاکو ئێستا بۆمان ڕوونبۆتەوە ئەو ڕێورەسمانەی کە لە لایەن فاڵچی ناسراوبوو بە (پیرەمێرد) ئەنجامدەدرا لە رووی شێوازو پێکهاتن و داڕشتنەوە وشەی زمانەوانی و هەندێك کاری سیحری و هاندانی ئەفسانەی لەگەڵ ئەو ڕێوڕەسمە ئایینیانەی کە لەلایەن کاهن ئازۆ ئەنجامدەدران جیاواز بوون.

زنجیرەیەکی تر هەیە کە نزیکەی لەسەر (٦) تابلۆی نووسراوەتەوە. کە لەلایەن فالچی شاری موکیش (ئالالاخ) نووسراوەتەوە. ئەمەش بە(ئەللای تورەخ) ناودەبرێت. ئەمەش تایبەتە بە ڕزگارکردنی مرۆڤێك کە سیحری لێکرابێت. هەروەها زنجیرەیەکی ترمان هەیە کە نزیکەی لەسەر (٨) تابلۆ نووسراوەتەوە، ئەمەش بەزنجیرەی(شەلەششۆ)ناسراوە کە سەر بەشاری کیزۆفەتنایە. لە تێکستەکانی ئەم زنجیرەیە بۆمان روون دەبێتەوە کە چۆن تێکستە خوریەکان بەرەبەرە دەگۆردرێت بۆ سەر زمانی حیسی لە ناوچەکانی ئاسیای بچووك لەسەردەمی مەملەکەتی حیسی گەورەدا.لە سەرەتادا نووسەرە حیسییەکان بەشێکی تێکستە خوریەکانیان وەرگێڕدراوە، بەڵام دواتر بەتێپەڕبوونی کات بەجۆرێك تێکستە خوریەکان وەرگێڕدران کە هیچ شوێنەوارێکی وشەی خووری تێدا نەما، بەڵکو هەمووی بۆ سەر زمانی حیسی وەرگێڕدراوە.

ڕێوڕەسمێکی ترهەیە کە (بەشوو ــ جی) ناودەبرێت. دەورەکانی ئەم ڕێوڕەسمە لەلایەن ئەو مەلیکانەوە ئەنجامدەدرا کە خۆیان کردبوو بەخوداوەند. لەم ئاهەنگەدا هەندێك کەسی مێژووی بەناوبانگ دەبینرێت لەسەردەمی ئەکەدی وەك : سەرجۆنی ئەکەدی، مانیشتوسوو، نەرامسین،

شارکەللی شاری، ئەمە سەرەڕای بوونی هەندێك کەسی نەناسراو کە ئەم کارەیان ئەنجامداوە وەك : (ئەوتەلوما) لە وڵاتی عیلام، (ئیممەشکۆ) لە وڵاتی لوللو، (کیکلیب ئەتەل) لە توکریش، لە شێوازی ناوی نووسینی ئەم ناوانە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم تێکستە بریتییە لە تێکستێکی خووری زۆر کۆن.کە لەبنەرەتدا تەنها بەشێوەیەکی سەر زارەکی گوتراوە، کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئەو دەولەتە خوریانە دەگەڕێتەوە کە لەدوای ڕووخانی مەملەکەتی ئەکەدی سەریان هەڵداوە.

لەپاڵ ئەو تێکستانەی تایبەت بە ڕێوڕەسمەکانی فاڵگرتنەوە کە هەندێك بڕگە و وشەی خووری تێدا بەکارهاتبوو (کە پێشتر ئاماژەمان پیَ کردبووە)، ئەوا ژمارەیەکی زۆر تێکستی ترمان بەدەست گەیشتووە کە تایبەتن بەو ڕێوڕەسمانەی کەلە بۆنە جیاجیاکان بەکاردەهاتن. ئەم تێکستانەش بەزمانی حیسی نووسراونەتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەئاسانی دەتوانین تێبینی ئەوە بکەین کە ناوەڕۆکی ئەم تێکستانە لەبنەڕەتدا بۆ ئەو ناوچانە دەگەڕێتەوە کە شارستانییەتی خوریەکانی تێدا باڵادەست بووە. هەروەها تێبینی دەکرێت کە نووسەرەکانی ئەم جۆرە تێکستانە کە هەندێك جار ناویان نووسراوە بەزۆری لە وڵاتی کیزۆفەتنا کاهن یان فاڵچی بوونە.

ئەم کۆمەڵە تێکستانەی کە تایبەتن بەم بۆنە ئایینیانە بە ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی وڵاتی کیزۆفەتناوە ناودەبرێن. هەندێك لەم تێکستانە لە کۆتای سەردەمی مەملەکەتی حیسی گەورە لە خاتووشای پایتەخت نووسراونەتەوە.

لەنێوان ئەو کۆمەڵە تێکستانەی کە بە ڕێوڕەسمەکانی کیزۆفەتناوە ناسراون تێکستێك هەیە کە بەناوی (بەللیبیا) پەیوەستە. بەللیبیا ناوی یەك لە مەلیکەکانی وڵاتی کیزۆفەتنایە.کە تیایدا لەم تێکستەی باس لە دروستکردنی پەیکەرێك بۆ خوداوەند کەش دەکات لەشاری کومەنی. ئەمەش گونجاوە بۆ ئەوەی بە یەکێك لە ڕێوڕەسمەکانی پاککردنەوە لە قەڵەم بدرێت. چونکە پەرستگاو پەیکەری خوداوەند لە ئەنجامی ئەم بۆنەیەوە دەگۆردرێت بۆ باری خاوێنی پیرۆز (الطهارة المقدسة) ئەمەش بۆ ئەوەی کە خوداوەندی تیادا بێت.

ڕێورەسمێکی تری ئایینی هەیە کە چەندین نوسخەی بەدەستمان گەیشتووە.کە تیایدا سنوورێك بۆ ئەم بارودۆخە دادەنێت. ئەم ڕێوڕەسمەش لە بنەڕەتدا بۆ سەردەمی توتخالیای دووەم دەگەڕێتەوە. کە تیایدا لەم تێکستەی باس لە چۆنییەتی گواستنەوەی خوادوەندی ڕەش (ئەمەش یەك لە نازناوەکانی خوداوەند شاووشکایە) بۆ پەرستگایەکی تری نویَ دەکات. لەم ڕێورەسمەی تایبەت بە گواستنەوە، خوداوەندێتی دەجولێنرێت بۆ ئەوەی لە پەیکەر و شێوە نوێکەی جێگیر بکرێت. ئەم جۆرە تەقلیدەش

بە کرۆکی هەندێك ڕێورەسمی ئایینی تر دادەنرێت. کەتیایدا هاتووە : چۆن دەبێت ڕێچکەیەك لە شت و مەکەکانی قوربانی پێکبهێنرێت، دواتر چۆن داوا لە خوداوەند دەکرێت بۆ تێپەڕینی بەم ڕێچکانە، ئایا ئەم ڕێورەسمانەی تایبەت بە خاوێنکردنەوە چین کە پێویستە ئەنجامبدرێت لە پێناو بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوداوەندەکان. ئەم جۆرە ڕێورەسمە لەکاتی گواستنەوەی پەیکەری خوداوەندەکانی شاری دوژمن بۆ لای خۆیان ئەنجامدراوە. هەر بۆیەش ئەم جۆرە تێکستانەی تایبەت بەم جۆرە ڕێورەسمە ئایینیانە بەڕێورەسمی بەهاناچوون ناودەبرێت. ئەمەش بەپشت بەستن بە هەندێك نموونەی کۆنی ڕۆمانییەکان کە هاوشێوەی ئەم جۆرە تێکستانەبوون..

تێکستە خوریەکانی تایبەت بە ڕێوڕەسمی خاوێنکردنەوە بەوە جیادەکرێتەوە کە شێوازێکی پێشکەشکردنی قوربانی تایبەتی هەیە. کە ئەم جۆرە شێوازە لەناو تێکستەکانی خاتووشا بەدەرناکەوێت. هەروەها ئەم شێوازە زۆر بەکەمی لە تێکستەکانی وڵاتی دوو ڕووبار بەدەردەکەوێت. ئەم شێوازە خوریەش بریتییە لە پێشکەشکردنی باڵندە وەك قوربانی بۆ خوداوەندەکان.کە تیایدا ئەم باڵندانە لەکاتی قوربانیکردنیاندا دەسوتێنران یان سەردەبڕان. لەکاتی جێبەجێکرنی مەراسیمی قوربانیکردنەکەش هەندێك وشەی خووری دەگوترایەوە کە دەتوانین بە زاراوەکانی تایبەت بە قوربانیکرنی لەقەڵەم بدەین، هەروەك دەتوانین ئەم زاراوانە لە ریزی ئەمانە تەسنیف بکەین : پیسی، تاوان، سەرکردایەتی، سەلامەتی.... هتد.

باڵندە وەك قوربانی پێشکەش بەخوداوەندەکانی جیهانی خواروو دەکرا. ئەمە هەرچەندە لە تێکستەکان بەشێوەیەکی ئاشکرا ئاماژەی بۆ نەکراوە. کە تیایدا لە ڕێوڕەسمی خاوێنکرنەوە بەهۆی ئەم قوربانییەوە پیسی و خراپە ڕەوانەی جیهانی خواروو دەکرا.(ئەمەش بەپێی بیروباوەڕی دانیشتوانی کۆن).

لە یەکێك لەو ڕێوڕەسمانەی کە تایبەت بوون بەلابردنی کاری خراپە لەماڵێك کە کاری خوێناوی و سوێندخواردنی بەدرۆ و شتی تری خراپی تێدا ئەنجام درابوو. لەم ڕێوڕەسمە دا لە خوداوەندێك کە ناوی لە ناو تێکستەکەدا هاتووە دەپاڕێنەوە بۆ ئەوەی خوێنی شەڕخوازەکە(تاوانبارەکە)ی ناو خانووەکە، بگوازێتەوە بۆ لای خوداوەندی خوێن کە ئەویش بەش بەحاڵی خۆی دەیگوازێتەوە بۆ جیهانی خواروو لەوێ جێگیری دەکات. هەروەك لەم تێکستەدا هاتووە بەم شێوەی خوارەوە[٩٩] :

(٩٩) سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە لە لیستی سەرچاوەکان :Otten 1961, 13th .

﴿ پاشان سێ باڵندە دەبەن، دوانیان دەکرێنە قوربانی بۆ خوداوەندەکانی ژێر زەوی، بەڵام ئەوەکەی تر بۆ خوداوەندی چاڵ (قۆڵت) دەکرێنە قوربانی. پاشان دەڵێت: سەیر کەن ! ئەی............ [*]، زۆر کۆنەکان چێل یان بزنتان وەك قوربانی پێشکەش ناکرێت، کاتێك کە خوادوەندی کەش (تیشووب) ئێوەی بۆ جیهانی خوارووی تاریك دوور خستەوە، تەنها ئەو جۆرە قوربانییەی بۆ ئێوە دیاریکردووە ئەویش باڵندەیە.﴾.

پێش ئەمەش پێشکەشکردنی باڵندە وەك قوربانی بۆ خوداوەندەکان زانراو بووە. هەروەك لە یەکێك لە مەراسیمەکانی سوێند خواردن کە لە ئالالاخ دۆزراوەتەوە و مێژووەکەی بۆ سەردەمی بابلی کۆن دەگەڕێتەوە، کەتیایدا هەندێك زاراوەی خووری تایبەت بە قوربانی تێدا بەدی دەکرێت، پاشان ئەمە گواسترایەوە بۆ نێو مەراسیمەکانی خاتووشا. هەربۆیەش لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە مەراسیمی پێشکەشکردنی باڵندە وەك قوربانی بۆ خوداوەندەکان عادەتێکی کۆنی خوریەکان بووە. بەڵام ناتوانین بڵێین کە ئەمە عادەتێکی زۆر باو بووە لەلای خوریەکان پێش گەیشتنیان بۆ کوردستانی سووریا، یان هەر لە کوردستانی سووریاوە ئەم عادەتەیان وەرگرتووە. ئەمەش چونکە لەناوچە خوریەکانی ڕۆژهەڵات[**] بەڵگەی تەواومان لەبەردەست دانییە. هەر بۆیە لێرەدا ناچارین ئاماژە بە مەراسیمی چۆنییەتی پێشکەشکردنی باڵندە وەك قوربانی بکەین لە کتێبی تەورات لە (سفر اللاویین : ١٤: ١ـ٨) کە تیایدا هاتووە :

﴿ خوداوەندی چاڵ کە لە تێکستەکانی تایبەت بە فاڵەکانی خوداوەندەکانی جیهانی خواروو داهاتووە، بریتییە لەو خوداوەندەی کە تەمسیلی چاڵ (قۆڵت) دەکات کە لە زمانی ئەکەدی پێی دەڵێن (ئابی) کە ئەمەش دەرگای خوداوەندی پێکدەهێنا کە لێیەوە بۆ جیهانی خواروو دەچێت (واتە دانیشتوانی کۆن بیروباوەریان وابوو کە چاڵ دەرگایەکە مرۆڤ بەجیهانی خواروو دەگەیەنێت). هەڵکۆلینی ئەم جۆرە چاڵانەش ئەرکی کاهن بووە. ئەمەش بەپێی ئەو زانیارییانەی کە لە ژمارەیەك لە مەراسیمەکانی (خووری ــ حیسی)دا هاتووە. مەبەست لە هەڵکۆلینی ئەم جۆرە چاڵانەش بریتی بووە لە ئاسان کردنی گەیشتنی قوربانییەکان بۆ خوداوەندەکانی جیهانی خواروو کۆکردنەوەی کاری

(*) لەم بەشەدا تێکستەکە تووشی تێکچوون بوە بۆیە ئەم خاڵانە دانراوە.

(**) ئەمەش چونکە ناوچە خوورییەکانی ڕۆژهەڵات بەشی هەرەزۆری لە کوردستانی عێراقە کە رژێمی بەعس بەڵگەکانی لەناو بردووە یان شێواندوویەتی هەربۆیەش بەڵگەکانی تایبەت بە خوورییەکان ژمارەیان کەمە یان هەرنییە.

خراپ وپیس لەناویاندا. چونکە هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە جیهانی خواروو تەنها شتی خراپ و پیسی تێدایە بەپێی بیروباوەری دانیشتوانی کۆن. لەم چاڵانە هەندێك مەراسیم بەئەنجام دەگەیەنران کە تیایدا بانگی خوداوەندە ونبووەکانی جیهانی خواروو دەکرا. ئەم وشە خوریەی کە بە مانای چاڵ وخوداوەندی بەرپرس لەچاڵ دێت زیاتر لە چەندین شوێن ئاماژەی پێکراوە لە کتێبی تەوراتدا. هەروەك لە ﴿ سفر صموئیل الأول ٢٨ ﴾ کە تیایدا باسی ئامادەکاری رۆحەکان لە شاری(عەین ــ دوور)دەکات بەوەی کە خاوەنی جنۆکەیە. مەبەستی لەمەش ئەو چاڵەیە کەوەك ئەلقەی پەیوەندی بێت لە نێوان جیهانی سەروو جیهانی خواروو.

هەندێك رێوڕەسمی ئایینی تری تایبەت بە خاوێنکردنەوەی خوریەکان هەیە. ئەم رێوڕەسمانەش لە نێو حیسییەکان گواستراوەتەوە. هەروەها هاوشێوەی ئەم رێوڕەسمانەش لە تەورات لە سفری (اللآویین ١٦) دا هەیە، کە تیایدا لەچوارچێوەی رێوڕەسمی چۆنییەتی خاوێنکردنەوەی پەرستگا ئاماژەدەکرێت کە چۆن کاهن دەست لەسەر سەری تەگەیەك (مەری نێر) دادەنێت. پاشان لەپەرستگا دووری دەخاتەوە و دەیبات بۆ بیابان. لە ئەنجامی ئەم دەست لەسەردانەش ئاژەڵەکە دەبێتە هەڵگری پیسییەکە و ناوچەکەش پاك دەبێتەوە. هەروەك لە رێوڕەسمەکانی کیزۆفەتنا بە چەندین شێوەی جیاجیا ئاماژە بە تەگەی پیس کراوە. هەروەك لەم تێکستانە ئاماژەدەکرێت کە هەڵگری پیسایی لەسەر شێوەی ئاژەلی جۆراو جۆری وەك : (چێل، مەڕومالآت، بزن، گوێ درێژ، مشك) بەدەردەکەوێت. هەڵگری پیسی لە زمانی خووری بە (نەککوششی) ئاماژەی پێدەکرا. ئەم وشەیەش لەزمانی خووری بەمانای بەجێهێڵراو دێت. لە کتێبی تەورات لە سفری لاویین کە دەڵێت : تەگەی پیس بوو (التیس الأثیم) گواسترایەوە بۆ بیابان ولەوێ بەجێهێلدرا.(یان گواسترایەوە بۆ عەزازیل هەروەك لەتەورات داهاتووە). وشەی عەزازیل تاکو ئێستا نازانرێت ماناکەی چییە. بەڵام بە پشت بەستن بە رێوڕەسمی ئایینی خاوێنکردنەوەی خوریەکان هەندێك لە توێژەرەکان ماناکەی بەم جۆرەی خوارەوە لێك دەدرێتەوە:

﴿لە رێوڕەسمەکانی سوێند خواردن ــ شعائر القسم ــ کە لە لاپەرەکانی پێشوو ئاماژەمان پێکرد وەسفی قوربانی خاوێنکردنەوە دەکرێت و بە وشەی (ئەزەزخوم)ناو دەبرێت. هەروەك لە رێوڕەسمە ئایینییەکانی ئیتکەلزی هەمان وشە بەشێوەی (ئازوزخی)دەردەکەوێت لەپاڵ هەندێك وشە کەدەلالەت لە پیسی وکاری خراپ دەکات. پاشگری ــ خی ــ لە وشەی ئازوزخی لەزمانی خووری پاشگرێکی زۆر باوە. ئەم پاشگرە دەلالەت لە رێژە دەکات. کەواتە لێرە دا بۆمان دەردەکەوێت کە رەگی وشەکە بریتییە لە (ئەزەز)یان (ئەزوز). بەڵام لە زمانی سامییەکان ــ دانیشتوانی دورگەی

عەرەبی ــ وشەی عەزازیل لەرەگی (ع،ز،ز)دارێژراوە. بەڵام لە زمانی ئەکەدی بەمانای توورەبوون دێت، بەڵام لەزمانی جوولەکەکان (عبریەکان)بەمانای ـ هێز ـ دێت. لێرەوە دەتوانین بلێین کە وشەی ئازوزخی خووری لە زمانی ئەکەدییەکان وەرگیراوە.وەدەتوانین برگەی (بۆ عەزازیل) بەمانای (بۆ توورەبوونی ؟خوداوەند) لێك بدەینەوە. ئەمەش بە پشت بەستن بە تێروانینێکی ئایینی زۆر کۆن دەردەکەوێت، کە ئەویش دەقاودەقکردنی (متابق کردنی) نێوان توورەبوونی خوادیی و کاری خراپ(پیسی) جادووییە.

هەروەها لە سەرچاوە کۆنەکانی ئاسیای بچووك هەندێك هاوجووت بوونی جادوویی تر هەیە کە تەنها لە ژینگە خوریەکان بەکاردەهات وەك : (دڵی ئاژەڵ)کە ئەمەش وەك بەدیلەك بەکاردەهات بۆ لابردنی پیسی و کاری خراپ لە پیاوەك.کە بەمەش پیسی لە پیاوەکە هەڵدەگرێت و پاك دەبێتەوە لە گوناە.

بەڵام پێویستە لەسەرەخۆ و وردبین بین لە پرۆسەی پۆلین کردنی مومارەسە جادووییەکان لە سەر بنەماکانی ڕەگەز یان زمان یان شارستانییەتی بێت، چونکە بیرۆکەی جادوویی لە گشت گەردوون لەسەر بنەمای وێکچوون دەبێت کە لە جێبەجێکردنی پرۆسە هاوشێوەکانی دەردەکەوێت. بەڵام ئەمە نابێتە بەڵگەیەك لەسەر بونی پەیوەندی مێژووی لەنێوانیان.

دەربارەی رێورەسمەکانی ناشتنی مردووەکان لەلایەن خوریەکان زانیاری کەممان لەبەردەست دایە. زۆر لە لێکۆلینەوەکان ئاماژە دەکەن کە تەرمی مەلیکی میتانی (باراتارنا) سوتێنراوە. بەڵام داواتر بۆمان دەرکەوت کە ئەم بۆچوونە پشتی بە شیکردنەوەیەکی هەڵە بەستووەو راست نییە.چونکە تووشراتا مەلیکی مەملەکەتی میتانی لە نامەیەکمی بۆ فیرعەونی میسری ئاماژە بەوە دەکات کە دەیەوێت (کەرشەك) بۆ باپیری بنیات بنێت. کەرشەك بریتییە لە پەرستگایەك بۆ مردووەکان یان شێوەیەك لەشێوەکانی گۆڕە کە لە بەرد دروستدەکرێت. هەروەها لە تێکستێك لە نووزی باس لەهەندێك پەیکەری بچووك دەکات کە تەمسیلی رۆحی مردووەکانی کردووە. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بوونی گرنگی یان پیرۆزییەکی تایبەتی مردووەکان لەلایەن خوریەکان.

بەڵام ئەوەی کە پەیوەستە بەرێوڕەسمی چۆنییەتی ناشتی مردووەکان ئەوا ئێمە هیچ زانیارییەکی وامان لەبەردەستدا نییە کە شایانی باسکردن بێت. بەڵام هیواخوازین لە داهاتوویەکی نزیك زانیاری نوێمان بەدەست بگات ئەویش لەئەنجامی ئەو هەڵکۆلینە شوێنەوارییانەی کە لەناوچەکانی باکووری وڵاتی دوو رووبار (کوردستانی عیراق) ئەنجامدەدرێت.

ئەدەب

خوریەکانی وڵاتی هیلال خەسیب هەر لە کۆنەوە بەشداریان لە تۆمارکردنی فۆلکلۆری شارستانییەتی سۆمەری و ئەکەدی کردووە، ئەمەش لەشێوەی ئەو تێکستانە دەردەکەوێت کە لێك جیاکردنەوەیان کارێکی گرانە هەربۆیە گشت ئەم تێکستانە بەتێکستە ئەدەبییەکان وەسفدەکرێن.

لەوەسفکردنی ئەم تێکستانە گرنگ ئەوەنییە کە پشتمان بەستاوە بەپێوەری ناوەڕۆك یان شێوە شیعرییەکەی ئەم تێکستانە. بەڵام گرنگ لەوەدایە کە ئەم تێکستانە چەندین جار کۆپی کراون، کە ئەمەش بۆ مەبەستی ڕاهێنان بووە. لەم کۆپیکردنەدا ڕەنگدانەوەی تەیاری فۆلکلۆری و شێواوی تەقلیدی نووسینی پێوەدیارە. ئەم کۆمەڵە تێکستە نووسراوانە لیستی هێماکانی نووسین و فەرهەنگی زمانەوانی و لیستی وشە مرادفەکان، سەرەڕای کۆمەڵەی تێکستەکانی تری تایبەت بە پێشبینی کردن و فالگرتنەوە و ئەفسانە و مەلحەمە وچیرۆکە ئەفسانەییەکان و پەند و........ هتد لە خۆدەگرێت. چینێکی تری ئەم تێکستانە پەیوەندی بە تەیارێکی تری فۆلکلۆری هەیە کە بەشێوەیەکی سنووردار بەدەستمان گەیشتووە. واپێدەچێت ئەم چینە خرابێتە نێو تێکستە ئەدەبییەکان دوای ئەوەی شێوازی دەربرینەکەی ئاڵوگۆڕکراوە.کە لێرەدا مەبەستمان لەو شیعرەیە کە بەزارەکی گوتراوە.

بەشێوەیەکی گشتی تێکستە ئەدەبییەکان پێشکەوتنێکی بەرچاویان بەخۆوە بینیوە لە ماوەی هەزارەی سێهەم و دووەمی پێش زاین. بەجۆرێك کە گەیشتە پلەیەك کە خاوەنی بنەمایەکی دیاریکراوو پێکهاتەیەکی جێگیر بووە. ئەمەش بەردەوام بوو تاکو کۆتایی هاتنی فۆلکلۆری نووسراوی شارستانییەتی وڵاتی دوو رووبار.

نووسەرە خوورییەکان بەشێوەی جۆراو جۆر بەشداریان لە دەوڵەمەند کردنی شارستانییەتی وڵاتی دوو رووبار کردووە، لە گرنگترینیان ئەمانەن :

١- ئەو بابەتانەی کە لە وڵاتی دوو رووبار زۆر باو بوو خوریەکان وەریانگرت و جارێکی تر بەشێوازی تایبەتی خۆیان دایانرێشتەوە و نووسیویانەتەوە.

٢- خوریەکان چەندین تێکستیان وەڕگێرا بۆ سەر زمانی خۆیان (زمانی خووری).

٣- ئەو ڕووداوانەی کە بەشێوەیەکی زارەکی وەك ئەفسانە یان چیرۆك دەگێردرانەوە، ئەوا خوریەکان وەریان گرت وجارێکی تر بەزمانی خووری و بەشێوازێکی تری نوێ نووسیویانەوە.

٤- خوریەکان بە تەواوی چوارچێوەی تێکستە ئەدەبیەکانیان فراوانکرد ئەویش بە خستنە پاڵی تێکستەکانی تایبەت بەئەفسانە و فاڵ لە فۆلکلۆری تایبەتی خۆیان.

لە پایتەختی مەملەکەتی میتانییەکان تاکو ئێستا هیچ کتێبخانەیەك نەدۆزراوەتەوە. بۆیە ئەوەی ئێمە بۆمان دەرکەوتووە لە وەرگرتنی خوریەکان و گرنگی دانیان بە ئەدەبی سۆمەری و ئەکەدی بەشێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تێکستانەی کە لە خاتووشا و ئۆغاریت و ئیمار دۆزراونەتەوە. هەروەك لە گردی عەمارنە لە وڵاتی میسر هەندێك تێکستی ئەدەبی نووسەرە خوریەکان دۆزرایەوە. (سەیری وێنەی ژمارە ٩ بکە)

زیاتر لەجارێك تەئکید لە سەر دەوری خوریەکان کراوەتەوە لە سەر گواستنەوەی ئەدەبی سۆمەری ــ ئەکەدی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێت زیادە ڕۆی تێدا بکرێت" لە هەندێك سەرچاوە بۆمان دەردەکەوێت کە قوتابخانەی تایبەت بە فێرکردنی نووسین و خوێندنەوەی زۆر پێشکەوتوو لە کوردستانی سووریا (باکووری سووریا) لەسەردەمی بابلی کۆن هەبووە. ئەم قوتابخانانە هەولیاندەدا کە بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بن. هەروەها ئەم قوتابخانانە پەیوەندییان لەگەڵ پێشکەوتنی ئەدەب لە وڵاتی بابل هەبووە.

لەماوەی چاخی برۆنزی کۆتایی پەیوەندییەکی پتەو هەبووە لەنێوان قوتابخانە حیسییەکان و ئەوانەی کوردستانی سووریا و بابل و ئاشوور. تێکستە دۆزراوەکانی ئەو کتێبخانەیەی کە بەم دواییە لە شاری ئیمار دۆزرانەوە تیشك دەخەنە سەر ئەم جۆرە پەیوەندییە و ڕوونی دەکەنەوە(١٠٠).

دەتوانین بڵێین کە نووسەرە خوریەکان بەشداریان لە جۆرە رۆشنبیرییەك کردووە کە لە گشت سنوورێکی زمانەوانی و سیاسیی و ئایینی دەرچووە. ئەمەش لە تێکستێکدا دەردەکەوێت کە تیایدا لە پاڵ ئەو ستوونەی کە وشە سۆمەریەکانی تێدا نووسراوەتەوە، ستوونەکی تر هەیە کە مانای وشە سۆمەریەکانی بە زمانی خووری تێدا نووسراوەتەوە. ئەو زمانە خوریەی کە لە نووسینەوەی ئەم تێکستە دا بەکارهاتووە جیاوازی هەیە لەگەڵ ئەو زمانە خوریەی کە لە تێکستەکانی نیوەی دووەمی

(١٠٠) پشکنینەکانی نێردەی فەرەنسییەکان لە ناوچەی ئیمار (گردی مەسکەنە کە لە دووری ٩٠ کم لە رۆژهەڵاتی شاری حەلەب دایە) بە سەرپەرشتی مارگۆن لە ماوەکانی (١٩٧٢ ــ ١٩٧٤ ز) بووە هۆی دۆزینەوەی زیاتر لە (١٥٠٠) تابلۆی مێخی کە تێکستەکانی بە زمانەکانی سۆمەری و ئەکەدی وخووری و حیسی لەسەر نووسرابوونەوە، زۆربەی ئەم تێکستە مێخیانە بۆ سەدەی (١٣ پ.ز) دەگەڕێتەوە. بەشی هەرەزۆری ئەم تێکستانە تایبەتن بە کتێبخانەی یەك لە فاڵچییەکانی ئەو سەردەمە. توێژەر(ئارنۆ ــ Arnaud) هەڵستا بە بڵاوکردنەوەی تێکستە سۆمەری و ئەکەدییەکان کە نزیکەی ژمارەیان (٨٠٠) تێکست دەبوو، بەڵام تێکستە خووری وحیسییەکان تاکو ئێستا بڵاو نەکراوەتەوە.

هەزارەی دووەمی پێش زاین بەکارهاتووە. ئەم جیاوازییەی نێوانیان بەجۆرێك بوو کە هەندێك لە توێژەرەکان وتیان ئەمەی دوایی بەزارێکی تایبەتی نووسراوەتەوە.

هەروەها لە شاری ئۆغاریت هەندێك پارچەی شکاوی تێکستی نووسراو دۆزراوەتەوە. کە تیایدا بۆمان دەرکەوت کە ئەم پارچە تێکستە شکاوانە لیستی وشەکانیان بەشێوەیەکی تەرتیب کراو لەسەر نووسرابوو. تەرتیب کردنی وشەکانیش لەم لیستانە لەسەر بنەمای شێوەی هێماکانی نووسینی مێخی بووە. ئەمانەش بەهەمان شێوەی تێکستەکانی تر بۆ چەند ستوونێك بەشکرابوون.کە ستوونی یەکەم بۆ وشە سۆمەرییەکان و ستوونی دووەم بۆ وشە ئەکەدیەکان و ستوونی سێهەم بۆ وشە خوریەکان وستوونی چوارەم بۆ وشە ئۆغاریتییەکان تەرخانکرابوون. بوونی ستوونی خووری لە پێش ستوونی ئۆغاریتی بۆ مان دەردەخات کە ئەم جۆرە لیستانە لەرێگەی قوتابخانە خوریەکانەوە گواستراوەتەوە بۆ قوتاخانە ئۆغاریتییەکان.

هەروەها لە ئۆغاریت بەهەمان شێوە لیستێك بەناوی خوداوەندەکان هەیە کە بەسێ زمان نووسراوەتەوە ئەوانیش (سۆمەری ــ خووری ــ ئۆغاریتی). لەسەر هەمان لیستی ناوبراو فەرهەنگێك هەیە کە بە چوار زمان نووسراوەتەوە.لیستی خوداوەندەکان بەم شێوەیەی کە بەدەستمان گەیشتووە گونجاوە لەگەڵ زنجیرەی خوداوەندەکانی (سۆمەری ـــ ئەکەدی) (AN = Anum) لەگەڵ بوونی هەندێك جیاوازی لە نێوانیان. هەروەها لە ئیمار لیستێکی هاوشێوەی لیستەکەی پێشوو دۆزرایەوە، بەڵام ئەمەیان بەدوو زمان نووسرابووەوە کە ئەویش زمانەکانی (سۆمەری، خووری) واتە زمانی سێهەم کە ئۆغاریتی بوو لەم تێکستەدا نەبوو.

پێشتر ئاماژەمان بە هەندێك تێکستی شکاو و پارچە پارچە بوو کرد. ئەم پارچە تێکستانە هەندێك لە پێشبینییەکانی بابلیەکان کە بۆ سەر زمانی خووری وەرگێڕدرابوو لەسەر تۆمار کرابوو. تابلۆیەکی تر هەیە کە پێشبینی ڕوودانی بوومەلەرزە دەکات. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر بڵاوبوونەوەی کۆمەلەی پێشبینییەکانی ئەکەدییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوچە خوریەکان. ئەمەشیان لەڕیزی زنجیرەی پێشبینییە بابلیەکان دەربارەی فەلەك ناسی کە بە (ئینۆما ئانۆ ئیلیش) ناسراوە دادەنرێت.

لە نموونەی ئەو جۆرە ئەدەبەی کە بە ئەدەبی دانایی (أدب الحكمة) ناسراوە دانەیەکی لە ئۆغاریت دۆزرایەوە. ئەمەش بریتییە لە تێکستێك کە لە هەشت دێڕ پێکهاتووە کە بە زمانی ئەکەدی نووسینی مێخی نووسراوەتەوە هەروەها لەپاڵ ئەمەش لەسەر هەمان تابلۆ ماناکەی بۆ سەر زمانی خوریەکان وەرگێڕدراوە.

لەنێوان ئەو داستانانەی کە لەبنەڕەتدا دەگەڕێنەوە بۆ وڵاتی نێوان دوو رووبار کە تاکو ئێستا بەدەستمان گەیشتوون، تەنها یەکێکیانە کە بەزمانی خووری نووسراوتەوە، ئەویش داستانی گەلگامێشە کە مەلیکی شاری ئۆرۆك بووە لە سەردەمی بەرەبەیانی بنەماڵەکان. ناتوانین شوێنی نووسین و دارشتنی ئەم داستانە دیاریبکەین لەبەر زۆری ئەو سەرچاوانەی کە ئەم بابەتەیان گێڕدراوەتەوە. ئەمەش چونکە چیرۆکە جیاوازەکانی سەردەمی بابلی کۆن دەربارەی گەڵگامێش لە دەوروبەری هەزارەی دووەمی پێش زایین بەشێوازێکی نوێ نووسراوەتەوە و چاودێری رێزمانی تێدا تەواو رەچاو کراوە. ئەم چیرۆکەش لەسەر (١٢) تابلۆی قورین نووسراوەتەوە. هەرچی دانە کۆنەکانی ئەم چیرۆکەن بەتایبەتی ئەوانەی کە بۆ سەردەمی بابلی کۆن و سەردەمی بابلی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە ئەوا بەشێوەیەکی ناتەواو بەدەستمان گەیشتووە. هەروەها ئەو تێکستانەی کە ئەم چیرۆکەیان بەزمانی خووری لەسەر نووسراوەتەوە گشتیان لەشاری خاتووشا دۆزراوەتەوە و زۆر بەکورتی نووسراونەتەوە. ئەمەش چونکە تابلۆکان بەشکاوی بەدەستمان گەیشتوون.

بەڵام لەگەڵ ئەوەش ئاشکرایە کە دوو کۆمەڵە تێکستی جیاواز هەیە کە کارەکانی گەلگامێشی لەخۆگرتووە. کۆمەڵەی یەکەم بەناوی (ئەژدیهای دارستانی ئیرز)ە. ئەم ئەژدیهایە بە (خواوە) ناودەبرێت. لە نێوان (١٢) تابلۆکەی تایبەت بەم داستانە ئەم بەشەیان لە تابلۆی یەکەم تاکو تابلۆی پێنجەم لەخۆ دەگرێت، ئەوەی کە باسی ئەمەیان دەکات کە ڕووداوەکانی زیاتر لەسەر ٤ تابلۆ نووسراوەتەوە. بەڵام کۆمەڵەی دووەم بەگەلگامێش ناوبراوە.

حیسییەکانیش جارێکی تر جیرۆکی گەلگامێشیان نووسیوەتەوە. ئەمەش دوای ئەوەی لە خوریەکانیان وەرگرتوەوە و پاشان بەزمانی حیسی نووسیویانەتەوە، ئەوەی کە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە چیرۆکی گەلگامێش لە زمانی خوری نووسراوەتەوە ئەوەیە کە ناوی گەلگامێش تیایدا بەشێوازە کۆنەکەی (بێلگامێش) ئاماژەی پێکراوە. ئەم ناوەش (بێلگامێش) لەسەردەمی ئەکەدی کۆن و لەسەردەمی هەردوو بنەماڵەی ئیسن ولارسە زۆر بەکارهاتووە، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە بەکارهێنانی ناوی بێلگامێش لە چیرۆکە خوریەکان بەڵگەیە لەسەر کۆنی چیرۆکەکە یان بەلایەنی کەم بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی ئەکەدی دەگەڕێتەوە.

هونەری شێوەکاری (الفن التشکیلی)

بەشێوەیەکی گشتی ناتوانین لەناوچە خوریەکان وەسفی هونەری شێوەکاری بکەین، چونکە هیچ پەیکەرێکی شوێنەواری لەناوچە خوریەکان نەدۆزراوەتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ئەو بەڵگە هونەریانەی کە تاکو ئێستا لە ناوچە خوریەکان دۆزراونەتەوە دوو جۆرن کە ئەمانەن :

١- هونەری دروستکردنی گلێنە و ڕازاندنەوەی. (سەیری وێنەی ژمارە ١٣- ١٤- ١٥- ١٦ بکە).

٢- هونەری دروستکردنی مۆری لوولەیی. (سەیری وێنەی ژمارە ٧ بکە).

لەم دوو جۆرەدا نموونەی هونەری خوریەکان بۆمان دەردەکەوێت کە یەك پارچەیی مەملەکەتی میتانی ڕێخۆشکەر بووە بۆ خێرایی بڵاوبوونەوەی داهێنانە هوونەریەکانی خوورییەکان. هەر بۆیە جێگای خۆیەتی باس لە هونەری مەملەکەتی میتانی بکەین. بەڵام لە بەکارهێنانی زاراوەی هونەری خوری ئەوا تووشی چەند کێشە و زەحمەتییەك دەبینەوە. گرنگترینیان کە پێویستە تێروانینێکی هونەری یەکگرتوو هەبێت لە سنووری ناوچە خوری نشینەکاندا، لە ماوەیەکی درێژ کە لە کۆتایی هەزارەی سێهەمی پێش زایین تاکو سەدەی ١٤ پێش زایین. ئەمەش شتێکە کە تاکو ئێستا لە نموونە هوونەریەکانی خوریەکان وەك گلێنەکاری و مۆرە لوولەییەکان بەدەست نەهاتووە.لە شاری ئورکیش کە دەکەوێتە باکووری وڵاتی دوو رووبار (کوردستانی عێراق) پەیکەری دوو شێری درووستکراو لەبرۆنز دۆزرایەوە لەسەر هەر یەکێك لەم دوو شێرە نووسینی مێخی هەبوو. لەئەنجامی ئەم نووسینە بۆمان دەرکەوت کە پەیکەری ئەم دوو شێرە وەك بەردی بناغەی تایبەت بە دروستکردنی پەرستگای خوداوەند نەرگال بووە لەسەردەمی مەلیك (تیش ــ ئەتەل). ئەم دوو پەیکەرەش تاکە بەڵگەن لەسەر داهێنانی هونەری خوریەکان لە ماوەی کۆتایی هەزارەی سێهەمی پێش زایین. (سەیری وێنەی ژمارە ١٠ بکە). پەیکەری ئەم دوو شێرە بەشێوەیەکی زۆر جوان و شارەزایانە دروستکراوە. هەرچەندە کاریگەری شێوازی هونەری وڵاتی دوو رووبار بە پەیکەری ئەم دوو شێرەوە دیارە، بەجۆرێك کە هیچ تایبەتمەندییەکی ناوەخۆیی یان داهێنانێکی بنەڕەتی نوێی تێدا بەدەرنەکەوتووە.

توێژەرەکان سەلماندیان کە کاریگەریەکی هونەری خووری بەهێز هەبووە، کە ڕەنگدانەوەی خۆی هەبووە لە کارە هونەریەکانی وەك (هەڵکۆڵینی دەرپەریو، هەڵکۆڵینی بەرجەستە) (نەحتی بارز، نەحتی مجەسسەم). بەتایبەتی ئەو کارە هونەریانەی کە لە دەولەتەکانی باشووری رۆژهەڵاتی وڵاتی ئەنادۆڵ و باکووری سووریا (کوردستانی تورکیا و سووریا) دۆزراونەتەوە، بەتایبەتی ئەوانەی کە بۆ کۆتایی سەردەمی مەملەکەتی حیسی گەورە و سەردەمی حیسی کۆتایی دەگەڕێتەوە.لەبەر ئەوەی

ئەو بەڵگانەی کە دەربارەی هونەری خوریەکان هەیە تاکو ئێستا نەناسراون. توێژەرەکان نەناسینی تایبەتمەندییەکانی هونەری خوریەکانیان بۆ کەمی پارچە شوێنەوارییە دۆزراوەکان لە باکووری سووریا گەڕاندەوە.

هەروەك هەندێکی تر لە توێژەرەکان دەڵێن ناوەڕۆکی فیکری ئەو کارە هونەریانەی کە بۆ یادگاری دروستکراون و لە ئاسیای بچووك دۆزراونەتەوە، ئەوا هەر لەسەرەتاوە لە ئاسیای بچووك دروستکراون و بۆ هیچ بنەڕەتێکی یان ئەسلێکی بیانی ناگەڕێتەوە. هەر بۆیەش ئەم کۆمەڵە توێژەرانە چاوەڕێی دۆزینەوەی هیچ بنەڕەتێکی هونەری خوریەکان ناکەن لە سەردەمی مەملەکەتی میتانی.

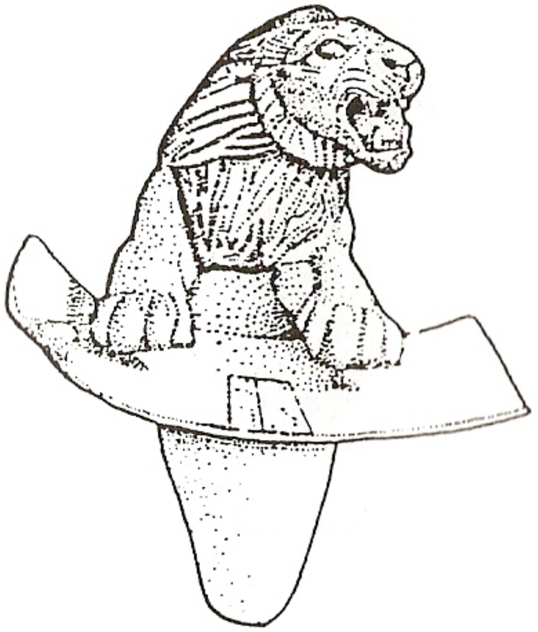

پەیکەرێك لە پەرستگای نەرگال لە ئورکیش (١٩٧٠ پ.ز)

لە بەناوبانگترین کارەکانی شێوەکاری بەرجەستە (الفن المجسم) لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میتانییەکان لە سەدەی پانزەی پێش زاین بریتییە لە پەیکەری ئیدریمی مەلیکی ئالالاخ. مەلیك ئیدریمی لەم پەیکەرەدا بەشێوەیەکی دانیشتوو لەسەر تەختی دەسەڵاتی خۆی دەردەکەوێت. ئەم پەیکەرەش کاریگەری هوونەری کۆنی سووریای پێوە دیارە.

لەناو یەکێك لە بیرەکانی پەرستگای خوداوەند ئاشوور لە شاری ئاشوور پارچەیەکی شوێنەواری دۆزرایەوە کە بریتییە لە وێنەی خوداوەندی چیا کە لەگەڵ دوو بزنی کێوی دایە. بەپشت بەستن بە تایبەتمەندییە مێژوویی و هونەریەکانی ئەم پارچە شوێنەوارییە مێژوویەکەی بۆ سەدەی پانزەی پێش زایین دەگەڕێتەوە. ئەم پارچە شوێنەوارییە بەنموونەیەکی تایبەتمەندی هوونەری خوریەکان دادەنرێت لە ماوەی سەردەمی حوکم کردنی مەملەکەتی میتانیدا. بەڵام هەندێك لە توێژەرەکان بەم دواییە دەڵێن کە مێژووی ئەم پارچە شوێنەوارییە بۆ سەردەمی ئاشووری کۆن دەگەڕێتەوە. هەروەك هەندێك نموونەی نایابی هونەری پەیکەرسازی خوورییەکانمان بەدەست گەیشتووە لەوانەش سەری بزنێکی شاخدار کە لە ئالا لاخ دۆزروەتەوەو مێژووەکەی بۆ سەردەمی باڵادەستی دەوڵەتی میتانیەکان دەگەرێتەوە (سەیری وێنەی ژمارە ١١ بکە). هەروەها لەشاری نوزی لەسەر دیواری یەکێك لە کۆشکەکانی مەلیکێکی خووری نەناسراو وێنەیەکی رەنگاو رەنگی نایاب دۆزراوەتەوە کە چەندین دیمەنی ئەندازەیی و رووەکی و ئاژەڵی و مرۆیی لە خۆگرتووە، (سەیری وێنەی ژمارە ١٧ بکە)

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە هونەری شێوەکاری خوریەکان لەژێر کاریگەری داب و نەریت و شێوازی ناوەخۆیی بووە. بەڵام چالاکبوونی لایەنی کارە هونەریە رێکوپێکەکان یارمەتیدەر بووە لە سەر بڵاوبوونەوەی شێوازی هونەری و بابەتی فیکری نوێی دیاریکراو لە سنووری جوگرافی فراوانی وڵاتەکەدا.

لەماوەی سەدەی ١٥ پ.ز چەند جۆرێکی نوێی گلێنە لە ڕۆژهەڵاتی کۆن سەریان هەڵدا. ئەم جۆرە نوێیەی گلێنە بەشێوەیەکی فراوان لەناو خاکی مەملەکەتی میتانی بلاوبووەوە. واتە لە مەڵبەندی مەملەکەت و هەروەها لەو ناوچانەی کە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەلایەن مەملەکەتی میتانی بەڕێوەدەبران لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا. ئەم جۆرە گلێنە بەشێوازە تایبەتییەکەی و زەخرەفە جوانەکانیان جیادەکرێنەوە. لەنێوان ئەم گلێنانە بەزۆری کاسەی درێژ و بنکە بچووك دەبینرێت.کە لەسەر شێوەی دوگمەی قۆپچە دەردەکەون. رووی دەرەوەی ئەم جۆرە گلێنانە بەڕەنگە تۆخەکانی وەك (گەنمیەکی سۆرباو، رەش) ڕەنگکراون، بەڵام وێنەکانی سەریان بەرەنگی سپی وێنەکێشراون. وێنەکانیش بریتی بوون لە هەندێك وێنەی ئەندازەیی وەك: {حەلەزۆنی، سێگۆشە، شەریتی مەزفوور، هێڵی خواروخێچ} ئەمە سەرەرای بوونی وێنەی هەندێك زیندەوەرو رووەکی وەك :{ باڵندە، بزن، گەڵای دارخوورما} لەسەر رووی گلێنەکە.

ئەم جۆرە گلێنەیەش بەگلێنەی نووزی ناوبانگی دەرکردووە. ئەمەش چونکە بۆ یەکەم جار لە شاری نوزی (کەرکووك) دۆزرایەوە، پاشان لەچینی چوارەمی شاری ئالاڵاخ دۆزرایەوە. ئەم جۆرە گلێنەیە تاکو کۆتایی سەدەی ١٣ پ.ز بەردەوام بوو لەبەکارهێناندا واتە دوای کۆتای هاتنی مەملەکەتی میتانی بەماوەیەکی درێژ ئەم جۆرە گلێنەیە هەر باو بووە لەبەکارهێناندا.

لەقۆناغی کۆتایی سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئەم جۆرە گلێنەیە جۆرێکی تری نوێی تیادا سەری هەڵدا کە ئەمەیان بەگلێنەی عەتشانە ناسراوە. عەتشانە ناوی تازەی ئەو ناوچەیەیە کە لەکۆن بە ئالاڵاخ ناوبانگی دەرکردبوو. گلێنەی عەتشانە بە زەخرەفە رووەکییە رێکوپێکەکانی دەناسرێتەوە. پێکهاتەی ئەو ڕەنگانەی کە ئەم جۆرە گلێنەی پێ رەنگ کراوە تاڕاددەیەك لە ڕەنگی وێنەکانی کۆشکەکانی دورگەی کریت دەچێت. ئەمەشیان مێژووەکەی بۆ سەردەمی پێش سەرهەڵدانی گلێنەی نووزی دەگەڕێتەوە. (سەیری وێنەی ژمارە ١٤ بکە)

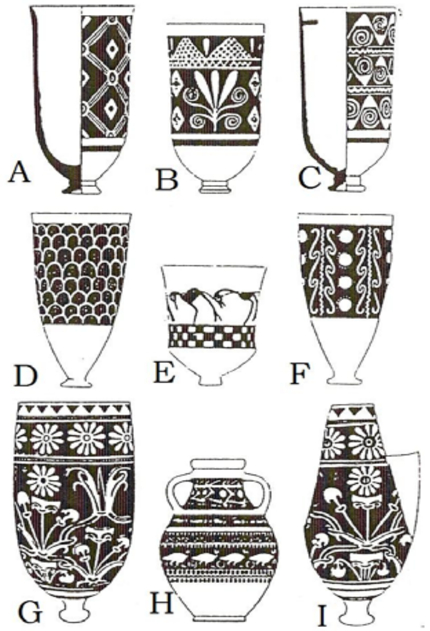

A,B,C : نمونەکانی گلێنەی نووزی.(شێواز :گلێنەی نووزی)

D,E,F : نموونەکانی گلێنەی گردی براك (شێواز : گلێنەی نووزی)

G,H,I : نمونەکانی گلێنەی ئالاڵاخ (شێواز : گلێنەی گردی عەتشانە).

چاپی ئەو مۆرە لوولەییانەی کە لە سەر تابلۆ قورینەکان لە شاری ئاررابخا دۆزراونەتەوە بە شێوازە تایبەتییەکەی خۆیان دەناسرێنەوە. ئەو مۆرە لولەییانەی کە لەشاری ئارابخا دۆزراونەتەوە ئەمرۆ بە مۆری کەرکوك ناسراون. ئەو مۆرە لوولەییانەی کە لەناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی و ناوچەکانی تری دەرەوەی دەسەلاتیان دۆزراونەتەوە لە رووی هونەرییەوە هاوشێوەی مۆرە لوولەییەکانی ئارابخان. هەربۆیە ئەوانە هەر بە مۆرە لوولەییەکانی کەرکوك ناودەبرێن. بەشی هەرە زۆری ئەو مۆرە لوولەییانە لە ماددەیەك دروستکراون کە ئەمرۆ شوشەی لێ دروستدەکرێت.هەروەك پەلەکردن لە دروستکردن و خێرا تەواو کردنی ئەم مۆرە لولەییانە بە شێوەیەکی ئاشکرا بە رووخساری مۆرە لولەییەکە دیارە. هەروەها نەقش و وێنەکانی سەر مۆرەکە بەیارمەتی ئامێرێکی کونکەری نوك تیژ دروستکراوە. ئەم جۆرەی مۆرە لولەییەکان بە (نموونەی سادە) ناسراوون. لەئەنجامی خێرایی تێکچوونی ئەو ماددانەی کە ئەم جۆرە مۆرانەی لێ دروستکراوە ئەوا بۆ چەندین جار ئالوگۆڕیان پێکراوە. هەربۆیەش بەڵگەمان هەیە کە لەو سەردەمەدا تەنها تاکە کەسێك نزیکەی پێنج جۆر مۆری لولەیی بەکارهێناوە لەماوەی نزیکەی تەنها ١٠ ساڵدا. (سەیری وێنەی ژمارە ٧ بکە)

لەپاڵ ئەم جۆرە مۆرە لولەییە سادانە کە لەلایەن چینی هەژاری دانیشتوانەوە بەکاردەهات، هەندێك مۆری لولەیی تر دۆزراونەتەوە کە بەشێوەیەکی زۆر جوان وریکوپێك لەماددەیەکی بەهێز وگرانبەها دروستکراون. وەك بەردی هیماتایت(بەردی سوور)، ئەم جۆرە مۆرە لولەییانە بە جۆری (رێك وپێك و نایاب) ناسراون.لە باشترین مۆرەکانی ئەم چینە ژمارەیەك مۆری مەلەکین کە لە گرنگترینیان مۆری مەلیکی میتانی ساوشتاتار ـ ١٤٢٠ پ.ز (سەیری وێنەی ژمارە ٣ بکە) ــ مۆری مەلیکی ئارابخا ئیتخی ــ تیشثوب کە ئەمەشیان بە ماوەیەکی کەم لەدوای ئەمەی پێش خۆی دروستکراوە. (سەیری وێنەی ژمارە ٥ بکە)

مۆرە لوولەییەکانی کەرکوك تارادەیەك لە رووی هونەرییەوە هاوشێوەیە لەگەڵ مۆرەکانی بابلی و سووریەکان. بەڵام ئەوەی کە مۆرە لوولەییەکانی کەرکوك لەمانە جیادەکاتەوە بریتییە لە شێوازی دارشتن و رێکخستنی وێنەکان لەسەر رووبەری دیاریکراوی مۆرەکە. لە گرنگترین بابەتەکانی سەر مۆرە لوولەییەکانی کەرکوك بریتین لە :

١- بوونەوەرە ئەفسانەییەکان (ئەمەش هەندێك بونەوەری ئەفسانەیی دەگرێتەوە وەك ئەو زیندەوەرانەی کە بەشێکیان مرۆڤە و بەشەکەی تریشی ئاژەڵییە).

٢- داری ژیان (شجرە الحیاە)، ئەمەش جۆرە دارێکە کە زۆر لایان پیرۆز بووە، بەشی سەرەوەی ئەم جۆرە دارە تا رادەیەك بە دار خورما دەچێت.

٣- بازنەی رۆژی باڵدار (قرص الشمس المجنح) کە ئەمەشیان بەزۆری لەلایەن هەندێك لە بوونەوەرە ئەفسانەییەکان بەرز کراوەتەوە.

٤- دەمامکی عاتوور ــ Hathor[97]، ئەمەش جۆرە دەمامکێکە کە لەلایەن خوداوەندێکی میسرییەکۆنەکان بەکاردەهێنرا.

٥- ئەبی هۆل ــ Sphinx [98] ئەمەش جۆرە گیانەورێکی ئەفسانەییە کە لەناو مۆرە لوولەییەکان زۆر بەکاردەهات. ئەم گیانەوەرەش سەری مرۆڤە، بەڵام لەشی ئاژەڵە. ئەمەشیان لای میسرییە کۆنەکان زۆر بەکرهێنراوە.

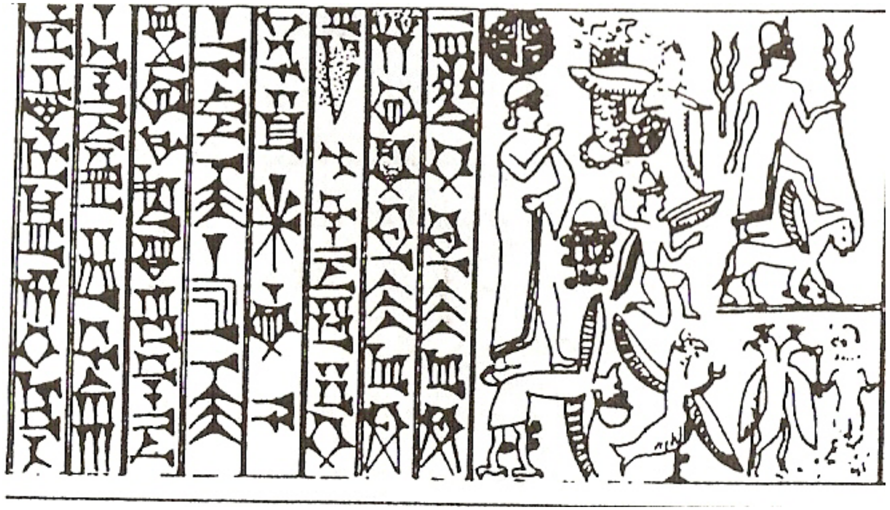

(٩٧) عاتور خوداوەندێکی ئافرەتی میسرییە کۆنەکانە، بەرپرسی فەرمانی جۆراوجۆر بووە وەك (حاکمی ئاسمان و رۆحی زیندووی دارەکان و خوداوەندی خۆشی و سەماو مۆسیقا بووە)،ئەم خوداوەندە لەسەر شێوەی جۆراوجۆر بەدەرکەوتووە وەك (چێڵ، پلینگ، ئافرەتێکی گەنجی بەپێکەنین)، ئەم خوداوەندە پەرستگای لە چەندین شاری میسری هەبووە.

(٩٨) ئەمەش بریتییە لە پەیکەرێکی ئەفسانەیی کە لاشەی ئەم پەیکەرە لە هەندێك بەشی ئاژەڵە زیندووەکان پێکهاتووە، وەك : پلنگێکی باڵدار کە سەرێکی ئافرەتی هەیە، ئاژەڵ کە سەری فرعەونی هەیە، پلنگ کە باڵی بازی هەیە.... هتد.

شێوەکانی سەر مۆرە لوولەییەکان بەزۆری بەسەر رووبەری دیاریکراوی مۆرە لوولەییەکە بلاۆکراوەتەوە بەبێ ئەوەی ریزبەندکرابن. هەروەها تێبینی دەکەین کە رووبەری مۆرەکە بەشێوەیەکی گشتی بە وێنە و نووسین و زەخرەفەکانی پڕکراونەتەوە بێ ئەوەی هیچ مەساحەیەکی بەتاڵی بەجێ هێشتبێت. (سەیری وێنەی ژمارە (٦) بکە) هەندێك جار رووبەری سەر مۆرەکە کراوە بەدوو بەش. مۆرە لوولەیە ئاشوورییەکان بەتایبەتی ئەوانەی بۆ سەدەی (١٤ پ.ز) دەگەڕێتەوە لە رووی شێوەوە زۆر لە مۆرە لوولەییەکانی کەرکوك دەچن. بەجۆرێك کە هەمان وێنە و شێوەکانی سەر مۆرە لوولەیەکانی خوریەکان لەخۆ دەگرێت. بەڵام ئەوەی کە مۆرە لولەییە ئاشوورییەکە لە مۆری خوریەکان جیادەکاتەوە ئەوەیە کە دابەش کردن و تەرتیب کردنی وێنەکان لەسەر مۆری ئاشووری گرنگییەکی زۆری پێدراوە. دوای ئەمەش جۆرێکی تری مۆری ئاشووری سەری هەڵداوە کە بە مۆرە لوولەییەکانی سەردەمی ئاشووری ناوەڕاست ناسراون. ئەم جۆرە مۆرەی دوایی هیچ جۆرە پەیوەندییەکی بە مۆرە لولەییەکانی کەرکووك نییە چ لەلایەنی شێوازی پێکهاتە و چ لە لایەنی بابەتەکانی سەر مۆرەکە.

لیستی خشتەکان

جەدوەلێکی مێژوویی کە بەراسورد لە نێوان ناوچەکان و مەلیکەکانیان دەکات (بەپێی مەنهەجی مێژوویی کورت)

	ترکلتی نەنورتای	ترخالیای چوارەم			ئەتەل تیششوب	
میسر	یەکەم ١٢٣٣ــ ئاشوور ١١٩٧ پ.ز	مەملەکەتی حیسییەکان	کیزوڤەتنا	حلب ئالالاخ	مەملەکەتی میتانی	ساڵ پێش این
	تەجلات بلیسەری	خاتوشیلی یەکەم				
	یەکەم	١٥٦٠ پ.ز				
	١١١٤ ــ١٠٧٦ پ.ز	مورشیلی یەکەم				
		١٥٣٠ پ.ز				
		خانتیلی		شاررا ــ نیل		١٥٠٠
		زیدانتا	پیلییا	ئەبیا ــ نیل		
ئەحوتمسی یەکەم				ئلیم ـ ئیلیمما		
١٤٩٧ ــ ١٤٨٢ پ.ز				ئیدریمی	باراتارنا	
					١٤٧٠ پ.ز	
ئەحوتمسی سێیەم		تیلیبینو	ئیشپوتاخشو		کورتا	
١٤٧٩ ــ ١٤٢٥ پ.ز			ئیخیا		شوتەرنای یەکەم	١٤٦٠
	ئاشوور نادن ئەخخی یەکەم	ترخالیای یەکەم			بارساتاتار	١٤٤٠
ئەمینۆفیسی دووەم		خاتوشیلی دووەم	شوناششورای یەکەم	نیقمیپا	ساوشتاتار	
١٤٢٨ ــ ١٤٠٠ پ.ز					باراتارنای دووەم	١٤٢٠
ئەحوتمسی چوارەم					ئەرتاتامای یەکەم	
١٤٠٠ ــ ١٣٩٠ پ.ز			شوناششورای دووەم			١٤٠٠
ئەمینۆفیسی سێیەم		ترخالیای دووەم			شوتارنای دووەم	
١٣٩٠ ـ ١٣٥٢ پ.ز					ئەرتاشومارا	١٣٩٠
					توشراتا	
		ئەرنەوەندای یەکەم			١٣٦٥ ــ ١٣٣٥ پ.ز	
ئەمینۆفیسی چوارەم = ئەخناتوون	ئاشوور ئۆباڵتی یەکەم ١٣٥٣ ـ ١٣١٨پ.ز	شۆپیلۆلیومای یەکەم ١٣٥٥ ـ ١٣٢٠ پ.ز			ئەرتاتامای دووەم شوتارنای سێیەم	
توت ـ عەنخ ـ ئاموون					شەتتی وازا	
١٣٣٢ ــ١٣٢٣پ.ز						
		ئەرنەوەندای دووەم				
	ئەدەد نیراری یەکەم	مورشیلی دووەم				
	١٢٩٥ ـ ١٢٦٤ پ.ز				شەتتووارای یەکەم	١٢٩٠
					وازا ــ شەتتا	
رەمسیسی دووەم	شلمانسەری یەکەم	خاتوشیلی سێیەم			شەتتووارای دووەم	١٢٤٠
١٢٧٩ ــ ١٢١٢ پ.ز	١٢٦٣ ـ ١٢٣٤ پ.ز	١٢٦٥ ـ ١٢٣٦پ.ز				

(جەدوەلێکی مێژوویی بەپێی مەنهەجی مێژووی کورت)

سەردەمی ئەکەدی (٢٢٣٠ ــ ٢٠٩٠) پ.ز شەرروکین (سەرجۆنی ئەکەدی) نەرام سین (٢١٥١ ــ ٢١١٥)پ.ز شارکەللی شەرری (دەورویەری ٢١١٤ ــ ٢٠٩٠) پ.ز سەردەمی گووتییەکان (٢٠٩٠ ــ ٢٠٤٨)پ.ز سەردەمی بنەماڵەی ئووری سێیەم (٢٠٤٧ ــ ١٩٤٠) پ.ز شولگی (٢٠٢٩ ــ ١٩٨٢)پ.ز ئەمار ــ سین (١٩٨١ ــ ١٩٧٣) پ.ز شوسین (١٩٧٢ ــ ١٩٦٤) پ.ز ئەبیی سین (١٩٦٣ ــ ١٩٤٠)پ.ز	کیکلیب ــ آتل حاکمی توکریش (شەتمر ــ مات) ئەتەل شین حاکمی ئورکیش و نەوار تیش ــ ئەتەل (نەینەوا) ــ ؟ تیش ــ ئەتەل (ئورکیش) ــ ؟ تیش ــ ئەتەل (کەراخار)
سەردەمی بابلی کۆن حەمورابی (بابل) (١٧٢٨ ــ ١٦٨٦) شەمشی ئەدەدە ، ئیشمی داگان هەردووکیان حاکمی وڵاتی ئاشوور بوون زیمری لیم (ماری) سەمسۆ دیتانا (بابل) (١٥٦١ ــ ١٥٣١) پ.ز	ئەتەل ــ شین (بوورونلوم) شوکرم ــ تیشووب (ئیلخەت) نونیب ــ شەویری (خابوراتوم) شەددو ــ شەرری (ئازۆخینوم) تیش ــ نولی (مەردەمان) شوننام (نورشم) ئەنیش ــ خوربی (خەششۆم)

نەخشـــــــەكان

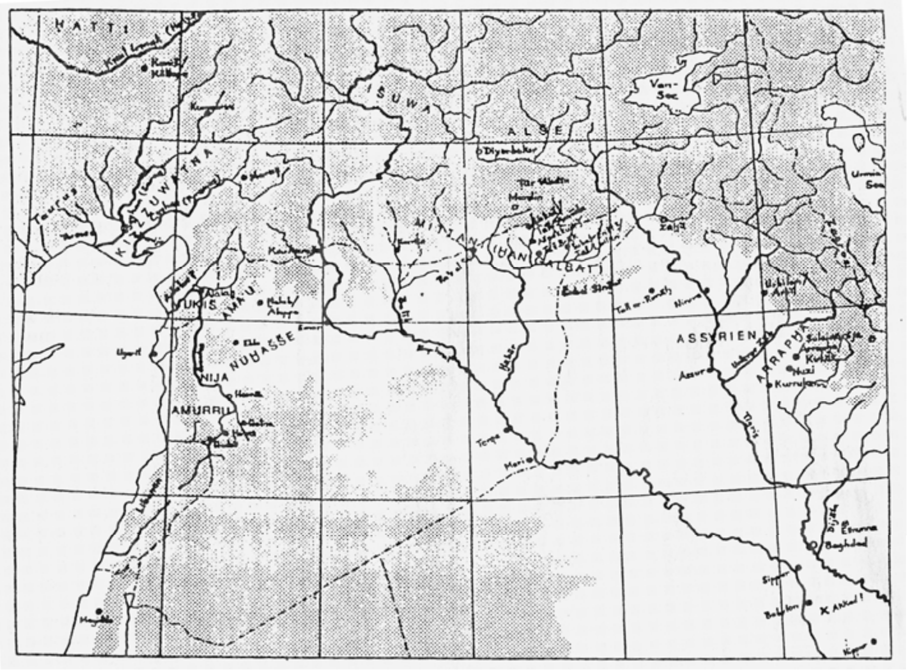

نەخشە ــ ١ ــ

(گرنگترین ناوچەکانی خوورییەکان)

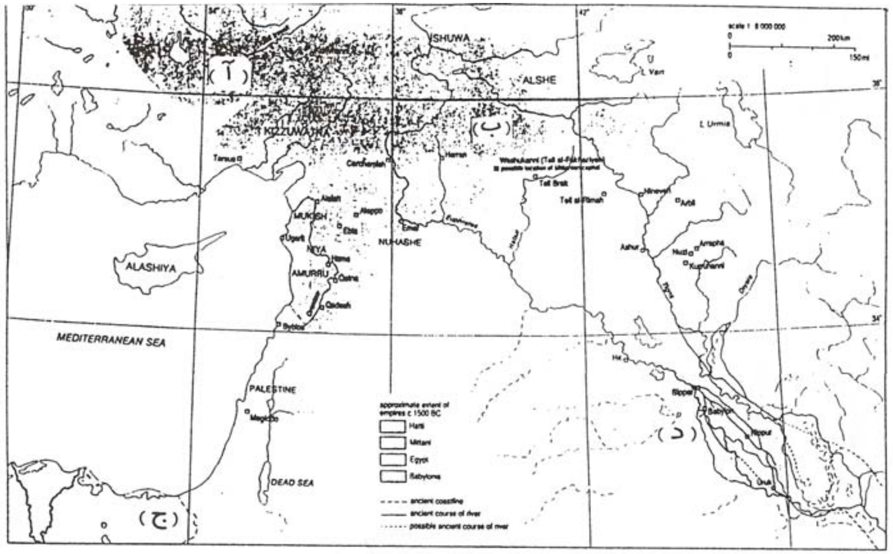

نەخشە ـ ٢ ـ

(سنووری نزیکەیی هەریەکە لە مەملەکەتەکانی (أ) حیسی ، (ب) میتانی ،(ج) میسری ، (د) بابلی، لە دەوروبەری ١٥٠٠ پ.ز.)

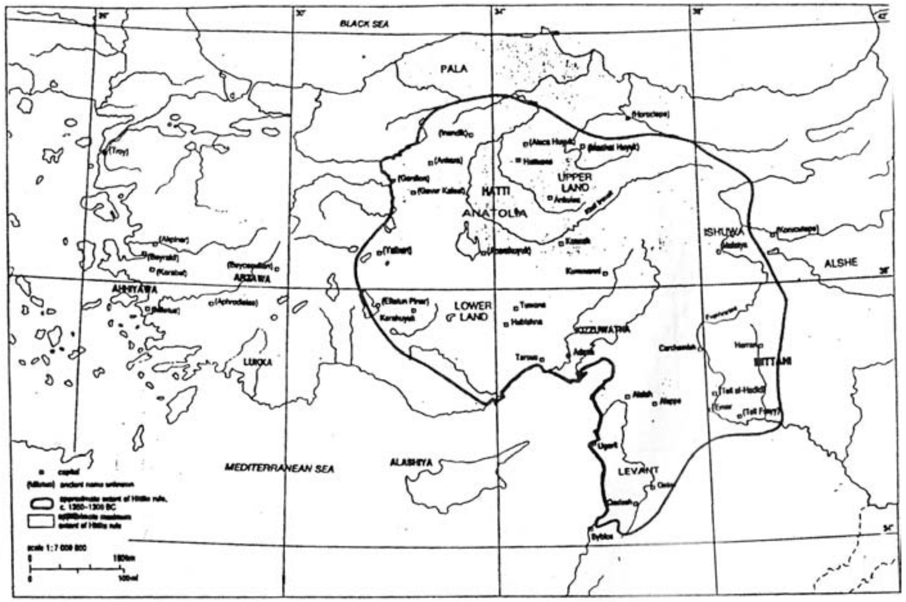

نەخشە ــ ٣ ــ

(ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حیسییەکان لە دەوروبەری ١٣٥٠ ــ ١٣٠٠ پ.ز)

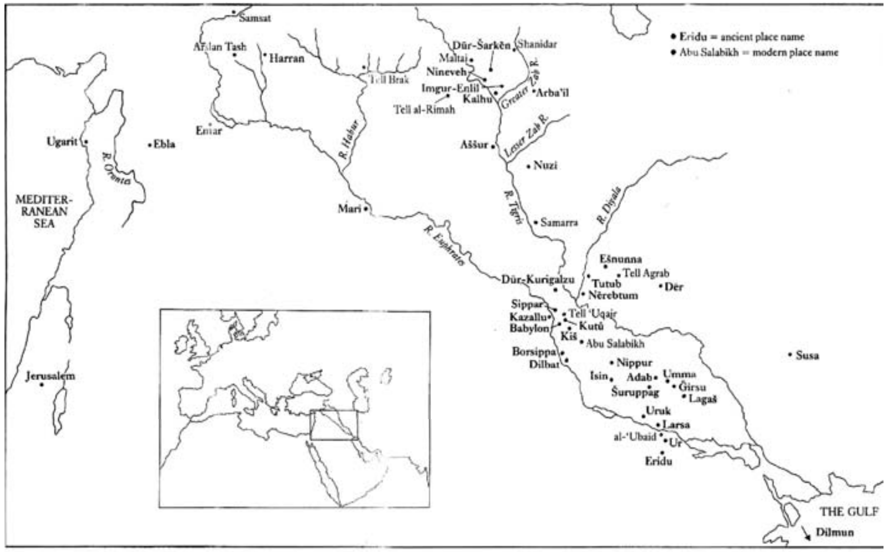

نەخشە ــ٤ ــ

گرنگی شارستانییەتی ناوچەکانی کوردستان لە وڵاتی دوو رووبار دەردەخات (وەرگێڕ).

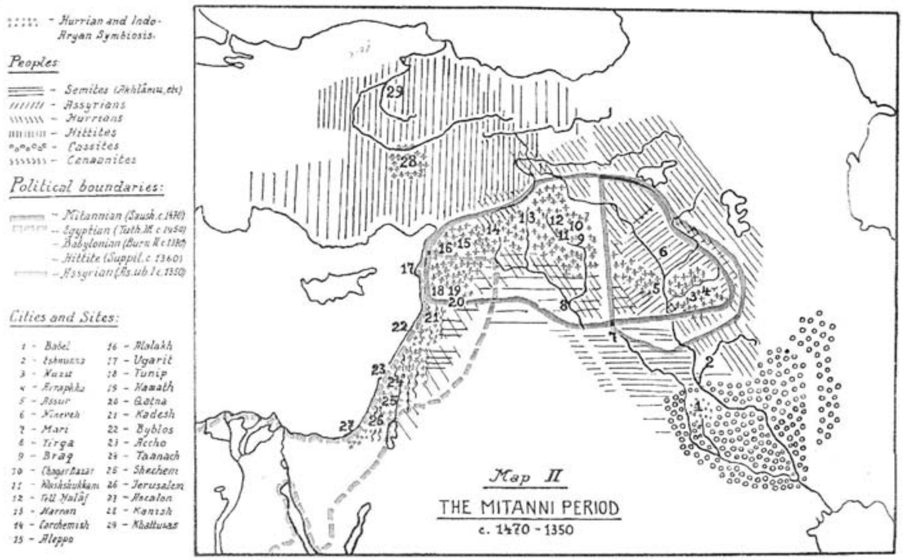

نەخشە ــ ٥ ــ

سنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مەملەکەتی میتانی لە ١٤٧٠ ــ ١٣٥٠ پ.ز (وەرگێڕ)

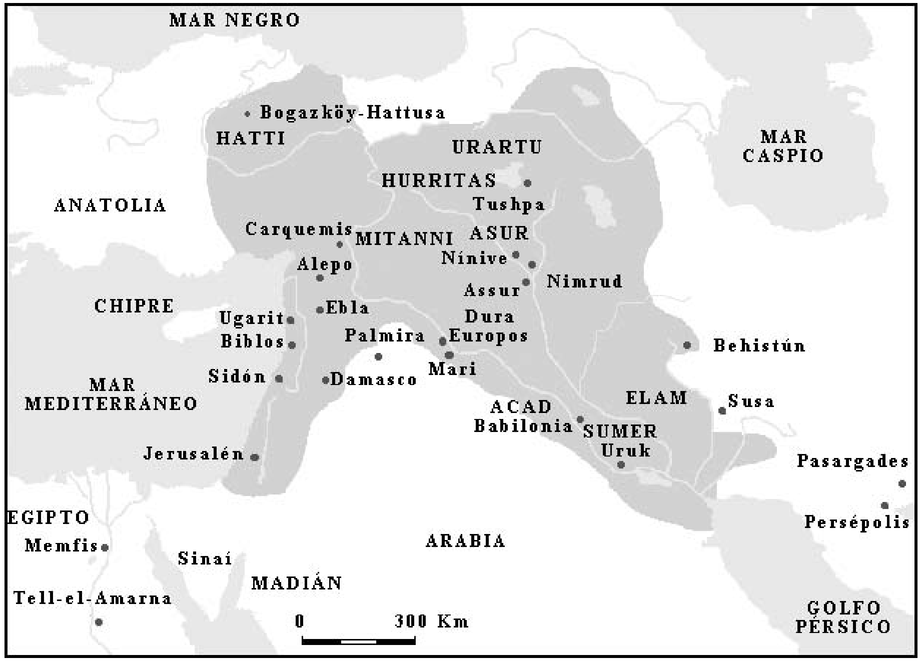

نەخشە ـ ٦ ــ

گرنگترین ناوچە شارستانییەتەکانی ڕۆژهەڵاتی کۆن بەگشتی . (وەرگێڕ).

وێـنـەکـــــان

Sello del rey Suppiluliuma y de la reina Tawananna hallado en Ugarit

وێنەی ــ ١ ــ

مۆری مەلیکی حیسی شۆبیلۆلیۆمای یەکەم کە لە ئۆگاریت دۆزراوەتەوە کە بەشێوەیەکی ئاشکرا کاریگەری هونەری خوورییەکانی پێوە دیارە (وەرگێڕ)

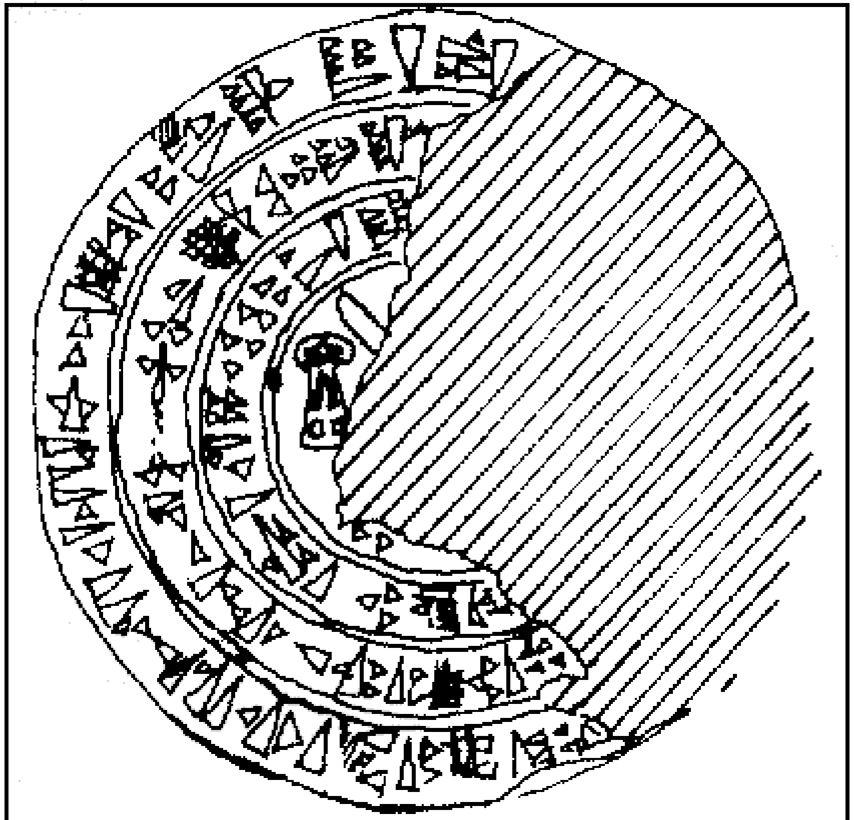

Sello del rey Arnuwanda de Bogazköy

وێنە ــ ٢ ــ

مۆری مەلیك ئەرنۆ فەندا کە لە بۆغازکۆی دۆزراوەتەوە (وەرگێڕ)

وێنە (٣)

تێکستێکی مێخی کە تەمغەی مۆری مەلیکی میتانی ساووشتاتاری پێوەیە (وەرگێڕ)

سـەرچـاوە:

J. Roger : ARAM NAHRAIM , Pl. XXI ,fig. 26

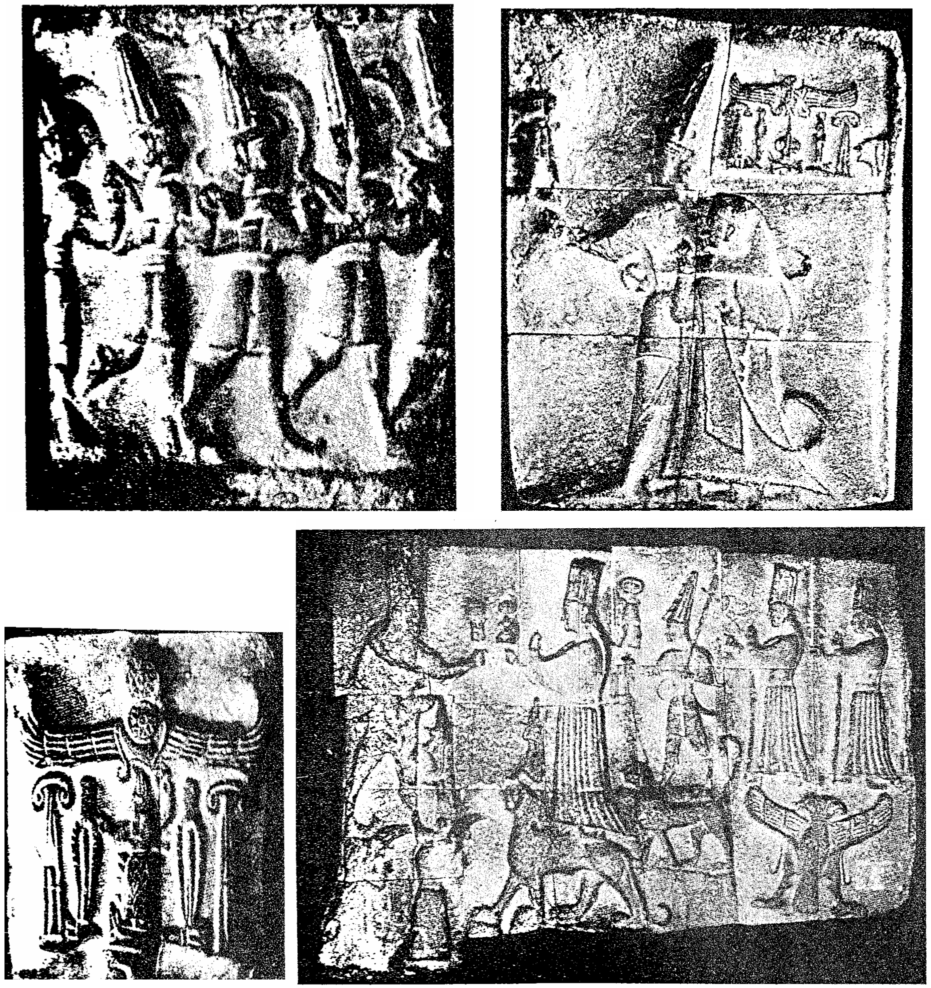

وێنە (٤)

بەشێك لە نەخشە هەڵكۆڵدراوەكانی یازلیكایا (وەرگێڕ)

سەرچاوە :

J. Roger : ARAM NAHRAIM , Pl. XXIX ,fig. 37

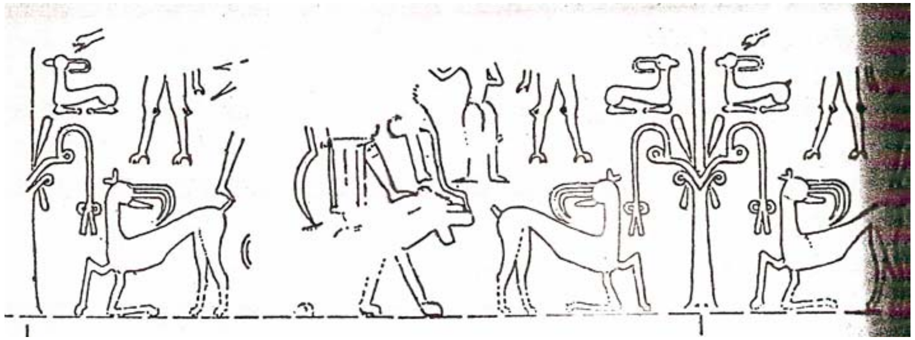

وێنە (٥)

تەمغەی مۆرێکی لوولەیی تایبەت بە مەلیکی خانی کەلبات (وەرگێڕ)

سەرچاوە :

H. Frankfort : Cylinder Seals ,London : 1939 ,p274 ,fig.88

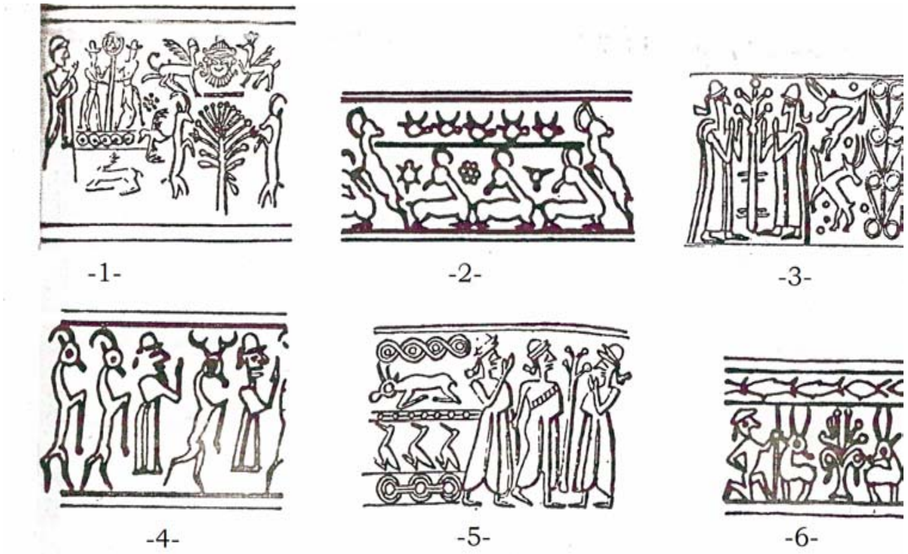

وێنە (٦)

تەمغەی چەند مۆرێکی میتانی کە لە نوزی دۆزراوەتەوە (وەرگێڕ)

سەرچاوە :

IBID: P. 183 ,fig :44-49.

-1-

-2-

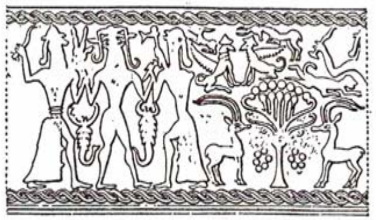

-3-

- 4 -

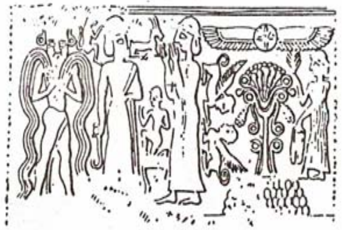

- 5 -

وێنەی (٧)

تەمغەی چەند مۆرێکی لولەیی سەردەمی میتانییەکان کە لە شاری کەرکوك دۆزراونەتەوە بێجگە لە مۆری ژمارە (٥) کە لە شاری ئاشوور دۆزراوەتەوە . (وەرگێڕ)

سەرچاوە :

IBID: P.184 , fig. 50-54.

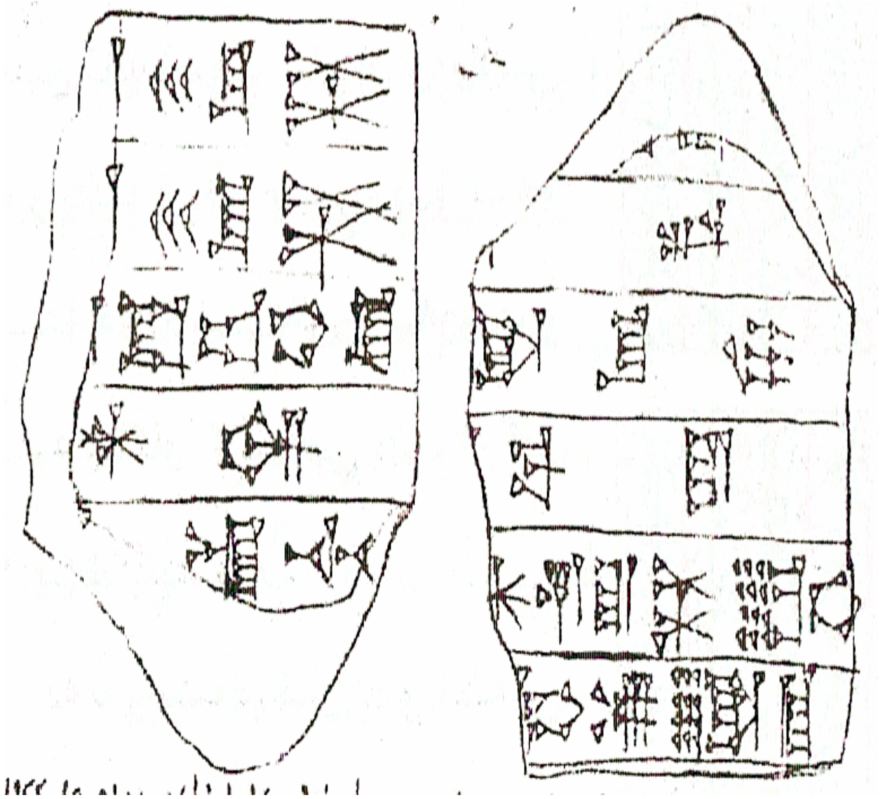

وێنە (٨)

نووسراوێکی مەلیك ئیتخی تیشووب پاشای ئارابخا (وەرگێڕ)

سەرچاوە : قەرەداغی ، فاضل : مێژووی دێرینی کوردستان ، ٢٠٠٤ ز ،لا ٢١٧.

وێنەی (٩)

تابلۆیەك مێخی كە باس لە پەیماننامەیەك دەكات لەنێوان مەلیكی ئۆغاریت ومەلیكی كەركەمیش ، ئەم پەیماننامەیە زیاتر پەیوەندی بەلایەنی بازرگانی هەیە، كە تیایدا باس لە ئەگەری كوژرانی بازرگانێكی یەكێك لەم دوولایەنە دەكرێت لەسەر خاكی ئەوەكەی تریان و چۆنییەتی قەرەبۆكردنەوەی. لەناوەڕاستی تابلۆیەكە تەمغەی مۆرێك هەیە ، لەتێكستە مێخییەكانی چواردەورەی مۆرەكە دەردەكەوێت كە خاوەنی مۆرەكە ناوی (ئینی ــ تیشووب)ە. ئەم ناوەش بەهەردوو جۆر نووسینی مێخی و نووسینی هیرۆغلیفی لە سەر مۆرەكە نووسراوەتەوە . هەروەها ناوی باوك و باپیری مەلیك (ئینی ــ تیشووب) هاتووە ، ئەویش (شاهورونو)ی كوڕی (شاری ــ كوشوخ)ە . ئەم تابلۆیە لە كۆشكی ئۆغاریت دۆزراوەتەوە و مێژووەكەی بۆ ساڵی ١٢٥٠پ.ز دەگەڕێتەوە. ئێستا لە مۆزەخانەی دیمەشقە. (وەرگێڕ)

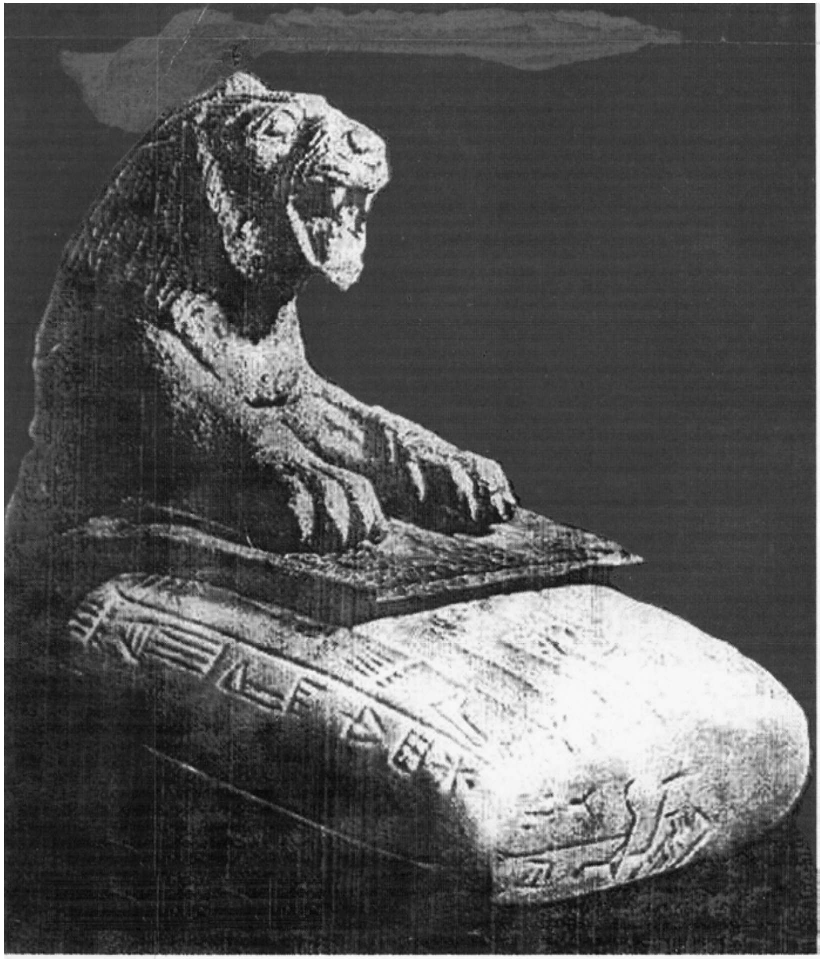

وێنە (١٠)

نووسراوێكی مێخی مەلیكی خووری (تیش ــ ئەتەل) مەلیكی ئوركیش كە ڕەنگە ئەم تابلۆ بەردینە بەردی بناغەی پەرستگایەك بوبێت لەسەردەمی ئەكەدی .(وەرگێڕ)

سەرچاوە :

بوستغیت ، نیكولاس : حچارەالعراق وێپارە ، بغداد : ١٩٩١ ، ص ٩٢ ، شكل :١١٤ .

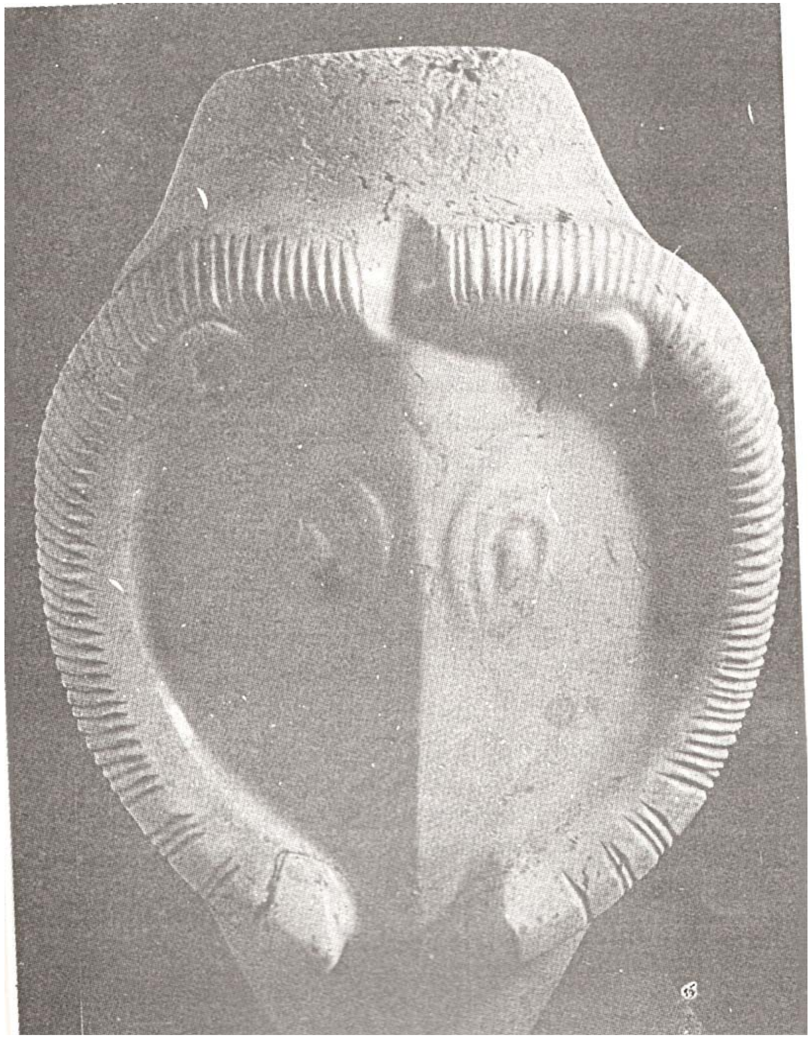

وێنە (١١)

بزنێکی شاخدار کە بەیەکێك لە نموونە نایابەکانی هونەری خوورییەکان لەقەڵەم دەدرێت . مێژووی ئەمەش بۆ سەردەمی باڵا دەستی میتانییەکان لە ئالالاخ دەگەڕێتەوە .(وەرگێڕ)

سەرچاوە :

هەمان سەرچاوەی پێشوو : . لا ٩٣ ، وێنە : ١١٦ .

وێنە (١٢)

گلێنەی سەردەمی میتانییەکان لە گردی عەتشانە (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

J. Roger : ARAM NAHRAIM , Pl. XXIX ,fig. 28 a,b.

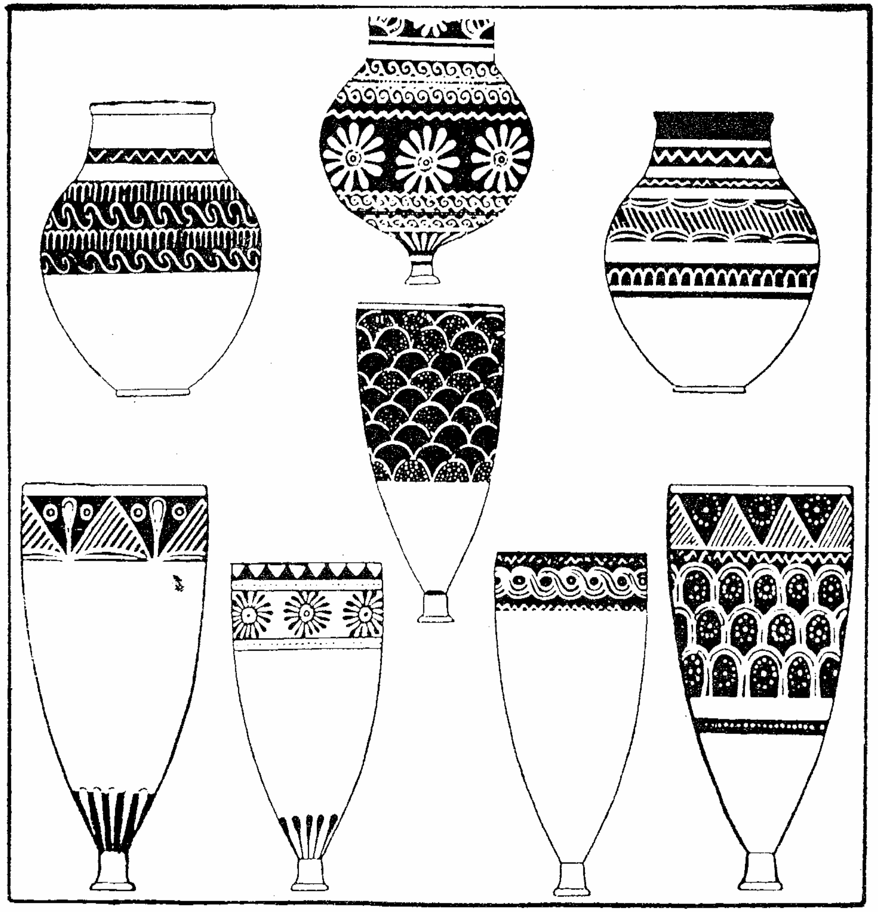

وێنە (١٣)

گلێنەی سەردەمی میتانییەکان لە گردی عەتشانە (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

Ibed : fig. 29 a

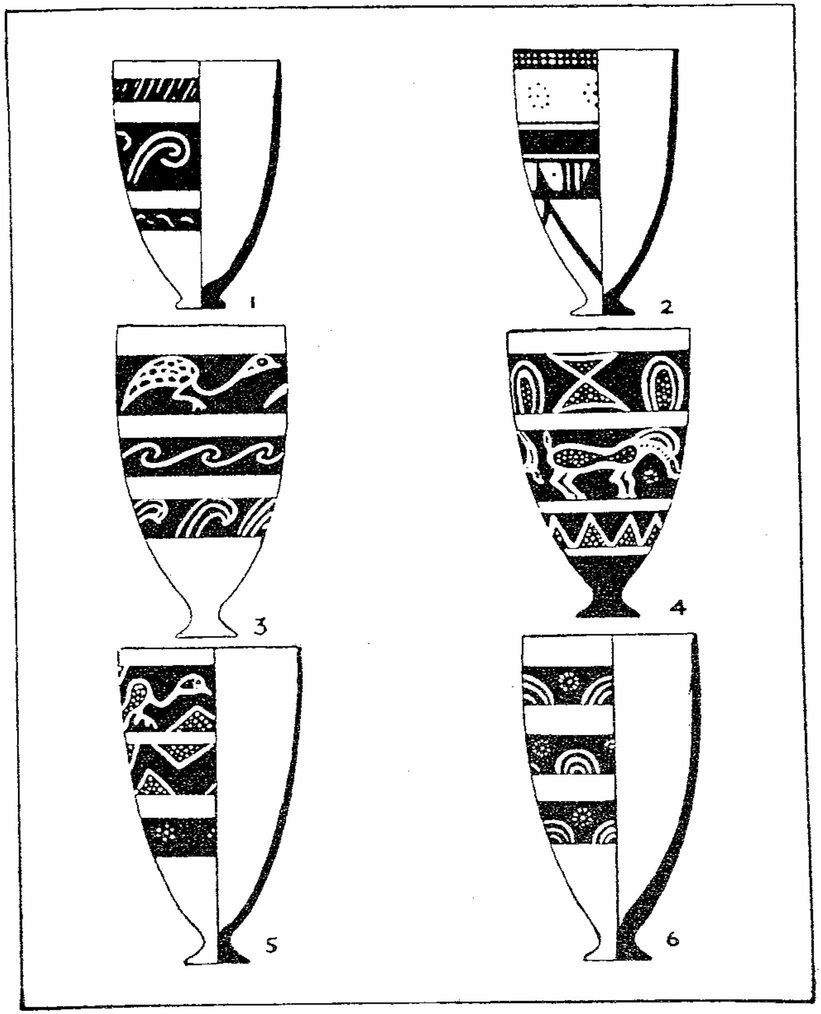

وێنە (١٤)

گلێنەی سەردەمی میتانییەکان لە گردی بیللا . (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

Ibed : fig. 27

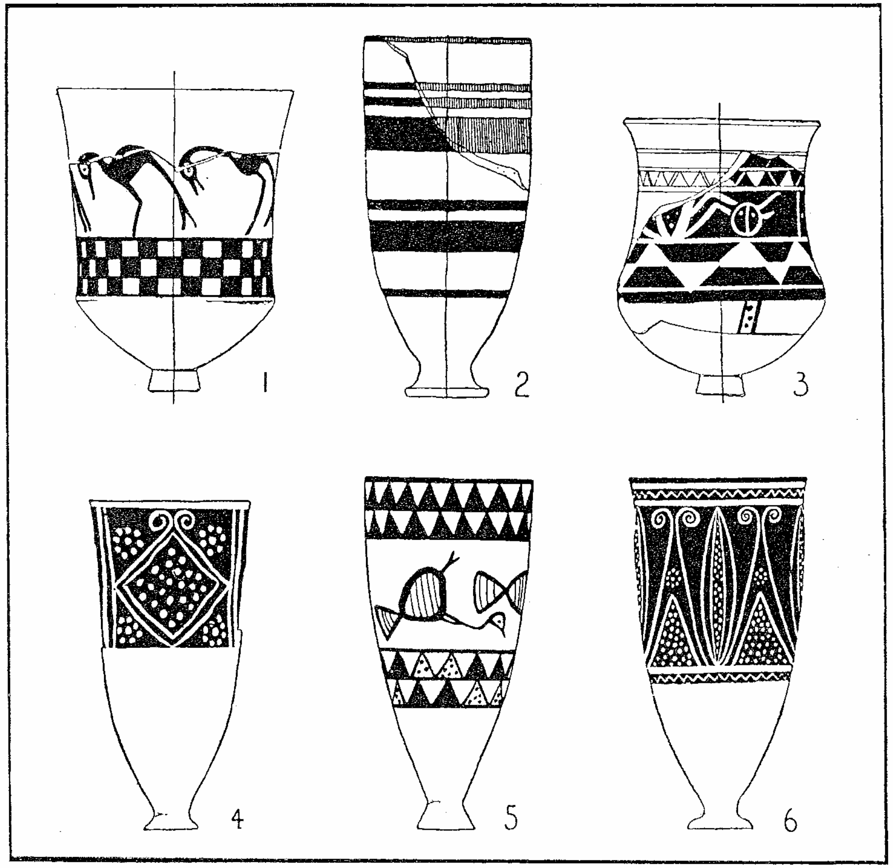

وێنە (١٥)

نموونەی گلێنەی سەردەمی میتانی لە گردی براك. (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

Ibed : fig . 29b

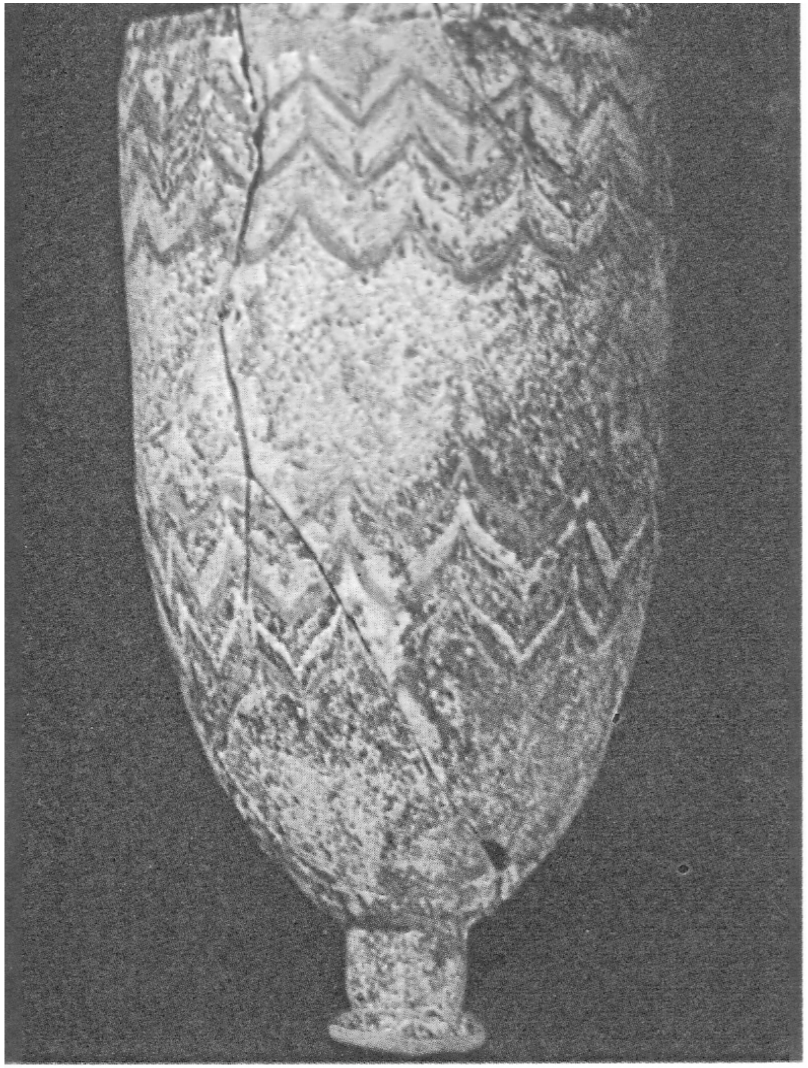

وێنە (١٦)

نموونەی گلێنەیەکی سەردەمی میتانی لە گردی رماح (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

بوستغیت ، نیکولاس : حچارەالعراق وێپارھ ، بغداد : ١٩٩١ ، ص ٩٢ ، شکل :١١٤ .

وینه (١٧)

وێنەیەکی سەر دیوار کە لەناو یەکێك لە کۆشکەکانی مەلیکە خوورییەکان لە شاری نووزی دۆزراوەتەوە .

(وەرگێڕ)

سەرچاوە :

هەمان سەرچاوەی پێشوو : لا ٩٢ ، وێنە :١١٤ .

لیستی سەرچاوەکان

Al-Fouadi, Abdul-Hadi (1978): Inscriptions and Reliefs From Bitwāta, Sumer 34, 122–129.
Al-Khalesi, Yasin Mahmoud (1977): Tell al-Fakhar (Kurruḫanni), a dimtu-Settlement, Excavation Report, Assur 1/6, 1–42 (= 81–122).
Archi, Alfonso (1977): I poteri della dea Ištar ḫurrita-ittita, Oriens Antiquus 16, 297–311.
– (1979): Associations des divinités hourrites, Ugarit-Forschungen 11, 7–12.
Arnaud, Daniel (1977): Traditions urbaines et influences semi-nomades à Emar, à l'âge du Bronze récent, in: Le Moyen Euphrate, Zone de contacts et d'échanges, Actes du Colloque de Strasbourg, 10–12 mars 1977, ed. J. Cl. Margueron, Leyden, 246–264.
Arutjunjan, Nikolaj V. (1966): Novye urartskię nadpisi Karmir-blura, Erevan.
Astour, Michael C. (1968): Semitic Elements in the Kumarbi Myth: An Onomastic Inquiry, Journal of Near Eastern Studies 27, 172 to 177.
– (1972): Ḫattušiliš, Ḫalab, and Ḫanigalbat, Journal of Near Eastern Studies 31, 102–109.
– (1973): A North Mesopotamian Locale of the Keret Epic?, Ugarit-Forschungen 5, 29–39.
Avetisjan, Grayr Mkrtičevič (1978): Hurrity na rubežah maloj Azii do ustanovlenija moguščestva Mitanni, Drevnij Vostok 3, 5–24, 259.
Balkan, Kemal (1957): Letter of King Anum-hirbi of Mama to King Warshama of Kanish, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri, 31 a, Ankara.
– (1960): Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, Anatolia 5, 99–131.
Benedict, Warren C. (1960): Urartians and Ḫurrians, Journal of the American Oriental Society 80, 100–104.
Beran, Thomas (1957): Assyrische Glyptik des 14. Jahrhunderts, Zeitschrift für Assyriologie 52 (= NF 18), 141–215.

Bin-Nun, Shoshana R. (1975): The Tawananna in the Hittite Kingdom, Texte der Hethiter 5, Heidelberg.
Birot, Maurice (1973): Nouvelles découvertes épigraphiques au palais de Mari (salle 115), Syria 50, 1–12.
Bittel, Kurt (1950): Nur hethitische oder auch hurritische Kunst?, Zeitschrift für Assyriologie 49 (= NF 15), 256–290.
Bittel, Kurt, e. a. (1975): Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, Boğazköy-Ḫattuša. Ergebnisse der Ausgrabungen 9, Berlin.
Boese, Johannes/Gernot Wilhelm (1979): Aššur-dān I., Ninurta-apil-Ekur und die mittelassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 71, 19–38.
Bork, Ferdinand (1906): Mitanni-Namen aus Nippur, Orientalistische Litteratur-Zeitung 9, 588–591.
– (1909): Die Mitannisprache, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 14/1–2, Berlin.
Bottéro, Jean (1949): Les inventaires de Qatna, Revue d'Assyriologie 43, 1–40, 137–215.
– (1954): Le problème des Ḫabiru à la 4ᵉ Rencontre Assyriologique Internationale, Cahiers de la Société Asiatique 12, Paris.
Brandenstein, Carl-Gustav von (1937): Zum Churrischen aus den Ras-Schamra-Texten, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 91 (= NF 16), 555–576.
– (1940): Zum Churrischen Lexikon, Zeitschrift für Assyriologie 46 (= NF 12), 83–115.
Brinkman, John A./Vasil Donbaz (1977): A Nuzi-type tidennūtu-Tablet Involving Real Estate, Oriens Antiquus 16, 99–104, Tav. V–VII.
Brock, N. van (1959): Substitution rituelle, Revue Hittite et Asianique 17 (fasc. 65), 117–146.
Brünnow, Rudolph Ernst (1890): Die Mitâni-Sprache, Zeitschrift für Assyriologie 5, 209–259.
Brunner, Hellmut (1956): Mitanni in einem ägyptischen Text vor oder um 1500, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 4, 323–327.
Buccellati, Giorgio (1967): Cities and Nations of Ancient Syria, Studi Semitici 26, Roma.
Burney, Charles/David M. Lang (1975): Die Bergvölker Vorderasiens. Armenien und der Kaukasus von der Vorzeit bis zum Mongolensturm, Magnus Kulturgeschichte, Essen.
Bush, Frederic W. (1964): A Grammar of the Hurrian Language, Dissertation Brandeis University, University Microfilms, Ann Arbor 64–12, 852.

– (1973): The Relationship Between the Hurrian Suffixes -ne/-na and -nni/e/-nna, in: Orient and Occident, Essays Presented to Cyrus H. Gordon, ed. H. A. Hoffner, Jr., Alter Orient und Altes Testament 22, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, 39–52.
Carruba, Onofrio (1973): Die Annalen Tuthalijas und Arnuwandas, in: Festschrift Heinrich Otten, ed. E. Neu/Ch. Rüster, Wiesbaden, 37–46.
Cassin, Elena (1958): Nouveaux documents sur les Ḫabiru, Journal asiatique 246, 225–236.
– (1974): Le palais de Nuzi et la royauté d'Arrapḫa, in: Le palais et la royauté. XIXe Rencontre Assyriologique Internationale Paris 1971, ed. P. Garelli, Paris, 373–392.
Cecchini, Serena M. (1965): La ceramica di Nuzi, Studi semitici 15, Roma.
Charpin, Dominique (1977): L'onomastique hurrite à Dilbat et ses implications historiques, in: M.-Th. Barrelet e. a.: Méthodologie et critiques I: Problèmes concernant les Hurrites, Centre National de la Recherche Scientifique, Centre de Recherches Archéologiques, Publications del'U. R. A. 8, Paris, 51–70.
Chiera, Edward/Ephraim A. Speiser (1926): A New Factor in the History of the Ancient East, Annual of the American Schools of Oriental Research 6, 75–92.
Chow, Wilson Wing-Kin (1973): Kings and Queens of Nuzi, Dissertation Brandeis University, University Microfilms, Ann Arbor 73–32, 371.
Çığ, Muazzez/Hatice Kızılyay/Armas Salonen (1954): Die Puzriš-Dagan-Texte der Istanbuler Archäologischen Museen, Teil I, Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom. 92, Helsinki.
Collon, Dominique (1975): The Seal Impressions From Tell Atchana/Alalakh, Alter Orient und Altes Testament 27, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Dalley, Stephanie/Christopher B. F. Walker/J. David Hawkins (1976): The Old Babylonian Tablets From Tell al Rimah, [London].
Delitzsch, Friedrich (1881): Wo lag das Paradies?, Leipzig.
Deller, Karlheinz (1976): Materialien zu den Lokalpanthea des Königreiches Arrapḫe, Orientalia Nova Series 45, 33–45.
– (1981): Die Hausgötter der Familie Šukrija S. Ḫuja, in: Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of E. R. Lacheman, ed. M. A. Morrison/D. I. Owen, Winona Lake, 47–76.
Diakonoff (D'jakonov), Igor M. (1961): Sravnitel'no-grammatičeskij obzor hurritskogo i urartskogo jazykov, in: Peredneaziatskij Sbornik, Moskva, 369–423.

Diakonoff (D'jakonov), Igor M. (1971): Hurrisch und Urartäisch, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft 6, Neue Folge, München.
– (1972): Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos, Orientalia Nova Series 41, 91–120.
– (1978): Hurrito-urartskij i vostočno-kavkazskie jazyki, Drevnij Vostok 3, 25–38, 260.
Diakonoff, Igor M./Ninel Jankowska (1975): Zum Mythos von den vorderasiatischen Ariern: Die „Leichenverbrennung" des Königs Parrattarna, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Altorientalische Forschungen 2, 131–132.
Dietrich, Manfried/Oswald Loretz (1969): Die soziale Struktur von Alalaḫ und Ugarit (V). Die Weingärten des Gebietes von Alalaḫ im 15. Jahrhundert, Ugarit-Forschungen 1, 37–64.
– (1969/70): Die soziale Struktur von Alalaḫ und Ugarit (II). Die sozialen Gruppen ḫupše-namê, ḫaniaḫḫe-ekû, eḫele-šûzubu und marjanne nach Texten aus Alalaḫ IV, Welt des Orients 5, 57–93.
– (1970): Die soziale Struktur von Alalaḫ und Ugarit (IV), Zeitschrift für Assyriologie 60, 88–123.
– (1975 a): Kollationen zum Musiktext aus Ugarit, Ugarit-Forschungen 7, 521–522.
– (1975 b): Das Ritual RS 1.5 = CTA 33, Ugarit-Forschungen 7, 525–528.
Dietrich, Manfried/Oswald Loretz/Walter Mayer (1972): Nuzi-Bibliographie, Alter Orient und Altes Testament – Sonderreihe 11, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Dietrich, Manfried/Oswald Loretz/J. Sanmartin (1974): Ugaritisch ilib und hebräisch '(w)b „Totengeist", Ugarit-Forschungen 6, 450–451.
– (1975): Notizen zum Opfertext RS 24.260 = UG. 5, S. 586 Nr. 11, Ugarit-Forschungen 7, 543–544.
Dijk, Jan J. A. van (1971): Nicht-kanonische Beschwörungen und sonstige literarische Texte, Vorderasiatische Schriftdenkmäler der staatlichen Museen zu Berlin NF 1 (17), Berlin.
Dinçol, Ali M. (1969): Die fünfte Tafel des Išuwaš-Festes, Revue Hittite et Asianique 27 (fasc. 84–85), 25–40.
Dobel, Allan/Frank Asaro/H. V. Michel (1977): Neutron Activation Analysis and the Location of Waššukanni, Orientalia Nova Series 46, 375–382.
Draffkorn (-Kilmer), Anne (1959): Hurrians and Hurrian at Alalaḫ: An Ethno-Linguistic Analysis, Dissertation University of Pennsylvania.
– (1974): The Cult Song With Music From Ancient Ugarit: Another Interpretation, Revue d'Assyriologie 68, 69–82.

Draffkorn-Kilmer, Anne/Richard L. Crocker/Robert R. Brown (1976): Sounds From Silence. Recent Discoveries in Ancient Near Eastern Music, Berkeley.
Duchesne-Guillemin, Marcelle (1975): Les problèmes de la notation hourrite, Revue d'Assyriologie 69, 159–173.
Ebach, Jürgen/Udo Rüterswörden (1977): Unterweltsbeschwörung im Alten Testament, Teil I, Ugarit-Forschungen 9, 57–70.
Edzard, Dietz Otto (1959–60): Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šusuen, Archiv für Orientforschung 19, 1–32.
Edzard, Dietz Otto/Gertrud Farber (1974): Die Orts- und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 7 – Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 2, Wiesbaden.
Edzard, Dietz Otto/Annelies Kammenhuber (1972–75): Hurriter, Hurritisch, in: Reallexikon der Assyriologie 4, 507–514.
Eichler, Barry L. (1973): Indenture at Nuzi: The Personal Tidennūtu Contract and its Mesopotamian Analogues, Yale Near Eastern Researches 5, New Haven/London.
Epstein, Claire (1966): Palestinian Bichrome Ware, Leiden.
Farber, Walter (1971): Zu einigen Enklitika im Hurrischen, Orientalia Nova Series 40, 29–66.
Faucounau, Jean (1980): Quelques remarques sur le texte de la bilingue accado-hourrite d'Ugarit, Revue d'Assyriologie 74, 81–83.
Finet, André (1966): Adalšenni, roi de Burundum, Revue d'Assyriologie 60, 17–28.
Finkelstein, Jacob J. (1955): Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, Journal of Cuneiform Studies 9, 1–7.
– (1962): „Mesopotamia", Journal of Near Eastern Studies 21, 73–92.
Freydank, Helmut (1980): Zur Lage der deportierten Hurriter in Assyrien, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Altorientalische Forschungen 7, 89–117.
Friedrich, Johannes (1932): Subaräische Texte, in: Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen No. 163, ed. H. Lietzmann, Berlin, 7–35.
– (1933): Einführung ins Urartäische, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 37/3, Leipzig.
– (1935 a): Rez. zu: C. F. Lehmann-Haupt: Corpus Inscriptionum Chaldicarum, 2. Lfg., Berlin 1935, Orientalistische Literaturzeitung 38, 425–433.

Friedrich, Johannes (1935 b): Zum Subaräischen und Urartäischen, in: Miscellanea Orientalia Dedicata Antonio Deimel, Analecta Orientalia 12, Roma, 122–135.
– (1939 a): Kleine Beiträge zur churritischen Grammatik, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 42/2, Leipzig.
– (1939 b): Zwei churritische Pronomina, Revue Hittite et Asianique 5 (fasc. 35), 93–102.
– (1940): Urartäisches, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 47, 187–201.
– (1942 a): Churritische Adjektiva auf -uzzi, Orientalia Nova Series 11, 350–352.
– (1942 b): Keilschriftlich-Ägyptisches aus der Amarna- und Hethiterzeit, Orientalia Nova Series 11, 109–118.
– (1943): Die erste Gesamtdarstellung der churritischen Grammatik, Orientalia Nova Series 12, 199–225.
– (1950): Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, Zeitschrift für Assyriologie 49 (= NF 15), 213–255.
– (1952/3): Zu einigen altkleinasiatischen Gottheiten, Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung 2, 144–153.
– (1961): Zwei churritisch-urartäische Wortgleichungen, Handes Amsorya 10–12, 511–514.
– (1969): Churritisch, in: Handbuch der Orientalistik, ed. B. Spuler, Erste Abt., 2. Bd., 1./2. Abschn., Lfg. 2: Altkleinasiatische Sprachen, Leiden/Köln, 1–30.
Gaál, Ernö (1974): „The King Parrattarna Died and was Cremated"?, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 22, 281–286.
Garelli, Paul (1963): Les Assyriens en Cappadoce, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul 19, Paris.
Gelb, Ignace J. (1944): Hurrians and Subarians, The Oriental Institute of the University of Chicago, Studies in Ancient Oriental Civilization 22, Chicago.
– (1956): New Light on Hurrians and Subarians, in: Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida, Vol. I, Roma, 378–392.
– (1959): Hurrians at Nippur in the Sargonic Period, in: Festschrift Johannes Friedrich, Heidelberg, 183–194.
– (1961): The Early History of the West Semitic Peoples, Journal of Cuneiform Studies 15, 27–47.
Gelb, Ignace J./Pierre M. Purves/Allan A. MacRae (1943): Nuzi Personal

Names, The University of Chicago, Oriental Institute Publications 57, Chicago.
Goetze (Götze), Albrecht (1936 a): Hethiter, Churriter und Assyrer, Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im II. Jahrtausend v. Chr. Geb., Oslo.
– (1936 b): Philological Remarks on the Bilingual Bulla From Tarsus, American Journal of Archaeology 40, 210–214.
– (1939 a): An Unrecognized Ḫurrian Verbal Form, Revue Hittite et Asianique 5 (fasc. 35), 103–108.
– (1939 b): 'To come' and 'to go' in Ḫurrian, Language 15, 215–220.
– (1940 a): The n-Form of the Ḫurrian Noun, Journal of the American Oriental Society 60, 217–223.
– (1940 b): The Genitive of the Ḫurrian Noun, Revue Hittite et Asianique 5 (fasc. 39), 193–204.
– (1940 c): The Ḫurrian Verbal System, Language 16, 125–140.
– (1948): Enclitic Pronouns in Hurrian, Journal of Cuneiform Studies 2, 255–269.
– (1953 a): An Old Babylonian Itinerary, Journal of Cuneiform Studies 7, 51–72.
– (1953 b): Ḫulibar of Duddul, Journal of Near Eastern Studies 12, 114–123.
– (1957 a): Kulturgeschichte Kleinasiens, Handbuch der Altertumswissenschaft 3/2, München.
– (1957 b): On the Chronology of the Second Millennium B. C., Journal of Cuneiform Studies 11, 53–61, 63–73.
Golovleva, Lora M. (1978): Carstvo Alzi vo vtoroj polovine II tys. do n. è., Drevnij Vostok 3, 71–87, 263–264.
Grayson, Albert Kirk (1972): Assyrian Royal Inscriptions 1, Records of the Ancient Near East 1, Wiesbaden.
– (1976): Assyrian Royal Inscriptions 2, Records of the Ancient Near East 2, Wiesbaden.
Grayson, Albert Kirk/Edmond Sollberger (1976): L'insurrection générale contre Narām-Suen, Revue d'Assyriologie 70, 103–128.
Groneberg, Brigitte (1980): Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 7 – Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 3, Wiesbaden.
Güterbock, Hans Gustav (1938): Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200. Zweiter Teil: Hethiter, Zeitschrift für Assyriologie 44 (= NF 10), 45–149.

Güterbock, Hans Gustav (1946): Kumarbi, Mythen vom churritischen Kronos, Istanbuler Schriften 16, Zürich/New York.
– (1951/52): The Song of Ullikummi, Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth, Journal of Cuneiform Studies 5, 135–161; 6, 8–42.
– (1954): The Hurrian Element in the Hittite Empire, Cahiers d'Histoire Mondiale 2, 383–394.
– (1956): The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, Journal of Cuneiform Studies 10, 41–68, 75–98, 107–130.
– (1961): The God Šuwaliyat Reconsidered, Revue Hittite et Asianique 19 (fasc. 68), 1–18.
– (1964): Sargon Mentioned by Hattušili I, Journal of Cuneiform Studies 18, 1–6.
– (1965): A Votive Sword With Old Assyrian Inscription, in: Studies in Honor of Benno Landsberger, Assyriological Studies 16, Chicago, 197–198, Pl. XIII–XV.
– (1970): Musical Notation in Ugarit, Revue d'Assyriologie 64, 45–52.
– (1972–75): Ḫaššum/Haššu(wa), in: Reallexikon der Assyriologie 4, 137.
– (1975): Yazılıkaya: Apropos a new Interpretation, Journal of Near Eastern Studies 34, 273–277.
Gurney, Oliver R. (1977): Some Aspects of Hittite Religion, The Schweich Lectures 1976, Oxford.
Haas, Volkert (1975): Die hethitisch-hurrischen Reinigungsrituale und die Serie itkaḫi und itkalzi, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 16, 221–226.
– (1977): Rez. zu: A. Kammenhuber: Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern, Heidelberg 1976; Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 69, 142–150.
– (1978 a): Rez. zu: M. Salvini, Texte des hurritischen Kreises, Keilschrifturkunden aus Boghazköi 47, Berlin 1977; Oriens Antiques 17, 301–304.
– (1978 b): Substratgottheiten des westhurritischen Pantheons, Revue Hittite et Asianique 36, 59–69.
Haas, Volkert/Hans Jochen Thiel (1978): Die Beschwörungsrituale der Allaiturah(ḫ)i und verwandte Texte, Hurritologische Studien 2, Alter Orient und Altes Testament 31, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Haas, Volkert/Markus Wäfler (1974): Yazılıkaya und der Große Tempel, Oriens Antiquus 13, 211–226.
– (1977): Zur Topographie von Ḫattuša und Umgebung I, Oriens Antiquus 16, 227–238.
Haas, Volkert/Gernot Wilhelm (1974): Hurritische und luwische Riten aus

Kizzuwatna, Hurritologische Studien 1, Alter Orient und Altes Testament – Sonderreihe 3, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Hačikjan, Margaret L. (1975): Šumersko-hurritskij slovar' iz Ras-šamry kak istočnik po hurritskoj dialektologii, Vestnik Drevnij Istorii 1975/3, 21–38.
– (1976): Iz starohurritskih zaklinanij, Drevnij Vostok 2, 251–264, 303–304.
– (1978): Dialektnoe členenie hurritskogo jazyka, Drevnij Vostok 3, 39–46, 260–261.
Hallo, William W. (1964): The Road to Emar, Journal of Cuneiform Studies 18, 57–88.
– (1978): Simurrum and the Hurrian Frontier, Revue Hittite et Asianique 36, 71–83.
– (1980): Royal Titles From the Mesopotamian Periphery, Anatolian Studies 30, 189–195.
Hayden, Roy Edmund (1962): Court Procedure at Nuzu, Dissertation Brandeis University, University Microfilms, Ann Arbor 63–5842.
Heinhold-Krahmer, Susanne (1977): Arzawa, Texte der Hethiter 8, Heidelberg.
Helck, Wolfgang (1962, ²1971): Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr., Wiesbaden.
– (1968/69): Zur staatlichen Organisation Syriens im Beginn der 18. Dynastie, Archiv für Orientforschung 22, 27–29.
Herrmann, Wolfram (1973–74): ᶜṯrt-ḫr, Welt des Orients 7, 135–136.
Hoffner, Harry A. (1965): The Elkunirsa Myth Reconsidered, Revue Hittite et Asianique 23 (fasc. 76) 5–16.
– (1967): Second Millennium Antecedents to the Hebrew 'ôḇ, Journal of Biblical Literature 86, 385–401.
– (1968): Birth and Name-Giving in Hittite Texts, Journal of Near Eastern Studies 27, 198–203.
Hommel, Fritz (1913): Mitanninamen in den Drehem-Tafeln, Orientalistische Literaturzeitung 16, 304–306.
Hrouda, Barthel (1957): Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien, Istanbuler Forschungen 19, Berlin.
– (1958 a): Die Churriter als Problem archäologischer Forschungen, Archaeologia Geographica 7, 14–19, Tfln. 5–12.
– (1958 b): Waššukanni, Urkiš, Šubat-Enlil, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 90, 22–35.
– (1971): Vorderasien I: Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien, Handbuch der Archäologie, München.

Hrozný, Friedrich (Bedřich): (1915): Die Lösung des hethitischen Problems, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 56, 17–50.
– (1931): Le Hittite: histoire et progrès du déchiffrement des textes, Archiv Orientální 3, 272–295.
Imparati, Fiorella (1964): I Ḫurriti, Firenze.
Imparati, Fiorella/Claudio Saporetti (1965): L'autobiografia di Ḫattušili I, Studi Classici e Orientali 14, 40–85.
Jankowska, Ninel B. (1969 a): Communal Self-Government and the King of the State of Arrapḫa, Journal of the Economic and Social History of the Orient 12, 233–282.
– (1969 b): Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapḫa in the Fifteenth-Fourteenth Century B. C., in: Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars, ed. I. M. Diakonoff, Moscow, 235–252.
Jensen, Peter (1890): Vorstudien zur Entzifferung des Mitanni, Zeitschrift für Assyriologie 5, 166–208.
– (1891): Vorstudien zur Entzifferung des Mitanni II, Zeitschrift für Assyriologie 6, 34–72.
– (1899): Zur Erklärung des Mitanni, Zeitschrift für Assyriologie 14, 173–181.
Kammenhuber, Annelies (1961): Hippologia Hethitica, Wiesbaden.
– (1965): Gilgameš-Epos, 3. Die hethitischen und hurritischen (hurrischen) Gilgameš-Überlieferungen, in: Kindlers Literatur Lexikon 3, Zürich, 812–818.
– (1967): Die hethitische und hurrische Überlieferung zum „Gilgameš-Epos", Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 21, 45–58.
– (1968 a): Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg.
– (1968 b): Hurrische Nomina, in: Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde, Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein, ed. M. Mayrhofer, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 14, Innsbruck, 247 bis 258.
– (1968 c): Morphologie hurrischer Nomina, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 23, 49–79.
– (1970): Die neuen hurrischen Texte aus Ugarit, Ugarit-Forschungen 2, 295–302.
– (1974): Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200/2136) I. Teil, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 22/1–4, 157–247.

– (1976a): Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern, Texte der Hethiter 7, Heidelberg.
– (1976b): Neue Ergebnisse zur hurrischen und altmesopotamischen Überlieferung in Boğazköy, Orientalia Nova Series 45, 130–146.
– (1977): Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, Orientalia Nova Series 46, 129–144.
– (1978a): Historisch-geographische Nachrichten... II. Teil, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 26/3–4, 195–240.
– (1978b): Die Hurriter und das Problem der Indo-Arier, Revue Hittite et Asianique 36, 85–90.
Kempinski, Aharon/Silvin Košak (1969/70): Der Išmeriga-Vertrag, Welt des Orients 5, 191–217.
Kempinski, Aharon/Nadav Ne᾽eman (1973): ᶜjwn mḥwdš bktwbt ᵓdrmj mᵓllh/The Idrimi Inscription Reconsidered, in: Excavations and Studies, Essays in Honour of Professor Shemuel Yeivin, ed. Y. Aharoni, Tel-Aviv, 211–220, XXVI–XXVII.
Kessler, Karlheinz (1980a): Das Schicksal von Irridu unter Adad-narâri I, Revue d'Assyriologie 74, 61–66.
– (1980b): Geographische Notizen, Zeitschrift für Assyriologie 69, 217–220.
Kitchen, Kenneth A. (1962): Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, Liverpool.
Klengel, Horst (1962): Das Gebirgsvolk der Turukkû, Klio 40, 5–22.
– (1963): Zum Brief eines Königs von Ḫanigalbat (IBoT I 34), Orientalia Nova Series 32, 280–291.
– (1965a): Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z., Teil 1: Nordsyrien, Berlin.
– (1965b): Der Wettergott von Ḫalab, Journal of Cuneiform Studies 19, 87–93.
– (1969): Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z., Teil 2: Mittel- und Südsyrien, Berlin.
– (1970): Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z., Teil 3: Historische Geographie und allgemeine Darstellung, Berlin.
– (1972): Zwischen Zelt und Palast, Wien.
– (1978): Mitanni: Probleme seiner Expansion und politischen Struktur, Revue Hittite et Asianique 36, 91–115.
– (1979): Die Hethiter und Babylonien, Archív orientální 47, 83–90.
Klengel-Brandt, Evelyn (1980): Bemerkungen zum Kultrelief aus Assur, Akkadica 19, 38–47.

Knudtzon, Jörgen A. (1915): Die El-Amarna-Tafeln, Vorderasiatische Bibliothek 2, Leipzig.
Koch, Klaus (1979): Zur Entstehung der Baᶜal-Verehrung, Ugarit-Forschungen 11, 465–475.
Kramer, Carol (1977): Pots and Peoples, in: Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, ed. L. D. Levine/T. C. Young, Bibliotheca Mesopotamica 7, Malibu, 91–112.
Kronasser, Heinz (1963): Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi), Sitzungsber. der Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 241. Bd., 3. Abhdl., Wien.
Kühne, Cord (1973): Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El-Amarna, Alter Orient und Altes Testament 17, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Kümmel, Hans Martin (1967): Ersatzrituale für den hethitischen König, Studien zu den Boğazköy-Texten 3, Wiesbaden.
– (1968): Ersatzkönig und Sündenbock, Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 80, 289–318.
– (1970): Zur Stimmung der babylonischen Harfe, Orientalia Nova Series 39, 252–263.
Kupper, Jean-Robert (1949): Uršu, Revue d'Assyriologie 43, 79–87.
– (1957): Les nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. 142, Paris.
– (1978): Les Hourrites à Mari, Revue Hittite et Asianique 36, 117–128.
Lacheman, Ernest R. (1937): An Omen Text From Nuzi, Revue d'Assyriologie 34, 1–8.
Læssøe, Jørgen (1959a): Akkadian annakum: „Tin" or „Lead"?, Acta Orientalia 24, 83–94.
– (1959b): The Shemshâra Tablets. A Preliminary Report, Arkæologisk-kunsthistoriske Meddelelser 4/3, København.
– (1963): People of Ancient Assyria, London.
– (1965): IM 62100: A Letter From Tell Shemshara, in: Studies in Honor of Benno Landsberger, Assyriological Studies 16, Chicago, 189–196.
– (1966): Det første assyriske imperium, in: Festskrift udgivet af Københavns Universitet, København, 3–110.
Læssøe, Jørgen/Ebbe E. Knudsen (1962): An Old Babylonian Letter from a Hurrian Environment, Zeitschrift für Assyriologie 55 (= NF 21), 131–137.
Lambert, Wilfried G. (²1975): Babylonian Wisdom Literature, Oxford.

– (1966): The "tamītu"-Texts, in: La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines, XIVᵉ Rencontre Assyriologique Internationale, Paris, 119–123.

Landsberger, Benno (1954): Assyrische Königsliste und „Dunkles Zeitalter", Journal of Cuneiform Studies 8, 31–73, 106–133.

– (1957): The Series ḪAR-ra = ḫubullu, Tablets I–IV, Materialien zum Sumerischen Lexikon 5, Roma.

Laroche, Emmanuel (1948): Teššub, Ḫebat et leur cour, Journal of Cuneiform Studies 2, 113–136.

– (1952a): Le panthéon de Yazılıkaya, Journal of Cuneiform Studies 6, 115–123.

– (1952b): Éléments d'haruspicine hittite, Revue Hittite et Asianique 12 (fasc. 54), 19–48.

– (1955a): Le bilingue accado-hourrite: Version hourrite, in: Le palais royal d'Ugarit 3, Mission de Ras Shamra 6, Paris, 313–324.

– (1955b): Divinités lunaires d'Anatolie, Revue de l'Histoire des Religions 147, 1–24.

– (1960): Études hourrites, Revue d'Assyriologie 54, 187–202.

– (1963): Le dieu anatolien Sarrumma, Syria 40, 277–302.

– (1968): Documents en langue ḫourrite provenant de Ras Shamra, in: Ugaritica 5, Mission de Ras Shamra 16, Paris, 447–544.

– (1969): Les dieux de Yazılıkaya, Revue Hittite et Asianique 27 (fasc. 84/85), 61–109.

– (1971): Catalogue des textes hittites, Études et Commentaires 75, Paris.

– (1973): Études hourrites, Revue d'Assyriologie 67, 119–130.

– (1974): Les dénominations des dieux „antiques" dans les textes hittites, in: Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock, Istanbul, 175–185.

– (1976): Panthéon national et panthéons locaux chez les Hourrites, Orientalia Nova Series 45, 94–99.

– (1977): Emar, étape entre Babylone et le Hatti, in: Le moyen Euphrate, Zone de contacts et d'échanges, Actes du Colloque de Strasbourg, 10–12 mars 1977, ed. J. Cl. Margueron, Leyden, 235–244.

– (1980): Glossaire de la langue hourrite, Études et commentaires 93 (auch: Revue Hittite et Asianique 34 [1976], 35 [1977]), Paris.

Larsen, Mogens Trolle (1976): The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Mesopotamia 4, Copenhagen.

Lebrun, René (1976): Samuha. Foyer religieux de l'empire hittite, Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain 11, Louvain-la-neuve.

Lebrun, René (1979): Lawazantiya, foyer religieux kizzuwatnien, in: Florilegium anatolicum. Mélanges offerts à Emmanuel Laroche, Paris, 197–206.

Liere, W. J. van (1957): Urkiš, centre religieux hurrite, Annales Archéologiques de Syrie 7, 91–94.

Liverani, Mario (1962): Ḫurri e Mitanni, Oriens Antiquus 1, 253–257.

– (1973): Storiografia politica hittita – I: Šunaššura, ovvero: della reciprocità, Oriens Antiquus 12, 267–297.

Loewenstamm, Samuel E. (1979): Zur Götterlehre des Epos von Keret, Ugarit-Forschungen 11, 505–514.

Loretz, Oswald (1969a): Texte aus Chagar Bazar, in: lišān mitḫurti, Festschrift Wolfram Freiherr von Soden, ed. W. Röllig, Alter Orient und Altes Testament 1, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn, 199–260.

– (1969b): Texte aus Chagar Bazar und Tell Brak, Teil 1, Alter Orient und Altes Testament 3, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.

Maidman, Maynard P. (1976a): A Socio-Economic Analysis of a Nuzi Family Archive, Dissertation University of Pennsylvania, Philadelphia, University Microfilms, Ann Arbor 77-861.

– (1976b): The Teḫip-tilla Family of Nuzi: A Genealogical Reconstruction, Journal of Cuneiform Studies 28, 127–155.

– (1979): A Nuzi Private Archive: Morphological Considerations, Assur 1/9, 1–8 (= 179–186).

Masson, Emilia (1975): Présence éventuelle de la langue hourrite sur les tablettes chypro-minoennes d'Enkomi, Journal of the Royal Asiatic Society 1975, 159–163.

Matthiae, Paolo (1975): Syrische Kunst, in: W. Orthmann, Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte 14, Berlin, 466–493.

Mayer, Walter (1978): Nuzi-Studien I: Die Archive des Palastes und die Prosopographie der Berufe, Alter Orient und Altes Testament 205/1, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.

Mayrhofer, Manfred (1966): Die Indo-Arier im Alten Vorderasien, Wiesbaden.

– (1974): Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythos?, Sitzungsber. der Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 294. Bd., 3. Abhdl., Wien (wiedergedruckt in: M. Mayrhofer: Kleine Schriften, ed. S. Deger-Jalkotzy/R. Schmitt, Wiesbaden 1979, 48–71).

Menzel, Brigitte (1981): Assyrische Tempel, Studia Pohl 10/I–II, Rome.

Meriggi, Piero (1953): I miti di Kumarpi, il Kronos currico, Athenaeum, Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità 31, 101–157.

Messerschmidt, Leopold (1899): Mitanni-Studien, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 4/4, Berlin.
Meyer, Gerhard Rudolf (1937–39): Die älteste Erwähnung des ḫurrischen Wettergottes Tešup, Archiv für Orientforschung 12, 366–371.
– (1953): Zwei neue Kizzuwatna-Verträge, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 1, 108–124.
Millard, Alan R. (1970): Fragments of Historical Texts From Nineveh: Middle Assyrian and Later Kings, Iraq 32, 167–176, Pl. XXXIII –XXXVII.
Moortgat, Anton (1932): Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker, Berlin.
– (1944): Nur hethitische oder auch churrische Kunst?, Zeitschrift für Assyriologie 48 (= NF 14), 152–160.
– (1967): Die Kunst des Alten Mesopotamien, Köln.
Müller, Manfred (1968): Die Erlässe und Instruktionen aus dem Lande Arrapḫa. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte des Alten Vorderen Orients, Dissertation Leipzig.
– (1971): Sozial- und wirtschaftspolitische Rechtserlässe im Lande Arrapḫa, in: Beiträge zur sozialen Struktur des Alten Vorderasien, ed. H. Klengel, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 1, Berlin, 53 bis 60.
Naᵓaman, Nadav (1974): Syria at the Transition from the Old Babylonian Period to the Middle Babylonian Period, Ugarit-Forschungen 6, 265–274.
– (1980): The Ishtar Temple at Alalakh, Journal of Near Eastern Studies 39, 209–214.
Nagel, Wolfram (1966): Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 10, Berlin.
Nougayrol, Jean (1968): Vocabulaires polyglottes, in: Ugaritica 5, Mission de Ras Shamra 16, Paris, 230–251.
Nougayrol, Jean/Emmanuel Laroche (1955): Le bilingue accado-hourrite, in: Le palais royal d'Ugarit, Mission de Ras Shamra 6, Paris, 310–324.
O'Callaghan, Roger T. (1948): Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Analecta Orientalia 26, Roma.
– (1950/51): New Light on the maryannu as "Chariot-Warrior", Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung 1, 309–324.
Oller, Gary H. (1977): The Autobiography of Idrimi: A New Text Edition

With Philological and Historical Commentary, Dissertation University of Pennsylvania, Philadelphia, University Microfilms, Ann Arbor 78–6628.
Opitz, Dietrich (1925): Wie ist ᵐᵃᵗḪAR-ri zu lesen?, Zeitschrift für Assyriologie 36 (= NF 2), 81.
– (1927): Die Lage von Waššugganni, Zeitschrift für Assyriologie 37 (= NF 3), 299–301.
Oppenheim, A. Leo (1977): Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization, Revised Edition, Completed by E. Reiner, Chicago/London.
Orlin, Louis L. (1970): Assyrian Colonies in Cappadocia, Studies in Ancient History 1, The Hague/Paris.
Otten, Heinrich (1951): Ein althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna, Journal of Cuneiform Studies 5, 129–132.
– (1958): Keilschrifttexte [der Kampagne 1957 in Boğazköy], Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 91, 73–84.
– (1959–60): Ein Brief aus Ḫattuša an Bâbu-aḫu-iddina, Archiv für Orientforschung 19, 39–46.
– (1961): Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy, Zeitschrift für Assyriologie 54 (= NF 20), 114–157.
– (1968): Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, Akad. d. Wiss. und d. Lit. Mainz, Abhdl. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl., Jg. 1968, Nr. 3, Wiesbaden.
– (1969a): Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwatta-Textes, Studien zu den Boğazköy-Texten 11, Wiesbaden.
– (1969b): Die Berg- und Flußlisten im Ḫišuwa-Festritual, Zeitschrift für Assyriologie 59 (= NF 25), 247–260.
– (1971): Das Siegel des hethitischen Großkönigs Taḫurwaili, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 103, 59–68.
Owen, David I. (1969): The Loan Documents From Nuzu, Dissertation Brandeis University, University Microfilms, Ann Arbor 70–12, 031.
Paradise, Jonathan S. (1972): Nuzi Inheritance Practices, Dissertation University of Pennsylvania, Philadelphia, University Microfilms, Ann Arbor 72–25, 644.
Parayre, Dominique (1977): L'attribution de sculptures aux Hurrites, critique méthodologique, in: M.-Th. Barrelet e. a.: Méthodologie et critiques I: Problèmes concernant les Hurrites, Centre National de la Recherche Scientifique, Centre de Recherches Archéologiques, Publications de l'U.R.A. 8, Paris, 115–208.
Parrot, André/Jean Nougayrol (1948): Un document de fondation hurrite, Revue d'Assyriologie 42, 1–20.

Pettinato, Giovanni (1979): Culto ufficiale ad Ebla durante il regno di Ibbi-sipiš, Orientis Antiqui Collectio 16, Roma.
Pohl, Alfred (1951): Personalnachrichten, Orientalia Nova Series 20, 476–495.
Popko, Maciej (1978): Kultobjekte in der hethitischen Religion, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
Reade, Julian (1978): Studies in Assyrian Geography, Revue d'Assyriologie 72, 47–72, 157–180.
Reviv, H. (1972): Some Comments on the Maryannu, Israel Exploration Journal 22, 218–228.
Römer, Willem H.Ph. (1967/68): Studien zu altbabylonischen hymnisch-epischen Texten (3), Welt des Orients 4, 12–28.
Salvini, Mirjo (1970): Einige neue urartäisch-ḫurritische Wortgleichungen, Orientalia Nova Series 39, 409–411.
– (1971): Sul nome della sorgente in ḫurrico, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 14, 171–180.
– (1975): Texte des hurrischen Kreises, Keilschrifturkunden aus Boghazköi 45, Berlin.
– (1977a): Texte des hurrischen Kreises, Keilschrifturkunden aus Boghazköi 47, Berlin.
– (1977b): Sui testi mitologici in lingua hurrica, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 18, 73–91.
– (1978): Hourrite et urartéen, Revue Hittite et Asianique 36, 157 bis 172.
Sasson, Jack M. (1974): Ḫurrians and Ḫurrian Names in the Mari Texts, Ugarit-Forschungen 6, 353–400.
– (1979): Hurrian Personal Names in the Rimah Archives, Assur 2/2, 1–32 (= 37–68).
Sayce, Archibald H. (1890): The Language of Mitanni, Zeitschrift für Assyriologie 5, 260–274.
– (1900): The Language of Mitanni, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 22, 171–225.
Schuler, Einar von (1965a): Kleinasien. Die Mythologie der Hethiter und Hurriter, in: Wörterbuch der Mythologie, 1. Abt., Band 1: Götter und Mythen im Vorderen Orient, ed. H.W. Haussig, Stuttgart, 141–215, Tfln. I–IV.
– (1965b): Die Kaškäer, Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 3, Berlin.
– (1969): Beziehungen zwischen Syrien und Anatolien in der Späten Bronzezeit, in: La Siria nel Tardo Bronzo, ed. M. Liverani, Orientis Antiqui Collectio 9, Roma, 97–116.
Schwabl, Hans (1960): Die griechischen Theogonien und der Orient, in: Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg, 22–24 mai 1958, Paris, 39–56.
– (1962): Weltschöpfung, in: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. 9, Stuttgart 1962, 1433–1582.
Selman, M.J. (1974): Published and Unpublished Fifteenth Century B.C. Cuneiform Documents and Their Bearing on the Patriarchal Narrative of the Old Testament, Dissertation University of Wales, Cardiff.
– (1976): The Social Environment of the Patriarchs. The Tyndale Biblical Archaeological Lecture 1974, Tyndale Bulletin 1976, 114–136.
Serangeli, Flavia (1978): Le liste di censo di Alalaḫ IV, Vicino Oriente 1, 99–131.
Seters, John van (1966): The Hyksos. A New Investigation, New Haven/London.
Siegelová, Jana (1971): Appu-Märchen und Ḫedammu-Mythus, Studien zu den Boğazköy-Texten 14, Wiesbaden.
Smith, Sidney (1940): Alalaḫ and Chronology, London.
– (1949): The Statue of Idri-mi, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 1, London.
– (1956): Ursu and Ḫaššum, Anatolian Studies 6, 35–43.
Sollberger, Edmond (1980): Two New Seal-Inscriptions, Anatolian Studies 30, 63–65, Pl. IV.
Sollberger, Edmond/Jean-Robert Kupper (1971): Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes, Paris.
Speiser, Ephraim A. (1930): Mesopotamian Origins. The Basic Population of the Near East, Philadelphia.
– (1933): Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C., Annual of the American Schools of Oriental Research 13, 13 to 54.
– (1936): Appendix B: The Linguistic Substratum at Nuzi, Annual of the American Schools of Oriental Research 16, 136–142.
– (1938): Notes on Hurrian Phonology, Journal of the American Oriental Society 58, 173–201.
– (1939a): Studies in Hurrian Grammar, Journal of the American Oriental Society 59, 289–324.
– (1939b): Progress in the Study of the Hurrian Language, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 74, 4–7.

– (1940a): A New Hurrian Pronominal Form, Journal of the American Oriental Society 60, 264–267.
– (1940b): Phonetic Method in Hurrian Orthography, Language 16, 319–340.
– (1941): Introduction to Hurrian, Annual of the American Schools of Oriental Research 20.
– (1948): "Hurrians and Subarians", Journal of the American Oriental Society 68, 1–13.
– (1953/54): The Hurrian Participation in the Civilizations of Mesopotamia, Syria and Palestine, Cahiers d'Histoire Mondiale 1, 311–327.
Thiel, Hans-Jochen (1975): Phonematik und grammatische Stuktur des Hurrischen, in: Das hurritologische Archiv (Corpus der hurri(ti)schen Sprachdenkmäler) des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin, [ed.] V. Haas, Berlin, 98–239.
– (1977): Der Text und die Notenfolgen des Musiktextes aus Ugarit, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 18, 109–136.
– (1978): Zur Gliederung des „Musik-Textes" aus Ugarit, Revue Hittite et Asianique 36, 189–198.
Thureau-Dangin, François (1912): Tablette de Samarra, Revue d'Assyriologie 9, 1–4, Pl. I.
– (1931): Vocabulaires de Ras-Shamra, Syria 12, 225–266, Pl. XLIV–LII.
– (1939): Tablettes ḫurrites provenant de Mâri, Revue d'Assyriologie 36, 1–28.
Ünal, Ahmet/Annelies Kammenhuber (1974): Das althethitische Losorakel KBo XVIII 151, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 88, 157–180.
Ungnad, Arthur (1909): Untersuchungen zu den im VII. Hefte der Vorderasiatischen Schriftdenkmäler veröffentlichten Urkunden aus Dilbat, Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft 6/5.
– (1915): Rez. zu: K. L. Tallqvist: Assyrian Personal Names, Leipzig 1914, Orientalistische Literaturzeitung 18, 240–247.
– (1923): Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens, Kulturfragen 1, Breslau.
– (1924): Das hurritische Fragment des Gilgamesch-Epos, Zeitschrift für Assyriologie 35 (= NF 1), 133–140.
– (1936): Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin/Leipzig.
Vaux, Roland de (1967): Les Ḫurrites de l'histoire et les Horites de la Bible, Revue Biblique 74, 481–503.

Vernus, Pascal (1977): Les Hurrites dans les sources égyptiennes, in: M.-Th. Barrelet e. a.: Méthodologie et critiques I: Problèmes concernant les Hurrites, Centre National de la Recherche Scientifique, Centre de Recherches Archéologiques, Publications de l'U. R. A. 8, Paris, 41–49.
– (1978): L'apport des sources égyptiennes au problème hurrite, Revue Hittite et Asianique 36, 199–204.
Vieyra, Maurice (1957): Ištar de Ninive, Revue d'Assyriologie 51, 83–102, 130–138.
– (1975): Le nathi de Ninivē, Revue d'Assyriologie 69, 55–58.
Wegner, Ilse (1981): Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien, Hurritologische Studien 3, Alter Orient und Altes Testament 36, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
Weidner, Ernst F. (1923): Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Boghazköi-Studien 8/9, Leipzig.
– (1939–41): Der Erdbeben-Text aus Nuzi, Archiv für Orientforschung 13, 231–232.
– (1945–51): Subaräische Gottheiten im assyrischen Pantheon, Archiv für Orientforschung 15, 82–84.
– (1969): Assyrien und Ḫanigalbat, in: Ugaritica 6, Mission de Ras Shamra 17, Paris, 519–531.
Weiher, Egbert von (1971): Der babylonische Gott Nergal, Alter Orient und Altes Testament 11, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
– (1973): Mitanni, in: Festschrift Heinrich Otten, ed. E. Neu/Ch. Rüster, Wiesbaden, 321–326.
– (1972–75): Ḫanigalbat, in: Reallexikon der Assyriologie 4, 105–107.
Whiting, Robert M. (1976): Tiš-atal of Nineveh and Babati, Uncle of Šu-Sin, Journal of Cuneiform Studies 28, 173–182.
Wilhelm, Gernot (1970a): Untersuchungen zum Ḫurro-Akkadischen von Nuzi, Alter Orient und Altes Testament 9, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
– (1970b): ta/erdennu, ta/urtannu, ta/urtānu, Ugarit-Forschungen 2, 277–282.
– (1972–75): Ḫubrušḫi, in: Reallexikon der Assyriologie 4, 478.
– (1975): Großgrundbesitz, Sklavenwirtschaft und transhumante Viehzucht im hurritischen Siedlungsraum östlich des Tigris, in: Das hurritologische Archiv (Corpus der hurri(ti)schen Sprachdenkmäler) des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin, [ed.] V. Haas, Berlin, 60–72.

– (1976a): Zur urartäischen Nominalflexion, Zeitschrift für Assyriologie 66, 105–119.
– (1976b): Parrattarna, Sauštatar und die absolute Datierung der Nuzi-Tafeln, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 24, 149–161.
– (1978): Zur Rolle des Großgrundbesitzes in der hurritischen Gesellschaft, Revue Hittite et Asianique 36, 205–213.
– (1980a): Das Archiv des Šilwa-teššup, 2: Rationenlisten I, Wiesbaden.
– (1980b): Der Komitativ des Urartäischen, Studi micenei ed egeo-anatolici 22, 133–136.
Winckler, Hugo (1907): Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 35, 1–59.
– (1910): Die Arier in den Urkunden von Boghaz-köi, Orientalistische Literaturzeitung 13, 289–301.
Winckler, Hugo/Ludwig Abel (1889): Der Thontafelfund von el Amarna, Königliche Museen zu Berlin, Mittheilungen aus den orientalischen Sammlungen, Heft 1.
Wiseman, Donald J. (1953): The Alalakh Tablets, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 2, London.
– (1954): Supplementary Copies of Alalakh Tablets, Journal of Cuneiform Studies 8, 1–30.
Wolf, Walther (1972–75): Hyksos, in: Reallexikon der Assyriologie 4, 537–539.
Wulstan, David (1971): The Earliest Musical Notation, Music and Letters 52, 365–382.
– (1974): Music From Ancient Ugarit, Revue d'Assyriologie 68, 125–128.
Xella, Paolo (1978): Remarques comparatives sur le «Roman de Kešši», Revue Hittite et Asianique 36, 215–224.
Zaccagnini, Carlo (1974): Šattiwaz(z)a, Oriens Antiquus 13, 25–34.
– (1975): The Yield of the Fields at Nuzi, Oriens Antiquus 14, 181–225.
– (1977): The Merchant at Nuzi, Iraq 39, 171–189.
– (1978): Pferde und Streitwagen in Nuzi, Bemerkungen zur Technologie, in: Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. 1977, München, 21–38.
– (1979): The Rural Landscape of the Land of Arrapḫe, Quaderni di Geografia Storica 1, Roma.